

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

*Збірник наукових праць
викладачів кафедри економічної теорії
та соціально-економічної політики*

Випуск VII

Ніжин
2012

УДК 318(082)
ББК 60я4
А 43

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 6 від 26.01.2012 р.

Редакційна колегія:

кандидат економічних наук, доцент *Городецька М. О.*,
кандидат економічних наук, доцент *Сфремов В. В.*,
кандидат економічних наук, доцент *Пахомова Т. М.*

Відповідальна за випуск:

Пахомова Т. М.

Актуальні проблеми суспільствознавства : збірник наукових
А43 праць викладачів кафедри економічної теорії та соціально-
економічної політики / відп. за випуск Т. М. Пахомова. – Випуск VII.

– Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 159 с.

До збірника включено наукові праці викладачів кафедри економічної теорії та соціально-економічної політики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя методологічного спрямування з ряду актуальних проблем економічної та політичної наук. Статті розкривають певні аспекти формування й розвитку економічного мислення; методологію формування обліково-аналітичного механізму менеджменту підприємницької діяльності, проблеми співвідношення реалізації суспільного та індивідуального добробуту. Досліджуються основні проблеми мікро- і макроекономіки, закономірності розвитку світової економіки в умовах загальної глобалізації, зростаюча роль економічних знань у період реформування української економіки та головні тенденції розвитку міжнародних відносин на сучасному етапі.

УДК 318(082)
ББК 60я4

© Т. М. Пахомова, відповідальна за випуск, 2012
© НДУ ім. М. Гоголя, 2012

ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Аналіз особливостей стану та взаємодії законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні на сучасному етапі є однією з актуальних проблем політичної науки, має суттєве практичне значення.

З моменту проголошення незалежності української держави пройшло двадцять років. Безперечно, що за цей час в усіх сферах суспільного життя стався ряд позитивних змін. Але чому наш шлях супроводжується економічними та фінансовими кризами, чому стабільним явищем є наша економічна і політична нестабільність, чому для наших керівників політична влада є не засобом вирішення невідкладних суспільних проблем, а її досягнення чи утримання, скоріше є головним завданням їхніх зусиль? Які причини цих явищ?

По-перше, це наша історична спадщина. Як говорив відомий український політик і письменник Володимир Вінниченко: "Читати українську історію треба з бромом. Боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна... нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше напівдержавного) існування, що одгризалась на всі боки. Уся історія – безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок (розрядка автора В.Т.) [1].

Трагедія України – не лише в тому, що вона не мала довгий час власної державної влади, а й у тому, що вона була буквально розшматована й поділена між різними державами, що привела до певних відмінностей у національних традиціях, у ментальних особливостях, правовій і політичній культурі. Тому сучасна українська політична влада мусить знайти спільний знаменник політики для Донбасу і Галичини, для Західної України і Криму, для всіх регіонів поліетнічної країни. Лише за такої політики можна зберегти соборну Україну, розбудувати дійсно правову і демократичну державу. Згадаймо українського мислителя і громадського діяча Михайла Драгоманова, який писав: "Ми відкидаємо не національності, а націоналізм..., котрий себе сам виразно протиставляє людяності... Ми не призначаємо примусових думок і почуть, котрі видаються за національні..." [2] В праці "Чудацькі думки про українську національну справу" він підкреслював, що українству потрібно "шукати всесвітньої правди, котра була б спільною всім національностям" [3].

По-друге, це й об'єктивні труднощі перехідного періоду: формування політичної системи, в якій політична влада відіграє провідну роль, що розпочалися в Україні після отримання нею незалежності. Її

конструкція нагадувала модель політичного устрою попередньої командно-адміністративної системи, де перша особа держави мала необмежені повноваження. Але оскільки Україна взяла курс на ринкову економіку, то між політичною та економічною системами виникла певна невідповідність, яка обумовила декларативний характер усього курсу реформ.

На жаль, коротка історія української державності показала, що для подолання стереотипів керівництва попередньої компартійної влади нашої політичній еліті при недостатній вимогливості громадян до владних структур двадцяти років незалежності виявилось замало.

По-третє, потрібно відверто сказати і про суб'єктивні прорахунки. Серед них, на думку автора, особливе місце займає мінімізація ролі держави на складному етапі переходу від командної економіки до ринкової. Применшення державного контролю у вирішенні корінного питання реформ – роздержавлення і приватизації – привели до стихії ринку і створення умов для первісного накопичення капіталу у найбільш нецивілізованих і навіть злочинних формах. Не випадково політики і економісти країн СНД одночасно заговорили про необхідність сильної й ефективної державної влади, здатної подолати корупцію і навести порядок у суспільстві. Але час і темпи розвитку були втрачені.

До суб'єктивних прорахунків можна провести й спроби реформування політичної системи, яка неможлива без внесення відповідних змін до Конституції України. Проте, навіть поверховий аналіз політичної риторики свідчить, що політична реформа, яка повинна бути посправжньому всенародною справою, поки що такою не стала. Реформа залишається складною політичною грою певних елітарних угруповань, політичних лідерів, владних структур і зводиться, в основному, до з'ясування повноважень Президента та Прем'єра. Відомо, що навіть загроза повномасштабної економічної та фінансової кризи не змогла консолідувати зусилля Ющенко В.А. і Тимошенко Ю.В. на її подолання, відвернути їх увагу від власної стратегічної мети – перемоги на президентських виборах.

Продовжимо аналіз проблеми з позицій сьогодення. Стаття 75а Конституції України визначає, що єдиним органом законодавчої влади в нашій країні є Верховна Рада України. Зарубіжний досвід свідчить, що в різних країнах ступінь розмежування повноважень між гілками державної влади не є однаковим. Жорстке розмежування таких повноважень характерне для країн із президентськими формами державного правління (наприклад США, Португалія, Фінляндія). Більш тісне переплетіння законодавчої та виконавчої влад є характерною рисою змішаних парламентсько-президентських форм (ФРН, Австрія, Італія).

Конституція України прийняла варіант відносно жорсткого варіанту розподілу влад, про що свідчать такі положення, як заборона

народним депутатам перебувати на державній службі, неприпустимість делегування виконавчих функцій та багато інших.

Разом з тим, на даному етапі парламентська більшість (Партія регіонів, Блок Литвина, КПУ, ряд інших нардепів) одноставно ухвалює потрібні владі закони після команди за межами парламенту. Отже, законодавча влада стала залежною від виконавчої. Усі шляхи ведуть до адміністрації Президента, а влада поступово концентрується в руках однієї партії. Нове виборче законодавство про місцеві вибори було ухвалено таким чином, що після виборів 31 жовтня 2010 р. Партія регіонів суттєво посилила свої позиції в місцевих радах. На думку багатьох правників, те, що раніше було лише піар-технологіями та сумнівними схемами, нині стало законом, згідно з яким владі зручно карати конкурентів та контролювати підрахунок голосів. Мери великих міст масою почали вступати до Партії регіонів. Без виборів "регіонали" взяли владу в столиці: фактичним керівником Київської міської державної адміністрації став перший заступник Л.Черновецького О.Попов, а райради столиці взагалі були скасовані.

Сучасна українська влада відверто спирається на свою слухняну більшість в парламенті і здатна без особливих зусиль провести через Верховну Раду любий варіант закону. Має місце тенденція розширення складу Партії регіонів за рахунок поглинання інших партій, наприклад, "Сильної України" С.Тегіпка і "Народної партії" В.Литвина. На вересень 2011 р. в рядах Партії регіонів перебуває 1400 тис. чоловік. Якщо процес розширення піде такими швидкими темпами, то незабаром регіонали переженуть навіть КПУ, в якій за радянських часів налічувалось трохи більше 3 млн. чол. Якщо ж рахувати співвідношення правлячої партії до кількості населення, то за цим показником ПР вже випередила партію В.В.Путіна "Єдину Росію". Адже в Російській Федерації лише кожен 69-й громадянин є "єдиноросом" (2,079 млн. членів), а в нас членом ПР є вже кожен 32-й громадянин України [4].

Верховна Рада перестає бути загальнонаціональним представницьким органом, адже інтереси найчисленніших соціальних груп населення в ній практично не представлено. В українському парламенті фактично відсутні вчителі, лікарі, інженери, немає також жодного селянина чи робітника. Головною перепоною для них є фінансовий бар'єр, неможливість за власний кошт оплатити свою виборчу кампанію. Адже класична формула "гроші – товар – гроші" в політиці набула цинічного, ганебного характеру: "гроші – влада – гроші". Парламент фактично перетворився на закритий акціонерний клуб для представників крупного бізнесу. Підтвердженням цього висновку є майновий стан "народних" депутатів. Динаміку зростання прошарку депутатів-мільйонерів прослідкував відомий український політик, один з творців Конституції України М.Сирота. Так, вже в другому скликанні до Верховної Ради

(1994–1998 рр.) обрали близько двох десятків мільйонерів в доларовому еквіваленті. В третьому скликанні членами парламенту стали 110 мільйонерів. У четвертому їх кількість подвоїлась і становила близько 200 осіб. В п'ятому скликанні, 2006 року, число парламентських мільйонерів і мільярдерів досягла майже 250 чоловік [5]. Зараз число депутатів-магнатів зросло до двох третин загального складу Верховної Ради і становить потужну парламентську більшість.

Останні парламентські вибори, що проходили по партійним спискам, по суті позбавили можливостей абсолютну більшість громадян бути обраними до рад різного рівня. Фактично цим правом могли скористатися тільки члени політичних партій, які складають лише 4% виборців [6]. До того ж, за пропорційною системою список кандидатів від партійних блоків і окремих партій мав закритий характер. У зв'язку з цим, новий закон "Про вибори народних депутатів", за який 17 листопада 2011 р. проголосували 366 депутатів, в якійсь мірі став кроком вперед по ліквідації цієї дискримінації, розширив виборчі можливості громадян України.⁷⁾ Адже мажоритарно-пропорційна система, яка складає основу нового закону про вибори, розширює вибір з боку виборців, дозволяє безпартійним кандидатам балотуватися і бути обраними по одномандатним округам до Верховної Ради. Проте мажоритарна система автоматично не ліквідує можливості адміністративного тиску на кандидатів, які не відповідають інтересам місцевої або центральної влади. Місцева адміністрація може скоректувати організаційні й агітаційно-пропагандистські складові виборчої кампанії в потрібному для себе руслі. З одного боку посилюється залежність і відповідальність депутатів-мажоритарщиків перед своїми виборцями, але контроль зі сторони останніх не може бути дієвим в зв'язку з непередбаченими в законі про вибори механізмами відкриття нардепів.

Звертає на себе увагу, що заборона участі у виборах партійних блоків та підняття прохідного балу для партій до 5% фактично не залишає шансів на проходження до парламенту абсолютної більшості політичних партій України. По суті береться курс на трипартійність: законсервувати в парламенті більшість Партії регіонів і нечисленних представників БЮТ та "Фронту змін" А.Яценюка. Незважаючи на те, що лідерка БЮТ залишається за ґратами та постійне протистояння з правлячою більшістю "тимошенківцям" знову вдалось домовитися з "регіоналами". Ситуаційні союзники схвалили відверто антиконституційне положення про можливість одночасного балотування кандидатів у депутати в одномандатному та загальнодержавному округах зі змішаною системою. Нарешті, "принципові" пропозиції з боку переважної більшості політичних сил про відкриті списки за пропорційною системою так і лишилися на стадії пропозиції.

Чому наше суспільство в черговий раз стало свідком змови "непримиримих" ворогів, влади й опозиції? По-перше, ставиться завдання зберегти довічно правління Партії регіонів в парламенті, фактично перейти до однопартійної системи, довести парламентську більшість до 300 контрольованих голосів, що надасть можливість приймати практично любі рішення. По-друге, залишити в парламентських кріслах тих змовників від опозиції, які голосували за даний закон.

На думку автора статті, прийняттю закону про вибори повинна передувати широке обговорення різних варіантів законопроекту, врахування пропозицій політиків, нардепів, науковців, представників адміністративних органів, виборців тощо. Але не рахуватися з громадською думкою, керуватися лише інтересами збереження своїх позицій у всіх владних структурах, на жаль, стало традицією в діяльності більшості "народних" обранців. І на цей раз доленосний для суспільства закон приймається похапцем, келейно. Інтереси "маленьких українців" (вислів В.Ющенка) вкотре проігноровані. Депутати від більшості та переважна частина від опозиції вже не вперше обійшли, мабуть, найважливішу статтю Конституції України про те, що "єдиним джерелом влади в Україні є народ" [8].

З вищесказаного абсолютно не витікає висновок, що залежність законодавчої влади від виконавчої на пряму пов'язано з вищим органом останньої – Кабінету Міністрів України. Насправді, не тільки законодавча але й виконавча влада знаходиться під всеохоплюючим контролем з боку Президента та його адміністрації. До такого висновку приходять не тільки правники країни але й окремі урядовці. Вони відверто орієнтують своїх підлеглих на те, що виконавчу владу в Україні очолює лише Президент, а посада Прем'єр-Міністра сприймається як "технічна". Слід зауважити, що такий стан взаємодії законодавчої і виконавчої гілок влади характерний практично для всього періоду незалежності. Протягом двадцяти років української державності наші прем'єри були справжніми "хлопчиками для биття", цапами відбували за негаразди суспільного життя. Вищу владу могло турбувати й зростання авторитету, популярності певного голови уряду. Адже це могло скласти політичну конкуренцію в боротьбі за президентське крісло. Так, на серпень 2010 р. Україна мала чотирьох Президентів, але за ці ж 19 років незалежності і 14 прем'єрів. А якщо до них додати ще 5 осіб, що тимчасово виконували обов'язки прем'єра, то цифра зросте до 19-ти. Тобто за 19 років – 19 голів уряду [9]. За таких умов чи можна чекати плідної праці від вищого органу виконавчої влади?

За короткий час "регіоналам" вдалося створити власну владну вертикаль "Губернаторів" та голів районних державних адміністрацій лише де-юре затверджує уряд Азарова, але де-факто всі кандидатури пропонуються Адміністрацією Президента. Мери великих міст почали

масово вступати до Партії регіонів. Після жовтневих виборів у 2010 р. регіонали помітно зміцнили свої позиції на місцях. Без виборів Партія регіонів взяла владу в столиці: фактичним керівником Київської міської державної адміністрації став перший заступник Л.Черновецького О.Попов, а райради столиці було взагалі скасовано. Знаходячись під контролем з боку президентської влади, урядовці не забувають про власні інтереси. Майновий стан членів українського уряду мало відрізняється від становища депутатського корпусу Верховної Ради. Так, серед 16 міністрів Кабінету 10 є офіційними або прихованими мільйонерами [10].

Свого вирішення вимагає проблема взаємодії представників президентської вертикалі і місцевого самоврядування. В суспільстві вже давно визріла думка про те, що голів президентської адміністрації на місцях слід обирати місцевим громадам, залишивши за Президентом право на їх затвердження. В такий спосіб можна нарешті усунути певне двовладдя, що на думку автора, явище не досить демократичне, економне й ефективне.

Фактично залежна від виконавчої стала й судова гілка влади. Судова реформа насправді включила судову владу до президентської вертикалі. Незалежні правники відзначають, що ухвалені закони "Про судоустрій", "Про статус суддів" та "Про вищу раду юстиції" у своїй сукупності є скоріше не судовою реформою, про що люблять наголошувати її розробники С.Ківалов і А.Портнов, а скоріше узаконеним перерозподілом повноважень у судовій системі, зміною її структури. Головна мета цих нововведень – посилити контроль над суддями та їх рішеннями. Фактично кожного служителя Феміди відтепер може звільнити Вища рада юстиції під будь-яким приводом. Таким чином посилилась залежність суддів від тих, хто їх призначає і має право звільнити. На думку ряда правників, потрібно, щоб суди нижчих інстанцій обирало населення тих регіонів, які вони обслуговують. При цьому варто використати так звану "Місурійську схему" США, за якою судді призначаються, але після року роботи призначення підтверджується через голосування населення [11].

Зміни в законодавстві також послабили роль Верховного суду. Залишаються проблеми, пов'язані з діяльністю Конституційного Суду України. Як відомо, до його повноважень належить контроль за відповідністю законів та актів Верховної Ради, Президента України [12]. Разом з тим добре відомі разючі приклади антиконституційних рішень самого Конституційного Суду. Згадаймо, наприклад, про його рішення дозволити Президенту Л.Д.Кучмі балотуватися на третій строк, що стало порушенням ст.103 Конституції України [13]. Історії відомі досить довгі періоди неукомплектованості складу Конституційного Суду, що не давало можливості йому виконувати свої функції і робило українську

владу безконтрольною. Можемо згадати як після перемоги В.Ф.Януковича на останніх президентських виборах Конституційний Суд проігнорував конституційні права Верховної Ради (ст. 156, 159) і самоуправно вніс зміни до Основного Закону, спрямовані на розширення повноважень Президента [14].

Залишається великою проблемою виконання судових рішень: щорічно більше 70% цих рішень по громадянським справам не виконується [15]. Невипадково 37% українських громадян не звертаються до суду навіть у разі потреби, тому що не бачать перспективи захисту [16]. Цей факт підтверджують соціологічні дослідження. Вони свідчать, що наші громадяни не довіряють судовим інстанціям та правоохоронним органам. Опитування, проведене Євроазійським інститутом свобод, демонструє: більше половини (51%) респондентів вважає, що рівень роботи правоохоронних органів та суду в країні є незадовільним [17]. І не дивно, що за даними щорічного звіту Міжнародної федерації з прав людини Україна входить до п'ятірки країн, від яких найбільше йде звернень до Європейського суду з прав людини. В цьому звіті також відзначається, що наша країна відноситься до тієї групи держав світу, де здійснюється "найсерйозніший тиск на правозахисників" [18].

Таким чином, можна сказати що поділ влади в сучасній Україні має формальний характер. Проблема взаємодії гілок влади на рівноправних засадах й досі не розв'язана, вона тільки загострилась. Можливо, на складному перехідному етапі української державності централізація влади є об'єктивною необхідністю її розвитку, але суспільство ні раніше, ні за останні два роки поки що не бачить позитивних зрушень. Навпаки, поступовий дрейф суспільства до авторитаризму нівелює перші демократичні здобутки. Як афористично виголосив лорд Акмон, "всяка влада розбецує, абсолютна влада розбецує абсолютно".

Слід визнати, що легітимність влади в Україні тільки частково відповідає своїй суті в різних її модифікаціях. Легітимність української влади має в своїй основі ті ментальні й поведінкові настанови, які пов'язані з комуністичними чи націоналістичними традиціями. В Україні слабо виражена легітимність харизматичного виду влади на національному рівні. Найвищу харизматичність має Президент в силу свого Конституційного статусу, який дозволяє йому більш оперативно реагувати на складні проблеми суспільного життя. Однак ця легітимність нетривка й охоплює незначну частину населення. Нині в Україні ще не визрів ґрунт для такої особи, котра на вершині влади буде наділена харизмою реформатора як М.Кемаль (Ататюрк) у Туреччині, Ф.Д.Рузвельт у США, Ш. де Голль у Франції та ін.

Неоднаковий вираз у різних регіонах має національно-патріотична легітимність влади. Якщо в Західній Україні ця легітимність домінує, то

Центральній і Південній Україні вона ще не набула масового поширення. Крім цього, ця легітимність в основному зводиться до етнокультурних традицій. Найбільш негативно виражена в сучасній Україні соціально-економічна легітимність влади. Адже криза довіри до влади здебільшого існує через її нездатність забезпечити добробут населення. Про ступінь довіри переконливо свідчить активність громадян під час виборчих кампаній. Так, на останніх президентських виборах майже третина виборців не прийшла на виборчі дільниці або голосувала проти всіх. На місцевих виборах у жовтні 2010 р. у виборах не прийняли участь біля половини громадян. Про це, зокрема, свідчить досвід Чернігівщини, де в багатомандатному окрузі взяли участь 452970 виборців або 51% їх загальної кількості, проголосували проти всіх 46567 осіб, або 10,28% [19].

Дуже важко зрозуміти, чому через 20 років після набуття Україною державної незалежності її ВВП складає лише 69% від рівня 1990 р. За цей же час загальносвітовий рівень ВВП зріс майже вдвічі [20]. По аналогії є воєнними й довоєнними роками (тобто теж за 20 років) важко уявити, щоб до 1961 р. економіка України ще не досягла рівня 1940 р. Не може не турбувати криза українського села. За різних соціальних, демографічних та інших причин, як повідомив нещодавно заступник Міністра аграрної політики й продовольства М.Безуглий, щотижня з карти України зникає одне село [21]. Надзвичайно складною залишається демографічна проблема. Тільки у 2010 р. населення України зменшилося на 200 тис. Якщо подібна тенденція залишиться, то за прогнозами фахівців у 2050 р. в Україні буде жити не 45.600 тис., що маємо сьогодні, а лише 35 млн осіб [22].

Тільки цих даних досить, щоб зрозуміти причини падіння авторитету української влади. За статистичними даними Київського міжнародного інституту соціології на літо 2010 р. політику влади як правильну визнали 38% громадян. Але вже в лютому 2011 р. таких оптимістів стало втричі менше – 13,5%. 57% опитуваних вважали, що події в Україні розвиваються в неправильному напрямку [23]. Помітного покращення в оцінці діяльності влади на сьогоднішній день не відбулося. Виборці втомилися від набридлих облич, пустопорожніх обіцянок, неконструктивної критики і постійних сварок.

Слід зауважити, що якщо рівень довіри до влади падає, то й рівень довіри до політичної опозиції не дуже зростає. Як свідчать результати опитування, проведеного Центром соціологічних досліджень "Софія", українські опозиціонери не є надто помітними для своїх співвітчизників. 38% опитуваних вважають, що опоненти влади не мають жодного впливу на перебіг політичних ситуацій [24]. Історія свідчить, що традиційний підхід "Хто винен?" відсуває на другий план значно важливіші, невідкладні завдання: "Що робити?" і "З чого розпочати?" Серед опиту-

ваних 39,2% вважають Ю.Тимошенко невинною. В той же час, очевидно, що боротьба за її свободу не стала ідеєю, спроможною підняти маси [25].

Після прийняття Верховною Радою Податкового кодексу, законів про пенсії та бюджет на 2012 рік помітно посилились протестні кампанії шахтарів, представників малого та середнього бізнесу фермерів, лікарів тощо. Особливу активність в останній час проявили воїни-"афганці" та ліквідатори аварії на ЧАЕС. Не припиняється протестна компанія з боку студентської молоді столиці та інших вузівських центрів.

Безперечно, студентська молодь, зберігаючи свої славні традиції, залишається найбільш енергійною й сміливою частиною суспільства. Разом з тим, на думку автора, слід підкреслити деякі особливості студентського руху:

- по-перше, студенти в сучасній Україні є по суті єдиним представником української молоді у сфері протестних кампаній сьогодення. Адже сільської молоді, по великому рахунку, з відомих причин просто не існує, а про виступи робітничої молоді інформація відсутня.

- по-друге, виступи студентів проти деяких положень законопроекту "Про вищу школу" (за якість освіти, підвищення стипендії до прожиткового мінімуму, наведення стабільності в оплаті за навчання контрактників) [26] та проти проявів українофобії Міністра освіти Д.Табачника в значній мірі відповідає інтересам політичної опозиції, в якій мірі ослаблює владу.

- по-третє, діючій владі не вигідна відставка одного зі своїх міністрів. О.Табачник, мабуть, потрібен як громовідвід, щоб спрямувати рух молоді не проти правлячої влади в цілому, а лише окремого її представника.

Аналізуючи проблеми політичної влади в сучасній Україні, не можна хоча б коротко сказати про "справу Ю.Тимошенко". Ця проблема ще раз підтверджує зв'язки і взаємозалежність внутрішньої і зовнішньої політики. Перспективи виконання стратегічних завдань української влади на міжнародній арені, зокрема шансів вступу до Європейського союзу, суттєво залежать від особливостей нашої внутрішньої політики. Добре відома в цілому негативна реакція зарубіжних політиків і громадських діячів на судовий процес над Ю.Тимошенко і, особливо, його рішення. Разом з тим, частина відомих політиків вважає, що цей процес є внутрішньою проблемою України і не може позначитися на її відносинах Заходу з нашою країною, перекреслити її перспективи вступу до Європейського союзу.

Важко сказати чим закінчиться ця справа для лідерки БЮТ і України. Тому автор статті лише гіпотетично може передбачити варіанти розв'язання цієї проблеми. З одного боку, в зв'язку з появою нових-старих карних справ по відношенню до Ю.Тимошенко Захід може не

витримати й закрити двері, принаймні сьогодні, перед Україною для її вступу до європейської спільноти. І тоді наш Президент з "чистою совістю" може сказати народу: Ми зробили все можливе, щоб виконати наш стратегічний вибір, увійти до європейської інтеграції, але Європа нас не приймає. Після цього у нас залишається лише один шлях – курс на союз з Росією (економічний, а можливо і політичний).

З другого боку, можливе й інше. В.Ф.Янукович з успіхом продовжує опиратися тиску Кремля, не хоче перетворитися з господаря України на васала Москви. І в той же час довести Європі і США на неприпустимість втручання Заходу в українські справи.

Разом з тим, і це однозначно, сучасна влада намагається перекрити всі можливості для лідерки БЮТ взяти участь у президентській кампанії 2015 року. Якби не закінчилася ця справа, влада знайде чергового цапа відбувайла в рамках свого оточення та в опозиції.

Робити прогнози про наступні кроки влади в Україні та на міжнародній арені не просто. Адже за рівнем публічності вона залишається напівприхованою, з високим ступенем корумпованості владних структур. Оскільки до 50% економіки перебуває в тіньовому секторі, то, очевидно, таке співвідношення існує й на різних рівнях влади. Тіньова економіка, яка певною мірою є мафіозною, виникла не тільки в силу існування складних суспільних трансформацій перехідного періоду. Вона здебільшого є породженням союзу між центральними, регіональними владними структурами, тіньовим бізнесом, а іноді й кримінальними елементами.

Нечіткість правових меж компетенції між органами державної влади і місцевого самоврядування, застарілі механізми трудової мотивації державної бюрократії, великі можливості владних структур у розподілі власності, матеріальних і фінансових ресурсів приводять до політичної нестабільності, відчуження влади від суспільства.

За джерелами формування політична влада в Україні поки що є корпоративно-клановою, олігархічно-демократичною, формально поділеною на законодавчу, виконавчу і судову, з недостатньо оформленим юридичним механізмом стримувань і противаг. В умовах незрілих форм партійної конкуренції та громадської активності, посиленої олігархізації політичних структур домінують олігархічні, а не демократичні джерела формування і розподілу влади.

Розв'язання названих проблем значною мірою залежить від посилення всіх складових правового поля в суспільстві. І тут потрібно не робити наголос на змінах до Конституції на користь політичних сил, що прийшли до влади і думають в ній залишитися назавжди. Необхідно неухильно виконувати Основний Закон країни всім без винятку і владі, і опозиції. Потрібне не тільки затвердження місця й можливостей всіх владних структур, але й безумовне виконання їх функцій. Посилення

дієвості та легітимності політичної влади в Україні не можливе без достатньо виваженої, без поспіху проведеної адміністративно-територіальної реформи. Потрібне посилення взаємодії гілок влади, прозорість їх діяльності та відповідальності. Це можливе за умов стратегічного мислення політичних лідерів, професіоналізму й порядності політичної еліти. Нарешті розв'язання названих проблем на пряму залежить від постійного піднесення правової і політичної культури громадян України, їх політичної активності, вимогливості до влади, патріотизму.

Література

1. Цит. за: Жулинський М. Голгофа українця Володимира Винниченка. Див: Володимир Винниченко. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.122.
2. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці / М. Драгоманов : у 2 т. – К., 1970.
Т. I. – 1970. – С. 465–466.
3. Там само. – Т. II. – С. 322.
4. Україна молода (далі – УМ). – 2011. – 27 жовтня.
5. Сирота М. Україна в геополітичному просторі третього століття / М. Сирота. – К., 2007. – 167.
6. Дзеркало тижня (далі – ДТ). – 2011. – 20 жовтня.
7. УМ. – 2011. – 22 листопада.
8. Конституція України. К : Україна, 1996. – С. 4.
9. ДТ. – 2010. – 21 серпня.
10. УМ. – 2011. – 31 серпня.
11. УМ. – 2011. – 21 липня.
12. Конституція України. – С.48.
13. Там само. – С. 30.
14. Там само. – С. 50–51.
15. ДТ. – 2011. – 20 серпня.
16. УМ. – 2011. – 25 жовтня.
17. Там само.
18. УМ. – 2011. – 27 жовтня.
19. Гарт. – 2010. – 12 листопада.
20. ДТ. – 2011. – 12 листопада.
21. УМ. – 2011. – 27 жовтня.
22. УМ. – 2011. – 1 листопада.
23. День – 2011. – 18-19 лютого.
24. Гарт – 2011. – 10 листопада.
25. УМ. – 2011. – 18 листопада.
26. УМ. – 2011. – 16 листопада.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА І ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ

Політична культура – це складова частина загальної культури суспільства. Термін культура (від лат. обробіток, вирощування, розвиток) поєднує сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством упродовж його історії [1]. Спочатку цим терміном позначали лише оброблювання землі. Потім зміст цього поняття поширився на культуру праці, відпочинку, поведінки, виховання, мислення, мови тощо. Звідси маємо дуже багато визначень культури.

Розвиток будь-якого суспільства, його складових частин і, в першу чергу, людини проходить під визначальним впливом культури. На думку автора, найбільш небезпечний дефіцит суспільства і людини – це дефіцит загальної культури, зокрема дефіцит культури політичних відносин, політичної культури. Політика поза культурою – це політиканство, шаманство, шарлатанство.

Як і культура в цілому, політична культура – явище історичне. Це не тільки підсумок розвитку політичної діяльності мас різних країн і століть, але й процес збереження, засвоєння і поширення цінностей, вироблених людством, а також створення нових цінностей у сфері взаємодії політики і культури. Це безперервний процес від "Політики" Аристотеля, "Повчання" Мономаха, від Мора до Маркса, від Канта до Вебера, від Ренесанса і Просвітництва до нового політичного мислення як у загальноєвропейському домі, так і на рівні світового співтовариства в цілому.

Термін "політична культура" вперше ввів у науковий обіг німецький філософ і письменник Йоганн Гердер [2]. Відповідне поняття було введено в політичну науку в 1956 році американським політологом Габрієлом Алмондом [3]. В українській політичній думці сутність політичної культури була вперше сформульована і розв'язана за 30 років до визначень Г.Алмонда В'ячеславом Липинським в його праці "Листи до братів-хліборобів", написаній у 1926 році. На думку В.Липинського, сутність політичної культури полягає у "рівновазі" між "політичною творчістю" і "політичною наукою", що забезпечує високу "політичну цінність" політичної еліти та всього народу [4].

Американські вчені Г.Алмонд і С.Верба, автори праці "Культура громадянськості" започаткували підхід до розуміння політичної культури як сукупності орієнтацій індивідів стосовно політичних об'єктів. Ці орієнтації мають таку структуру:

– *пізнавальні орієнтації*, що охоплюють знання про політичну систему, її ролі в суспільно-політичному житті та функціонуванні її складових елементів;

– *емоційні орієнтації*, що відображають почуття та настрої щодо політичної системи та її складових;

– *оціночні орієнтації*, пов'язані з уявленнями про політичні об'єкти, що опираються на ціннісні стандарти і критерії.

Отже, *політична культура* – це рівень і характер політичних уявлень і оцінок різними прошарками суспільства та індивідами сутності політики і політичної системи, співвідношення політичних сил і вміння використовувати ці знання у практичній діяльності. На думку польського політолога Є.Вятра "політична культура – це сукупність позицій, цінностей і зразків поведінки, які стосуються взаємовідносин влади і громадян".

Структурно-політична культура – це єдність політичних знань, політичної свідомості, політичних переконань і цінностей, а також політичної поведінки, участі громадян у суспільно-політичному житті. Політична культура має нерозривні зв'язки з іншими сферами духовної культури – правовою культурою, мораллю, ідеологією. До того ж, політичну ідеологію можна розглядати як ядро політичної культури.

Політична культура входячи в життя суспільства, проявляє себе через певні *функції*:

- *виховна* – формує і розвиває в людей політичну свідомість, вміння осмислювати отримані знання.

- *регулятивна* – забезпечує компетентний вплив громадян на політичний процес.

- *захисна* – захищає від руйнування політичних традицій і цінностей, існуючого ладу, який є вибором більшості народу.

- *інтегрована* – єднає громадян на одних політичних цінностях.

- *пізнавальна* – озброює людей знаннями політичних і правових норм, законів, принципів управління суспільством.

- *прогностична* – передбачає можливі варіанти поведінки соціальних спільностей у конкретних соціально-політичних ситуаціях.

Як підкреслює вітчизняний політолог О.Рудакевич, кожна політична культура обмежується не тільки загальними рисами, але й має національну форму буття [5]. Тобто існує не політична культура взагалі, а лише конкретна культура кожної окремо взятої країни. Центральне місце в цій культурі займає (принаймні повинно займати) національна ідея, національні цінності та цілі, умови їх реалізації. Політична культура нації поширюється на всі її суспільні групи (класи, демографічні структури, національні меншини і т.п.). Але політична культура окремої суспільної групи, крім загальних рис, має й специфічні. В той же час політична культура особи формується під впливом політичної культури суспільства і тієї спільноти, до якої вона належить.

Важливе місце в з'ясуванні особливостей політичної культури займає її типологія. Американські політологи Г.Алмонд і С.Верба, порівню-

ючи політичну культуру США, Англії, Італії, Німеччини і Мексики виділили три основні типи політичних культур:

- *патріархальна*, яка властива найвідсталішим народам і відзначається відсутністю у членів суспільства будь-якого інтересу до політичної системи;

- *підданська*, що характеризує зацікавленість членів суспільства результатами функціонування політичних систем, але не передбачає їх участі у політичному процесі;

- *активістська*, що передбачає активну участь громадян у політичній діяльності.

Ці ж політологи виділили ще такі типи політичних культур, що пов'язані з типологією політичних систем. Серед них:

- *англо-американська*, в якій переважають такі цінності, як свобода особи, індивідуалізм, добробут, а також раціональне і прагматичне ставлення до владних структур;

- *континентально-європейська*, в якій універсальні цінності англо-американського типу співіснують з фрагментами різних етнічних, релігійних субкультур (підкультур);

- *доіндустріальна*, в якій переплетені різні політичні субкультури, немає чіткого розподілу владних повноважень;

- *тоталітарна*, в якій відчутні елементи громадянського суспільства, панує тотальна бюрократія й ідеологізація суспільних відносин.

Політична культура є невід'ємним елементом будь-якої людини, яку б сферу діяльності вона для себе не обрала. Успіх будь-яких реформ і перетворень у суспільстві і державі залежить від уміння людей вирощувати хліб, варити сталь, лікувати людей, учити їх, проводити наукові дослідження, а також – від уміння організовуватися, жити разом у великих людських спільнотах. Іншими словами, успіх будь-яких реформ, щоденного співжиття людських спільнот залежить від політичної культури самих людей. Політична культура знаходить своє відображення в діяльності держави, політичних партій, політичних рухів, трудових колективів, політичних лідерів і громадян.

Політична система в процесі свого функціонування формує політичну культуру. Політична культура, у свою чергу, впливає на всі елементи політичної системи, в тому числі індивідів. Особливо важливим є рівень політичної культури для членів парламенту, уряду, чиновників державного апарату, працівників прокуратури, правоохоронних органів, лідерів політичних партій і громадських організацій, керівників трудових колективів, адже їм доручено керувати й управляти суспільством. Рівень їх політичної культури (як і загальної) створює їм повагу й авторитет серед керованих ними. Дуже важливо чітко визначити межу політичної культури. Так, у випадку, коли депутати втручаються в діяльність органів виконавчої влади, а останні намагаються підмінити законодавчу

владу, в країні виникає плутанина – безвладдя. Тому важливим показником політичної культури є функціональне розмежування всіх елементів політичної системи.

Слід керуватися цим принципом і розуміти, що без достатньо високого рівня політичної культури всіх громадян країни неможлива реалізація демократії як форми державної влади і як принципу діяльності інститутів політичної системи. Треба також пам'ятати, що політична культура поєднує політичну систему і громадське суспільство. Співвідношення взаємодії громадянського суспільства і держави характеризує режим влади в країні і залежить від політичної культури суспільства й органів державної влади. Чим вище вищий рівень політичної культури громадян, співвідношення їх взаємодії з державними структурами тим краще створюється база для створення правової держави.

І навпаки – політичне безкультур'я руйнує перші паростки демократії, призводить до диктатури. Без справжньої масової політичної культури народ перетворюється в чернь, бидло, в предмет маніпуляції амбіційних і користюлюбних політиканів. Без достатньої політичної культури суспільство на сучасному етапі не може нормально жити і розвиватися по висхідній.

Чи потрібно політичну культуру в суспільстві формувати цілеспрямовано, чи це стихійний процес, де будь-яке втручання може лише зашкодити? Світовий досвід і досвід нашої країни переконливо свідчать – можна й потрібно, хоча це процес складний, тривалий і динамічний, адже політична культура знаходиться в постійному русі. Перш за все, політична культура формується систематичною освітянською і просвітницькою діяльністю держави, політичних партій і громадських організацій. Недостатньо освічена людина знаходиться поза політикою. Вона може стати навіть небезпечною, самовпевнено вважаючи, що на медицині, спорті, музиці і політиці розуміються всі. Особливо це характерно для радянського суспільства, де влада не була зацікавлена в тому, щоб громадяни мали ґрунтовні політичні знання, право на власну думку, на свої політичні симпатії і переконання. Не випадково у вузах Радянського Союзу для політології не знайшлося місця, а інші суспільні науки вивчалися в жорстких рамках марксистсько-ленінської ідеології. З одного боку, це породжувало догматизм і начотництво у викладанні суспільнознавчих дисциплін, а з іншого – формувало у більшості суспільства відсутність інтересу і певну зневагу до політичних знань і політичної активності.

Перетворення індивіда на повноцінного, активного громадянина – це постійно діючий процес, який починається з дитинства і продовжується все життя. В політології і соціології цей процес становлення і розвитку політичної свідомості і політичної культури отримав назву "політична соціалізація" (від лат. *socialis* – суспільний). Сутність політичної

соціалізації полягає в залученні особи до системи функціональних орієнтацій, традицій, набуття політичних знань, норм, цінностей суспільства, в якому вона живе. Набувши певної політичної культури, людина стає "homo politicus" – політичною людиною. Кожне самостійне суспільство прагне виховати справжніх громадян, роз'яснюючи, прищеплюючи їм основні політичні цінності. Єдині переконання є основою для розбудови й ефективної діяльності будь-якої держави.

Політична соціалізація особи відбувається за рахунок політичних і неполітичних факторів. До основних політичних факторів належать особливості державного устрою та політичного режиму, політичні інститути, політичні партії та рухи, громадські об'єднання. Велику роль у формуванні політичної свідомості і політичної культури особи відіграють такі неполітичні чинники, як сім'я, школа та інші навчальні заклади, різні виробничі та професійні колективи, література і мистецтво, засоби масової інформації, національні традиції та звичаї тощо. Варто підкреслити, що принципової відмінності між політичними і неполітичними факторами в суспільно-політичному житті може і не бути. Так, за тоталітарного режиму багато, здавалося б, неполітичних факторів (школа, література, мистецтво та ін.) функціонують і впливають на особу як фактори політичні.

Ефективність участі особи в політичному житті суспільства залежить від певних об'єктивних та суб'єктивних передумов. До *об'єктивних передумов* належать:

- матеріальні передумови, пов'язані з наявністю у людини елементарних побутових умов, які дозволяють їй займатися політикою;
- соціально-культурні, які залежать від рівня загальної культури особи. Чим вище рівень освіченості, тим більше можливостей у особи орієнтуватися в політичних проблемах і виявляти політичну активність;
- політико-правові, пов'язані з наявністю (або відсутністю) реальних прав і свобод людини;
- моральний та ідейно-політичний вплив суспільства в цілому (роль і місце політичної системи, засобів масової інформації, літератури і мистецтва) на політичну соціалізацію особи.

Разом з тим, значну роль у політичній активності (пасивності) людини мають *суб'єктивні передумови*. До них належать психологічні особливості, темперамент індивіда, його соціально-політичний досвід, власні інтереси та прагнення їх реалізувати.

Якими можуть бути власні інтереси та потреби, які спонукають людей до участі в політиці? Яка *мотивація* їх політичної активності? Це не тільки політична, але й етична проблема. Психологи стверджують, що боротьба за здобуття і використання влади є однією з основних потреб людини – учасника політичного процесу. Безперечно, прагнення людини до влади не в останню чергу пов'язане з тим, що оволодіння

нею є найкоротшим шляхом до встановлення панування над іншими, досягнення престижу, слави, задоволення матеріальних потреб тощо. Політика є чи не єдиним видом діяльності, який дає можливість швидко зробити кар'єру, використовувати владу для власного збагачення. В той же час, у політичній діяльності є й інші приклади. Історія людства знає масові визвольні рухи, героїзм борців за свободу і незалежність, самовідданість і жертвовність народних трибунів і мрійників-утопістів, які ніколи не ставили на перше місце свої егоїстичні, користолюбні інтереси.

Політична соціалізація, яка розпочинається в ранньому дитинстві і триває все життя, проходить *два етапи*. Перший – це становлення особистості, її формування як громадянина і набуття конституційного права участі у виборах. На цьому етапі особистість накопичує політичні знання, засвоює основні політичні цінності й орієнтації. На другому етапі додається досвід власної політичної активності, набуваються нові соціальні й політичні ролі.

Будь-яка форма у здійсненні влади або протидія її здійсненню визначає *політичну поведінку* особи. Це поняття визначає структуру і механізм політичної діяльності. Політична поведінка виявляється у найрізноманітніших формах. Залежно від ступеня участі людей у здійсненні влади розрізняються три рівні політичної поведінки:

- політики за вибором (опосередкований рівень): під час голосування на виборах, референдумах, присутності на політичних зборах тощо;

- політики за сумісництвом (безпосередній рівень): участь у роботі представницьких органів політичних партій, у конкретних акціях, обговоренні та ухваленні рішень;

- політики за професією (функціональний рівень): в даному випадку політична діяльність є професією, основним джерелом існування.

Для позначення тих форм політики, які не пов'язані із професійною діяльністю, використовується поняття "*політична участь*". Форми політичної участі поділяються на інституціональні (вибори, референдуми, політичні партії, суспільно-політичні рухи) і позаінституціональні (збори, мітинги, демонстрації, страйки, пікетування тощо). Серед останніх, на думку автора, найбільш ефективною формою є регіональні та загальнонаціональні страйки.

У процесі політичної соціалізації особистості у неї складаються певні типи поведінки. В найбільш загальному плані формуються *два типи особистості*:

- демократичний, якому характерні відкритість, компромісність, повага до іншої думки;

- авторитарний, якому притаманні невизнання рівності й права на іншу думку, диктат, силові методи тощо.

По відношенню до політичної діяльності можна виділити такі *типи людей*:

– Активіст. Він позитивно ставиться до особистої участі у політиці, прагне до більш повної політичної інформованості.

– Компетентний спостерігач. До особистої участі в політиці ставиться нейтрально, але виявляє до неї великий інтерес, добре інформований.

– Компетентний критик. Негативно ставиться до особистої участі в політиці, але виявляє до неї великий інтерес, критично налаштований щодо представників влади.

– Пасивний громадянин. Нейтрально або негативно ставиться до участі в політиці, виявляє до неї слабкий інтерес, недостатньо інформований.

– Аполітична людина. Не виявляє інтересу до політики, має неповну, уривчасту політичну інформацію.

Варто зауважити, що низька політична активність особи ще не означає її низької суспільної (неполітичної) активності.

Політична активність залежить не тільки від психологічного типу особи. Велике значення має не тільки рівень знань, навичок, але й уміння подолати певні стереотипи. Дуже важливо, наскільки людина здатна відійти від догм, переглянути певні політичні цінності. І це не обов'язково хамелеонство, пристосовництво, політичне флюгерство, кар'єризм. Для справжньої особистості критичний перегляд своїх політичних поглядів – це завжди дуже складна і болісна справа. При вирішенні цієї проблеми слушно згадати російського письменника Ф.Достоевського, який говорив, що не мати переконань – аморально, але подвійна аморальність може статися, якщо час від часу ці переконання не піддавати сумніву. В політиці надзвичайно важливо проявляти творчість і відстоювати свою позицію.

Таким чином, політична соціалізація особистості, завдяки її включенню до широкого спектру суспільних відносин, залученню до різних видів практичної діяльності, відбувається протягом усього життя є важливим показником зрілості та прогресу кожного суспільства.

Безперечно, останнім часом в Україні відбулися політичні зрушення, в тому числі в політичному житті суспільства. Проте проблема дефіциту достатнього рівня політичної культури і наших керманичів, і наших громадян залишаються. Було б утопією вважати, що за двадцять років української державності вдалося подолати негаразди, які накопичувалися протягом століть.

На формування політичної культури в Україні суттєвий вплив справили такі *чинники*:

– багатотисячолітній період бездержавності, коли політична діяльність (за винятком певних періодів відродження) була відсутня;

- розчленування України на території та приналежність її до країн з різними культурними і політичними системами, що призвело до психологічного і політичного відчуження між різними частинами народу;
- денационалізація провідних верств (шляхти, військових, великих землевласників і промисловців, міщанства, а також інтелігенції);
- панування комуністичного режиму з його тотальним контролем у всіх сферах суспільного життя й пропаганда колективістських цінностей.

Історичні факти підтверджують, що в умовах України державність довгий час була чужорідною – турецькою, польською, російською – на в'язаним інституті гноблення, який до того ж обмежував індивідуальну свободу і господарську ініціативу. І тому, природно, подібний досвід викликав у суспільній психології і свідомості реакцію відображення, неприйняття державності. Перевага практично–соціальних інстинктів над політичними виражається в устремлінні українського народу впродовж усього історичного розвитку до соціального порядку на рівні компактних спільнот – родини, братства, громади, які поєднані почуттям. Спільноти формуються під впливом почуттів, а не розуміння необхідності єдності великих спільнот. Під впливом ідеалістичних стереотипів українським народом шануються традиції як сума витворених століттями ідеалів. Традиції виконують дисциплінуючу функцію, особливо важливу при анархічності вдачі. Факти свідчать, що українцям ще не вдалося подолати відсутність згуртованості, єдності і взаємопідтримки регіонів, захоплення особистою свободою при відсутності домінуючого прагнення до власної державності.

Однією з характерних рис української ментальності (від лат. *mens* – розум, спосіб мислення)⁶ загалом і політичної культури зокрема є *іраціональність*, оскільки в українському суспільстві слабо розвинена нормативність поведінки. Українці не звикли суворо дотримуватися моральних та правових норм, а тому твердий порядок у інших народів (зокрема англосаксів і німців) вони сприймають як черствість або недружелюбність. Ця риса сьогодні спостерігається на всіх рівнях українського політичного життя.

Соціальні норми на догоду груповим інтересам ігноруються законодавцями, управлінцями високого державного рангу, партійними лідерами і пересічними громадянами. Хоча ідея соціального порядку є пріоритетною в масовій свідомості, проте її реалізація розглядається як виняткова прерогатива державних органів, а не як здатність громадян жити згідно з випробуваними світовою практикою соціальними нормами.

В іраціональній культурі емоційність *домінує над прагматичністю*. На цю особливість у свій час вказував В.Липинський. Зв'язком українця з землею він пояснював домінування емоційного над раціо-

нальним. Більш того, В.Липинський вважав родючу землю і сприятливий клімат не лише благом, а й фактором, що спричинює українську недержавність. Адже такі умови швидко призводили до "дегенерації громадських інстинктів, розвивали лінощі і нездатність до постійного, тривалого і методичного зусилля" [7].

Ірраціональність української політичної культури виявляється ще у тому, що діяльність політиків оцінюється не за шкалою її практичної результативності, професійної здатності, а за моральними та етнопсихологічними критеріями: справедливий – несправедливий, чесний – нечесний, мужній – боязкий, патріот – зрадник, свій – чужий. Таке сприйняття образу політика створює сприятливий ґрунт для демагогії і політичного шахрайства. Масова свідомість з ірраціональною ознакою схильна до сприйняття й творення різноманітних міфологем. Наприклад: "Україна стане незабаром могутньою демократичною державою, тому що вона володіє природними багатствами, високим технологічним та інтелектуальним потенціалом, має славу історію"; "Міжнародний фонд нав'язує руйнівну для української економіки модель реформування для того, щоб ослабити потенційного конкурента для країн Заходу" і т.п.

Затягнувся процес формування української політичної еліти, яка повинна відігравати провідну роль у вирішенні всіх проблем суспільного життя, в тому числі і в питаннях становлення й розвитку політичної культури громадян сучасної України. Вимоги даної проблеми (дефіцит патріотизму, жертвовності, відповідальності перед суспільством та ін.) мають свою історію. Так, характеризуючи період Хмельниччини, відомий український історик В.Антонович писав, що втілити в життя провідну ідею українського народу – принцип демократизму – не довелося, внаслідок недостатнього культурного рівня та особистого егоїзму козацької старшини, які взяли перевагу над громадською справою. "Трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни, бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватись народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури".⁸ (Автору дуже б хотілося, щоб ці висновки стосувалися тільки нашого минулого).

Однією з проблем політичної соціалізації в Україні є традиційний *мінімалізм*. Українці ніколи не ставили перед собою надзавдання. Походи наших військ в епоху великих завоювань Середньовіччя і в період Нової історії були в більшості спрямовані лише на те, щоб послабити свого противника, набридшого своїми набігами. На генетичному рівні наші люди в основному налаштовані на захист, на фізичне виживання. Націонал-демократи, що прийшли до влади в 90-х роках минулого століття не ставили перед собою конкретних завдань на перспективу,

не вжили жодних заходів з метою проведення люстрації, залишивши у всіх структурах державного апарату представників попередньої компартійної адміністрації. Навіть наші олігархи за двадцять років незалежності України нічого не зробили щодо використання новітніх технологій у виробництві. Вони люди вчорашнього дня зі своєю неконкурентоздатною металургічною та хімічною продукцією, яка складає майже 40% загальноукраїнського експорту на ринках світу.

Помітну роль у політичній культурі українського народу відіграє і така риса характеру як зайва *терплячість* громадян. Вона накопичувалась протягом століть і має два протилежні аспекти. З одного боку має позитивну спрямованість у зв'язку з тим, що влада має можливість у спокійній обстановці приймати зважені, оптимальні рішення і втілювати їх у життя в умовах кризової ситуації. Іншого значення набуває терплячість в умовах, коли владні структури або не здатні вивести країну з кризового стану через свою некомпетентність, або в своїй діяльності прагнуть досягти власних цілей, далеких від інтересів народу. Це породжує нестабільність суспільно-політичного життя, заважає проведенню політичних і соціально-економічних реформ.

У певній мірі терплячість і прагнення до особистої свободи в свій час сприяли популяризації більшовицьких лозунгів. Вихованому на ідеях козацького демократизму і соціалістично забарвленого народництва, пересічному українцеві імпонували гасла із закликами до свободи народу і всевладдя рад і багато іншого в більшовицькій риторичі. В наш час, коли здається, соціалістична ідея, дискредитована її утопічним та жорстоким втіленням в СРСР, повинна була б померти, вона виявляється живучою саме завдяки ментальним рисам українського народу на тлі масового зубожіння в умовах неефективного, популістського реформування.

Тому за *ідеологічною спрямованістю* для політичної культури України характерний розкол суспільства на прихильників комуністичних цінностей – з одного боку, та ліберальних – з іншого, на інтернаціоналістів-космополітів та патріотів-незалежників (націоналістів). При цьому на Сході й Півдні домінують перші, а на Заході та у Центрі – другі. В зв'язку з цими обставинами процес лібералізації суспільних відносин та поступової українізації політичних інститутів проходить досить суперечливо і не ефективно.

З цих розбіжностей в сучасній Україні випливає відсутність єдності, злагоди, консолідації суспільного життя, протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади, більшості й меншості в парламенті, певного протистояння окремих елементів західного і східного регіонів країни. Звичайно ці фактори значною мірою заважають Україні проводити реформування всіх сфер українського суспільства.

І як наслідок пересічний українець, зневірений черговим невиконанням передвиборних обіцянок владних структур, ставить іноді прагматичне питання: що зміниться в житті суспільства і у вирішенні моїх власних проблем від удосконалення особистої політичної культури. Це породжує психологію меншовартості, аполітичності, громадянської пасивності. І подолати ці тенденції протягом життя одного покоління виявилось не простим завданням.

Вирішальне значення на сучасному етапі розвитку української державності має *патріотичне виховання* громадян, особливо молоді. Однак, патріотизм по-українськи розпочинається, а іноді і закінчується на емоційному рівні. Це коли люди збираються у близькому колі, куштують українські страви, співають українські пісні, люблять свою природу, садок вишневий біля хати і т.п. Тобто люблять Україну, яка живе в їх почуттях. Але коли ті ж громадяни виходять на рівень своїх відносин з державою, патріотизм не рідко зникає. У них виникає бажання вчити своїх дітей за кордоном і самим туди виїхати. Мабуть не випадково Україна за кількістю емігрантів займає п'яте місце в світі, після Китаю, Індії, Росії та Мексики.

Достатньо яскравим індикатором реального відношення українських громадян до своєї держави стали результати соціологічних досліджень, що проводилися в червні 2011 р. Відомий вітчизняний політолог А.Єрмолаєв свідчить, що 34% опитуваних виявило бажання виїхати за кордон на постійне місце проживання. Серед молоді ця цифра ще більша. Готовність до еміграції за результатами опитування серед молоді 18-29 років складає 50,4% [9]. Таким чином, серед вікової групи, від якої залежить майбутнє України (про що так голосно говорять політики під час виборчих кампаній), кожен другий допускає для себе можливість еміграції. Чи маємо ми право засуджувати наше студентство, яке складає авангард української молоді? На думку автора статті – ні в якому разі. Адже лише в 2010 р. українські вузи закінчили 420 тис. випускників. З них тільки 60% отримали роботу за спеціальністю [10].

Звичайно, політична культура формується і на рівні буденної свідомості (вплив сім'ї, друзів, колективу та інших суб'єктів оточення людини). Проте вирішальне значення для формування особистої політичної культури має оволодіння політичною наукою. Ця проблема вирішується у великій мірі на освітянській ниві. Тому, на думку автора, для викладання суспільно-гуманітарних дисциплін потрібен режим найбільшого сприяння. Але це і завдання всіх політичних інститутів суспільства і, насамперед, держави. Особливу роль у цьому відношенні повинні постійно виконувати засоби масової інформації. Безперечно, найбільші можливості для систематичної, незаангажованої політичної інформації має телебачення. На жаль лише п'ята частина українських телепередач стосується політичних проблем [10], відчувається тенден-

ція до більшої кількості інформації про владу і меншої про опозицію, має місце замовчування складних проблем суспільно-політичного життя, майже відсутні передачі про громадські організації.

Який об'єм і зміст знань необхідні для політичної культури? На думку автора, перш за все потрібні:

- знання політичних відносин, подій і явищ, що існують у країні;
- знання сутності, структури і функцій державної влади, політичних партій і громадських організацій;
- знання норм, принципів покладених в основу управління суспільством;
- знання конституції країни, діючих норм права;
- знання форм і способів участі громадян в управлінні суспільством і державою;
- знання і розуміння оптимального поєднання суспільних, державних і особистих інтересів;
- знання особливостей і основних напрямів зовнішньої політики України і всього спектру міжнародних відносин, глобальних проблем людства в XXI ст.;
- розуміння тісного зв'язку і взаємозалежності внутрішньої і зовнішньої політики;
- і, мабуть, головне – бажання оволодіти цими знаннями.

Автор особливо хоче виділити роль і значення української національної ідеї для стабілізації політичного і економічного життя суспільства і на цій основі консолідації всіх зусиль всього українського народу. Не може не дивувати той факт, що українські політики після двадцяти років незалежності все ще в пошуках сутності української національної ідеї на сучасному етапі. А хіба зміцнення політичної та економічної незалежності України, поліпшення добробуту її народу, сприяння розквіту української культури не досить для того, щоб стати національною ідеєю.

Слід підкреслити, що політична культура – це не лише сума знань, але й конкретна діяльність людини в роботі вищих і місцевих органах влади, членство в політичних партіях і громадських організаціях, участь у виборах, референдумах, різних політичних акціях. Це активна участь в обговоренні змін до Основного закону країни та інших законодавчих актів. Від знань до переконань і активної політичної діяльності – єдиний шлях формування політичної культури особистості, що стає основним підґрунтям розбудови дійсно демократичної держави, захисту прав і свобод людини.

Література

1. Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. – К.,: Знання України, 2001, – С. 306.
2. Хто є хто в європейській та американській політології? Малий політологічний словник. – Львів, 1995. – С. 56.
3. Рудакевич О. М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : Астон, 2006. – С. 172.
4. Піча В. М. Політологія / В. М. Піча, Н. М. Хома. – Львів : Магнолія 2006, 2007. – С. 171.
5. Рудакевич О. Названа праця / О. М. Рудакевич. – С. 174.
6. Філософія політики. Див. названа праця. – С.355.
7. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського анархізму / В. Липинський. – К. : Філадельфія. 1995. – С. 223.
8. Антонович В. Коротка історія Козаччини / В. Антонович. – К. : Україна, 1991, – С. 12–13.
9. Дзеркало тижня (далі ДТ) – 2011. – 20 червня.
10. ДТ. – 2011. – 8 жовтня.

Томек В.Й.

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ЯК ВАГОМИЙ ЧИННИК ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

Влада є однією з фундаментальних засад розвитку суспільства. Є різні види влади: економічна, військова, духовна та ін. У зв'язку з цим влада має економічний, військовий, духовно-ідеологічний характер, існує скрізь, де наявні будь-які стійкі об'єднання людей. Вона тісно пов'язана з політичною сферою, є засобом здійснення і способом утвердження певної політики. Політична влада виникла раніше за владу державну і визначає реальну здатність соціальної групи чи індивіда виявляти свою волю. Їй властива здатність проникати в усі сфери людської діяльності.

Будь-яка система має системоутворюючий компонент. Для політичної системи ним є політична влада. Вона інтегрує всі елементи системи, навколо неї точиться політична боротьба, вона – джерело соціального управління, яке, в свою чергу, є засобом здійснення влади. Отже, влада є необхідним регулятором життєдіяльності суспільства. Немає політики без влади і влади без політики. У політичній історії людства нема явища, яке б принесло йому стільки трагічного, забрало

стільки людських життів, скільки причинила боротьба за владу, чи політичне й духовне панування.

Сутність влади як глобального феномена має давню традицію в історії суспільної думки. Ще Аристотель розглядав відносини політичної влади як природну закономірність одних людей підкорятись іншим, панувати. Якщо у первісному суспільстві головними засобами громадянського підпорядкування були родові звичаї, традиції, то у подальшому ними стають моральні норми, закони, правила, принципи, ідейні мотиви тощо. У давні часи управління загальними справами не відокремлювалось у самостійну галузь суспільної практики. Надалі через воєнну демократію родоплеменного зразка до сучасних національних держав відбувається поступове зосередження влади в руках обмеженого кола людей (військових начальників, племінної верхівки, чиновництва), формується спеціальний апарат управління.

Мислителі по-різному тлумачать поняття "влада". Німецький соціолог М.Вебер вважав, що політика це насамперед участь у здійсненні влади, або хоча би прагнення впливати на її розподіл усередині держави або між державами [1]. Американський політолог Г.Саймон визначає владу таким чином: "А має владу над Б, якщо А зумовлює поведінку Б.". Т.Парсон (США) підкреслює, ключове значення влади в житті суспільства і стверджує, що вона займає таке саме місце, яке займають гроші в економічних системах [2]. Марксистський метод до проблеми влади пов'язаний з економічним чинником: політичну владу формують і виконують імущі класи для реалізації свого панівного становища. Ліберальний підхід розглядає владу з позиції авторитету суспільних настанов, які приймаються добровільно.

На думку автора, найпоширенішим визначенням політичної влади є наступне:

Політична влада – це здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права та примусу; центральні організаційні й регулятивно-контрольні засади політики [3].

Політична влада, яка реалізується через державні органи за допомогою юридичних норм, називається *державною владою*. Поняття "політична влада" ширше від поняття "державна влада". Український політолог Г.В.Новічков це пояснює рядом обставин.

- По-перше, політична влада виникла раніше від державної, ще в додержавну добу.

- По-друге, не кожна політична влада є владою державною (влада партій, політичних рухів, громадських організацій). В той же час будь-яка державна влада є завжди політичною владою.

- По-третє, тільки державна влада володіє монополією на примус, правом видавати закони тощо. Проте, окрім примусу, вона послу-

говується іншими засобами впливу: переконанням, ідеологічними, економічними чинниками тощо [4].

Узагальнюючі ці підходи, українські політологи С.Рябов і М.Томенко наголошують, що необхідно розрізнати владу державну як насамперед правову, владу політичну як партійно-ідеологічну.⁵⁾

На сьогодні в науковій літературі існує біля 300 визначень влади (є спеціальна наука "кратологія", яка досліджує проблеми влади).⁶⁾ Існування багатьох концепцій влади є свідченням творчих пошуків і водночас недостатньої вивченості проблеми. На думку автора, слід зосередити увагу на наступних концепціях:

- **Телеологічна концепція.** Влада спрямована на досягнення певних цілей, одержання запланованих результатів (мова йде не тільки про відношення між людьми, але й взаємодію людини з оточуючим світом).

- **Біхевіористська концепція** (від англ. behavior – поведінка) виходить з такої трактовки відносин між людьми, коли одні прагнуть владарювати, командувати, панувати, а інші підкоряються та виконувати рішення перших. Важливу роль при цьому відіграють блага і привілеї, котрі у всі часи одержують люди, які мають владу.

- До біхевіористського трактування влади примикає її **психологічна інтерпретація.** Як вважав З.Фрейд у психіці людини мають місце, з одного боку, прагнення до влади і панування, а з другого боку – до підкорення, "добровільного рабства" з метою особистого захисту. В цілому слухняність і підкорення дітей, військовослужбовців, членів колективу до батьків, командування і керівництва можна зрозуміти. Але зайва терплячість, рабська покірність пригноблених народів заслуговує на осуд. З цього приводу, оцінюючи причини поразки народних повстань в Італії та Іспанії, О.С.Пушкін писав:

"Паситесь, мирные народы!

К чему стадам дары свободы!

Их должно резать или стричь.

Наследство их из рода в роды

Ярмо с гремящими и бич!"

- **Системна концепція** розглядає владу як системотворчі відносини в політичній організації суспільства. Завдання політичної влади будувати свої відносини з усіма елементами політичної системи суспільства таким чином, щоб це сприяло збалансованому стану даної системи. Іншими словами, політична влада повинна прямувати до досягнення в суспільстві в першу чергу стабільності, як політичної, так і економічної.

- **Інструменталістська концепція** трактує політичну владу як можливість використання певних засобів впливу, в тому числі насильства і примусу.

- **Структурно-функціональна концепція** розглядає владу як спосіб самоорганізації людської спільноти, що ґрунтується на доцільності розподілу функцій управління і підкорення, як особливий вид відносин між підлеглими і керівниками.

- **Реляціоністська концепція** (від фран. relation – відношення), за якою влада постає як відносини між особами, за якою одна з них справляє визначальний вплив на іншу.

- **Марксистська концепція**. Беручи за основу передусім економічні інтереси, прихильники цієї концепції тлумачать політичну владу як панування певного класу. За Марксом той клас, який володіє засобами виробництва, а отже, й більшою частиною національного багатства, диктує свою волю в суспільстві. В його руках державна влада, що захищає його ж інтереси.

Основними компонентами влади є суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси) і процес, що приводить у дію всі її складові елементи.

Суб'єкт політичної влади. Ним є джерело активної політичної діяльності, спрямованої на об'єкт. Існує думка, що поняття "суб'єкт влади" і "носії влади" нетотожні. Суб'єкт влади – це соціальні групи, насамперед панівні класи, політичні еліти, окремі лідери. Носії влади – державні та інші політичні організації, органи і установи, утворені для реалізації інтересів політично домінуючих соціальних груп. Такий поділ є відносним. Існує й інша класифікація владних суб'єктів. Згідно з нею суб'єкти влади умовно поділяють на первинні і вторинні.

Первинним суб'єктом за демократичного правління є народ – носій суверенітету і єдине джерело влади в державі, він здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування.

Поняття "народ" неоднорідне: **основними** суб'єктами влади є великі групи населення, об'єднані спільністю корінних інтересів і цілей; **неосновними** – невеликі етнічні групи, релігійні громади тощо.

Вторинні суб'єкти носіїв влади є групи, представницькі колективи, партії, асоційовані групи тощо. Суверенним суб'єктом політичної влади є громадянин держави, наділений конституційними правами та обов'язками. Суттєву роль у владних відносинах відіграють політичні лідери. Наслідки їхньої політики, як відомо, різні: прогресивні й регресивні, плідні та безплідні, благополучні й трагічні. Нарешті, сукупним (колективним) носієм політичної влади є сама політична система суспільства як спосіб організації і розвитку соціальних спільнот і їх стосунків.

Слід підкреслити, що для виникнення владних відносин необхідно, щоб суб'єкт володів рядом якостей. Зокрема, бажанням владарювати, компетентністю, авторитетом, правовою та політичною культурою тощо.

Об'єкт політичної влади. Це явища і процеси політичної сфери, на які спрямована дія суб'єктів політики. Для розуміння об'єкта влади треба підходити діалектично, оскільки певні суб'єкти і об'єкти можуть мінятися місцями залежно від обставин і ролі. Скажімо, класи, соціальні групи, етнічні спільноти, окремі громадяни, громадсько-політичні організації є суб'єктами або носіями політичної влади, водночас вони і стосунки між ними є об'єктами владного впливу. До об'єктів політичної влади відносять також усі сфери суспільного життя – економічну, соціальну, духовну, науково-технічну тощо, суспільство в цілому.

Звичайно без підкорення немає влади. Проте у об'єкта є вибір – підкоритися або загинути. Разом з тим не треба робити трагедії. Адже підкорення залежить від ситуації, авторитету суб'єкта, конкретного рівня демократизації суспільства, ментальності, правової та політичної культури народу.

Найважливішою соціальною причиною підкорення одних людей іншими є нерівномірний розподіл ресурсів влади. Під ресурсами влади прийнято розуміти всі ті засоби, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта. Ресурси можуть використовуватись для заохочення, покарання чи переконання. Для виділення різних видів влади широко розповсюджена класифікація її ресурсів відповідно до найважливіших сфер життєдіяльності: політичних, економічних, соціальних, культурно-інформаційних, правових, силових та демографічних.

- **Політичні ресурси влади** – це наявність розвинених політичних партій, державних механізмів, політичних традицій і звичаїв, політичної культури мас та ін.

- **Економічні ресурси влади** – матеріальні цінності, необхідні для суспільного та особистого виробництва і споживання: гроші, техніка, родючі землі, корисні копалини, продукти харчування тощо.

- **Соціальні ресурси влади** спрямовані на підвищення чи зниження соціального статусу суб'єктів суспільства. Вони включають такі показники, як наявність престижних професій, високі показники освіти, рівень медичного обслуговування, соціального забезпечення і т.д.

- **Культурно-інформаційні ресурси** – рівень освіченості та інформованості населення, можливості впливу засобів масової інформації на громадську думку та ін. Ці ресурси стають найважливішими атрибутами влади, особливо в розвинених країнах.

- **Демографічні ресурси влади** – самі люди. Це універсальний ресурс, який виробляє інші ресурси.

- **Силові ресурси** – цей вид ресурсів політичної влади виконує функцію оборони країни, охорони внутрішнього порядку, в тому числі забезпечення безпеки політичної влади. Це – армія, поліція (міліція), різні служби безпеки, суд, прокуратура.

Підводячи підсумок, щодо основних видів ресурсів політичної влади потрібно установити, які з них є найважливішими, а які є другорядними. Однозначної відповіді немає. В різні періоди життєдіяльності суспільства вирішальними стають то одні, то інші ресурси. Наприклад, при спробі переворотів чи інших виступів проти політичної влади вирішальними стають силові ресурси. В цілому ж, як показує практика, всі види перерахованих ресурсів відносяться до постійнодіючих, необхідних для політичної влади.

Важливе місце в рамках проблеми політичної влади відводиться визначенню її форм та функцій. **Основними формами політичної влади є:** політичне панування, політичне керівництво і управління.

– **Панування** – це абсолютне чи відносне підкорення одних людей чи соціальних груп іншими.

– **Політичне керівництво й управління** пов'язано з реалізацією певних стратегічних і тактичних рішень через організацію регулювання та контроль їх розвитку. Проте практика владарювання свідчить про існування подекуди й аморальних форм та засобів управління (підкуп, обман, шантаж, популізм тощо). Такі форми завдають великої шкоди справжній демократії, викликають недовіру до влади, дестабілізують суспільно-політичне життя.

Типологізувати політичну владу можна і за головними суб'єктами правління. До них належать: монархія, тиранія, аристократія, олігархія, тимократія, охлократія, демократія. Сучасні дослідники виокремлюють ще владу партократії, бюрократії, технократії та інфократії.

Вивчення сутності політичної влади, дієвості взаємозв'язків суб'єкта і об'єкта неможливе без визначення функцій влади. Такими **функціями є:**

– Стратегічна, пов'язана з виробленням стратегії управління суспільними процесами.

– Регулятивна, яка спрямовує політичну волю мас на регулювання життєдіяльності суспільства.

– Інтегративна, що полягає в об'єднанні соціально-політичних сил суспільства.

– Мотиваційна, пов'язана з формуванням мотивів політичної діяльності, передусім загальнодержавницьких.

– Стабілізуюча, що спрямована на стійкий розвиток суспільно-політичного життя країни.

Виключно важливим аспектом у розумінні сутності політичної влади є поняття "**легітимність**" (від лат. *legitimus*, законний, правомірний) [7]. Легітимність влади означає її законність, юридичну правомірність. Разом з тим легітимність не є синонімом законності, оскільки політична влада не завжди спирається на право й закони, але завжди користується певною підтримкою принаймні частини населення.

За класифікацією М.Вебера, існує три види легітимності влади:

- *традиційна* влада, яка ґрунтується на звичці коритися владі, вірі у незмінність існуючого ладу;

- *харизматична* (від грец. charisma – милість, Божий дар) [8] – на вірі в особливі якості правителя;

- *раціональна* (легальна) – на підкоренні законам, демократично обраним керівникам.

Легітимність має властивість змінювати характер і ступінь підтримки влади та її інститутів, що може привести до кризи **легітимності**, пов'язаної зі зниженням реальної підтримки органів державної влади чи правлячого режиму в цілому. В сучасних умовах кризи легітимності приводять до неспроможності уряду ефективно виконувати свої функції, до розриву між конституційними нормами та практикою їхнього втілення.

Теоретичний і практичний досвід свідчить, що серед основних **шляхів і засобів виходу з кризових ситуацій потрібні:**

- підтримка постійних контактів з населенням;
- посилення ролі правових методів досягнення цілей;
- постійний контроль з боку громадських організацій за різними рівнями державної влади;
- зміцнення демократичних цінностей у суспільстві тощо.

Вирішальне значення для ефективного функціонування державної влади є принцип її поділу. Вперше ідея поділу влади знайшла місце в працях римського історика грецького походження Полібія (II–I ст. до н.е.) [9]. Особливу роль у розвитку **теорії поділу влади** відіграли англійський філософ Д.Локк і французький просвітник і правник Ш.Монтеск'є. Згідно з їх висновками, для правомірного та ефективного функціонування держави повинні існувати незалежні одна від одної законодавча, виконавча та судова влади. Це створює систему "стримувань і противаг" проти посилення однієї гілки влади, зосередження влади в одному центрі, зловживання нею та ін. Відповідно формується особливий механізм забезпечення свободи і незалежності окремої особи, її захисту від свавілля влади.

- **Законодавча влада** – складова частина владних структур держави, головною функцією якої є законотворчість та організація контролю за дотриманням чинного законодавства всіма структурами держави, громадськими об'єднаннями та громадянами. Носієм законодавчої влади є вищий представницький орган – парламент.

- Головною функцією **виконавчої влади** є організація підзаконної виконавчо-розпорядчої діяльності для практичного здійснення завдань держави у господарській, соціально-культурній та адміністративно-політичній сферах. Виконавчу владу здійснюють: Президент (канцлер), уряд, міністерства, державно-адміністративні установи.

- **Судова влада** покликана запобігати протистоянню законодавчої та виконавчої гілок влади, унеможливити виникненню диктатури. Основні її функції: конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне судочинство у формі розгляду і вирішення судами відповідних справ.

Уперше система поділу влади була законодавче закріплена в Конституції США (1787). Зафіксована була і в Конституції Української козацької республіки в 1710 р. (Конституція гетьмана П.Орлика). Принцип поділу влади вже закріплений у більшості конституцій країн світу. Утвердився він і в Україні. Однак практика знає політичні системи, які функціонують в умовах єдності гілок влади. У цих системах влада (переважно виконавча) зосереджена в одних руках (політичної партії, воєнної еліти тощо) і підпорядковує собі всі інші гілки, які діють формально. Це можливо за тоталітарних або жорстких авторитарних режимів (фашистські, напівфашистські, воєнні диктатури, абсолютні деспотичні монархії тощо).

Разом з тим, існує суспільно-політична течія, яка заперечує будь-які форми влади – це анархізм. **Анархізм** (від грец. анархія – безвладдя) – соціально-політична доктрина та суспільно-політичний рух, що проголошує своєю метою звільнення особистостей від усіх різновидів політичної, економічної та духовної влади, знищення держави, її заміна вільною і добровільною асоціацією громадян. Анархізм пропагує безумовну свободу людини як вищу цінність, виключає навіть демократичні форми правління, адже демократія практично є пануванням більшості. За анархізмом суспільне життя людей будується на взаємній згоді і самоуправлінні, а свобода індивіда реалізується в асоціації, де кожен керує тільки собою. Асоціації входять до федерації, зберігаючи свою автономію.

Анархізм виник і розвивався як антитеза авторитарним тенденціям державності. Ще у VI–V ст. до н.е. грецький філософ Зенон заперечував будь-яку форму державного устрою на користь вільної солідарності громадян. Основоположником анархізму іноді вважають англійського письменника кінця XVIII ст. У.Гудвіна, але він пропонував не негайне знищення держави, що є наріжним постулатом анархізму, а мінімізацію її функцій з можливою наступною ліквідацією. Засади анархізму закладені у 40-х рр. XIX ст. французьким філософом П.-Ж.Прудомом (який запровадив термін "анархія") та німецьким філософом М.Штірнером. Політична доктрина анархізму знайшла широкий розвиток в працях російських революціонерів М.О.Бакуніна і П.О.Кропоткіна [10].

Анархізм не є єдиною доктриною. Виділяються такі його різновиди:
- **Індивідуалістський** (М.Штірнер): індивід ні в чому не повинен обмежувати себе. Люди – егоїсти створюють об'єднання егоїстів, де

кожен має право на свій розсуд жити за рахунок інших елементів своєї спільноти.

- **Солідаристський** (П.Прудон): ідеал суспільства – асоціація дрібних власників-трудівників (селян, ремісників), які живуть за рахунок власної праці.

- **Колективістський** (М.Бакунін): засоби виробництва, земля повинні стати власністю сільськогосподарських, ремісницьких або індустріальних кооперативів; члени асоціацій отримують винагороду відповідно до трудового внеску.

- **Комуністичний** (П.Кропоткін): передбачалось здійснення принципу "кожному за потребою", спільна праця та спільне споживання продуктів парці.

- **Анархо-синдикалізм** – рух робітничого класу, пов'язаний з запереченням політичної боротьби, політичних партій. Вищою формою організації вважаються профспілки, яким передбачається передати у власність засоби виробництва. Пропонуються "прямі" акції: страйки, саботаж, блокада, захоплення підприємств.

Періоди піднесення, спалахи анархізму були, як правило, недовготривалими. По-справжньому масового руху анархізм не набув, його теоретичні настанови в жодній країні не були реалізовані. Наприкінці ХІХ- на поч. ХХ ст. анархізм набув певного поширення в Російській державі, зокрема в Україні. Київський гурток 1876 р. зробив спробу організувати повстання в Чигиринському повіті. Гуртки діяли також у Харкові, Одесі, Катеринославі, Житомирі, Ніжині [11]. Пізніше спроби реалізувати ідеали анархізму були пов'язані з діями Нестора Махна.

За кордоном анархізм був особливо поширений в Італії, Іспанії, Швейцарії, деяких інших країнах. Найбільш яскраво анархісти проявили себе в громадській війні в Іспанії (1936–1939 рр.), де кількість прихильників цієї доктрини наближалось до 700 тис. Ідеї анархізму знайшли втілення у виступах студентів Заходу 60-х поч. 70-х рр. (рух "нових лівих"). За останні десятиріччя певна активізація анархізму спостерігається у Франції, Німеччині, США, Голландії, деяких інших країнах, головним чином в обмежених молодіжних колах. У 90-ті роки окремі анархістські групи почали відроджуватися в Росії, деяких інших країнах СНД, але масового руху вони не набрали.

Особливе значення в рамках досліджуваної проблеми має питання по **шляхи досягнення політичної влади**. Як свідчить історичний досвід, основними шляхами отримання політичної влади є: політичні реформи, політичні революції, контрреволюції та мілітаристська форма досягнення влади.

- **Політична реформа** (від лат. *reforma* – перетворюю) – перетворення, перебудова політичного життя еволюційним шляхом, в основному без змін соціально-політичної структури суспільства і наявного соці-

ального ладу. Слід підкреслити, що в процесі радикальних перетворень суспільного життя відносна протилежність політичних реформ і соціальних революцій, очевидно, не усувається. Як доводить новітня історія, в індустріальному та постіндустріальному суспільстві немінучі такі етапи його розвитку, коли відбувається глибока, докорінна перебудова існуючих економічних, соціальних, політичних та організаційних структур, усіх сторін суспільного життя. Такі перетворення відбуваються не тільки в рамках політичної реформи, а й призводять за певних умов до суттєвих революційних змін суспільного життя. Суть подібних перетворень спрямована на те, щоб забезпечити подальшу демократизацію суспільства, залучити дедалі ширші маси до політичної діяльності.

Політичні реформи владарювання відбуваються різними шляхами:

- реформа зверху;
- зречення влади, відмова від влади;
- поступове реформування влади погодженими зусиллями політичних сил, які перебувають при владі та в опозиції.

Якщо загальнонаціональна криза досягає крайніх меж і еволюційні форми проведення радикальних політичних реформ виявляються практично неможливими то виникає об'єктивна необхідність революції.

- **Політична революція** (від лат. *revolutio* – поворот, переворот) – це докорінні, глибокі, якісні зміни, що ставлять за мету повалення старого ладу, встановлення нового режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади. Політичні революції, що виникають як наслідок зростання суперечностей у суспільному житті на певному етапі його розвитку, являють собою найгостріші форми боротьби між новими, що народжуються, і віджилими, старими формами суспільних відносин.

Політичні революції розрізняються за своїм характером, рушійними силами, цілями і завданнями. Можна виокремити такі їх типи: антиімперіалістичні (національно-визвольні, антиколоніальні), буржуазні, буржуазно-демократичні, пролетарські (соціалістичні) та ін. У XIX ст. К.Маркс і Ф.Енгельс запропонували теорію перманентної (безперервної) революції, заснованої на тому, щоб пролетаріат після перемоги буржуазно-демократичної революції здійснив перехід до соціалістичної, продовжити боротьбу поки вся повнота політичної й економічної влади не перейде до його рук.

Головним завданням політичної революції є питання про державну владу, про те, яким соціальним спільнотам вона належить і кому з них вона буде належати у майбутньому. Усі політичні революції у процесі їх підготовки та здійснення ставлять за мету утвердження демократичної влади, влади народу. Проте, як свідчить історія, політичні революції нерідко відкривають шлях недемократичному режимові. Малоімовірно, щоб насильницька революція породила більш досконалу демократію.

Однак встановлення тоталітарних, авторитарних, теократичних режимів не означає, що революції не несуть у собі соціально-економічного прогресу. Проте ціна цих звершень може бути досить значною. Відомий французький політик, реформіст Жан Жорес з цього приводу писав, що революція – це варварський спосіб прогресу. Тому політичні уроки історії переконливо свідчать, що перехід до істинно демократичного владарювання відбувається за мирних умов, тобто шляхом реформ.

- **Контрреволюція** (від франц *contre* – *revolution*) – це реакція класів, соціальних груп, які сходять з історичної арени на революційну практику. Контрреволюція ставить за мету реставрацію старих суспільних порядків, збереження влади тими чи іншими політичними силами, відновлення попередніх форм владарювання, припинення глибоких процесів соціально-політичного оновлення. Методами контрреволюції є саботаж, ідеологічна диверсія, підривна агітація, насильство, терор та ін.

- **Мілітаристська форма досягнення влади** являє собою захоплення політичної, державної влади за допомогою воєнної сили. Це захоплення може бути здійснено зовнішніми силами шляхом інтервенції (насильницького втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави) або збройними силами всередині країни. Формою захоплення влади за участю військових є різні політичні перевороти: державні, дворцеві, путчі, військові змови.

Отже, більшість політологів визначають політичну владу як один із найважливіших видів влади, під яким розуміють реальну спроможність певного стану, груп, індивіда провадити свою лінію у політиці і в правових відносинах. Вона характеризується соціальним пануванням і керівництвом тих чи інших станів, соціальних груп, що мають у своєму розпорядженні засоби економічного, психологічного, фізичного примусу, санкціоновані системою ідеологічних і правових норм. До характерних ознак влади належать: домінування владної волі, наявність особливого апарату управління, монополія на регламентацію життя суспільства.

Політична влада, державні структури повинні забезпечити законні права громадян, їх конституційні свободи, організувати виконання та контроль усіх аспектів господарського, соціального та духовного життя суспільства.

Література

1. Хто є хто в європейській та американській політології? Малий політологічний словник. – Львів, 1995. – С. 37.
2. Піча В. М. Політологія, Конспект лекцій : навчальний посібник / В. М. Піча, Н. М. Хома. – К., 1999. – С. 79.

3. Політологічний енциклопедичний словник. – К. : Генеза, 1997. – С. 261.
4. Політологія : підручник. – К. : Академія, 2003. – С. 209.
5. Швидак О. Політологія. Практикум / О. Швидак. – К., 2006. – С. 122.
6. Політологія. Див.: Названа праця. – С. 211.
7. Філософія політики : короткий енциклопедичний словник. – К. : Знання України, 2002. –
8. Там само. – С. 630.
9. Хто є хто в європейській та американській політології? Див. названа праця. – С. 183.
10. Советская историческая энциклопедия. – М., 1961. Т. 1. – 1961. – С. 483.
11. Політологічний енциклопедичний словник. Див.: названа праця. – С. 20.

Драчук Л.І.

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИКЛАДАННЯ ЛІТЕРАТУРИ

Із перетворенням України на самостійну державу виникла потреба в розбудові системи освіти, її докорінному реформуванні. Розроблена цілісна державна національна програма "Освіта", головною метою якої є вироблення стратегії розвитку освіти в Україні на найближчі роки та перспективу XXI ст., створення життєздатної системи безперервного навчання й виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації.

Слід наголосити, що загальноосвітня підготовка впливає на формування нових цінностей у житті молодого покоління. В системі освіти реалізуються гуманістичні, демократичні, моральні, екологічні, релігійні, національні та інші цінності. Вони впливають на підвищення культури особистості, а це вимагає покращення культурологічної освіти. Культура ґрунтується не тільки на здобутих людством знаннях, життєвому досвіді й способах діяльності, а й на здатності створювати нове.

Це вимагає ввести культурологічну лінію в ряд навчальних дисциплін (зокрема й в літературу), адже мета культурології з'ясувати особливості культури цивілізації, її становлення й розвитку, формування самодостатніх культуротворчих текстів, становлення національних субкультур, а також взаємозбагачення національних культур.

На важливість культурологічної лінії і літературі наголошували Колокольцев Є., Савченко І., Шолпо І., Машенко М. Вони ототожнюють

культуру з мистецтвом, доводячи їх подібність. Андрєєва О., Доманський В., Ялтанець Т., Кафанова О. підкреслюють, що здобутки духовної культури займають головне місце в традиціях народу, а одним із джерел духовності є Біблія.

У працях А.Нямцу досліджується проблема "Новий Завіт і література у світовому контексті". Це теоретичне осмислення закономірностей і своєрідності трансформації легендарно-міфологічних, легендарно-церковних і літературних образів ХХ ст.

Дослідник опрацював велику кількість джерел, які і сьогодні залишаються мало вивченими. Особлива увага приділяється дослідженню морально-психологічних аспектів сучасних трактувань новозавітних колізій, детально розглядаються провідні тенденції літературної трансформації канонічного матеріалу.

Автори розглянутих наукових праць, звертаючись до культурології та релігії не розглядали ці поняття в одноаспектному вимірі, диференціюючи їх.

Предметом культурології є культура, то, як писав Гегель, тільки людина, яка володіє культурою може "освідчувати" себе, що "самоосвіта можлива тільки на основі прикладів, які вироблені культурою" [2; с. 63].

Слово "культура" походить від латинського cultura, що означало мистецтво обробки землі. Пізніше, його використовували до людей, які відрізнялися манерами та начитаністю (тобто культурна людина).

У широкому розумінні слово "культура" вживається як синонім суспільного, штучного, що існує на противагу природничому, воно символізує вірування, погляди, цінності, які є загальними для певної групи людей. Тобто, культура – це "сукупність штучних порядків й об'єктів, які створені людьми в доповнення до природних, завчених форм людської поведінки й діяльності, набутих знань, образів самопізнання та символічного позначення навколишнього світу" [3; с. 203]. Дане тлумачення є широким і потребує конкретизації, хоча це досить складно, бо сучасна література нараховує більше 400 визначень.

В основі будь-якої культури лежать цінності, які у свою чергу можуть бути матеріальними й духовними. Тому й культура поділяється на матеріальну (сукупність матеріальних благ, засобів і форм їх виробництва та способів оволодіння ними) та духовну (сукупність усіх знань, форм мислення, способів діяльності). Саме тому культура й не розглядається як щось окреме. В історії духовного розвитку людства це поняття поєднується з освітою.

На уроках літератури, з дитячих років увесь навколишній світ ми сприймали через літературні казки. Саме казки вчать відрізнити добро від зла, гарне від потворного. Література має потужний потенціал для виховання школярів. Сила художніх творів впливає на вразливу душу учня, спонукає його розмірковувати про героїв твору, про себе, пове-

дінку, майбутнє. Уроки літератури покликані вдосконалювати людину, формувати її світогляд. Порівняно з релігією мистецтво й література розвиваються на набагато ширшій життєвій основі, постійно оновлюючи свій зміст, проблематику. Кожен художній твір несе з собою виховну функцію, а також дає певні знання молоді про світ.

Література розкриває естетичну суть життя, сприяє здійсненню гуманізації освіти. Загальнолюдські й національні цінності, що набули сьогодні універсального значення в усьому світі, допомагають формуванню духовної багатості особистості, що має велику культуру, широкий кругозір, високі моральні ідеали.

Метою курсу літератури є навчити учнів через художнє слово бачити та цінувати красу світу, життя, мистецтво, пізнавати історичне минуле свого народу, рідну землю, батьківщину, шанувати своїх ближніх, прищеплювати найважливіші цінності християнської моралі, етики, допомогти зрозуміти себе, розкрити власні здібності, сформувані себе як особистість, розбудити та підтримувати внутрішнє прагнення гармонійного й повнокровного життя.

В історії духовного розвитку людства одним із способів реалізації культури є релігійні мотиви. "Ці твори можуть стати істотним або визначальним фактором у формуванні характеру молодої особи, її неповторного духовного світу, світоглядних переконань, насамперед у вихованні та розвитку естетичних смаків, рис високої моральності" [4, с. 52].

Так Г. Сковорода вважав, що крім Всесвіту (Великого світу) і людини (Малого світу), є ще третій і символічний світ – Біблія (Книга). Лише через вивчення і освоєння прихованого за символічною формою духовного змісту цього світу людина "народжується" у своїй духовній іпостасі, бо духовне може народжуватися лише духовним. Усю духовну культуру людства Г.Сковорода символічно узагальнює в образі "Книги", Біблії. Для нього Біблія – не лише "Святе письмо", а й вся історична система духовної культури.

Спираючись на дослідження видатних педагогів, літературознавців, філософів, релігієзнавців головні заповіді Книги Книг не суперечать морально-етичним основам, на яких побудовані майже всі інші культури. Релігійні заповіді привчають людей до вироблення й прийняття загально- моральних цінностей і правил співжиття.

"Біблія, одна з перших книг світу, з'ясувала перспективу людської історії, що почалася з трагічного розриву, самовільного відходу від духовної доміанти буття, від Бога; ... засвідчила марність і безпідставність людських претензій на самостійне світовлаштування, однаково справедливе й добре до всіх, виявивши глибинні природні схильності людини до зла й гріха, до неправди і розбещеності. Євангеліє - від дня Благовіщення й донині - звучить Доброю новиною, сповіщаючи нам: зло і гріх - це смерть, добро і любов – це життя вічне" [8 ; 4].

Релігія завжди була і залишається чинником світової культури. Біблія справила величезний вплив на європейську літературу. Християнські твори стали могутнім засобом у формуванні та розвитку національної культури, особливо літератури. Вони відчутно вплинули на характер жанротворення, засоби зображення і загалом образність, символіку, метафоричність і стиль оригінального мистецтва" [5 ; 7].

Біблійні образи з погляду сучасного літературознавства визначаються своїм першоджерелом. Усі вони ввійшли до літератури з Книги Книг - Біблії. Для прикладу достатньо згадати хоча б Авеля, Ісуса, Іуду, Каїна, Марію, Понтія Пілата.

До визначення терміна християнський образ зверталися такі вчені-літературознавці як А.Данильчук, І.Лакшин, В.Соловйов, М.Туган-Барановський. Розробкою цієї проблеми в методиці літератури займається Л.Удовиченко. На міжнародній науково-практичній конференції "Християнські сюжети та образи в художній літературі", що відбулася в 1993 році у Житомирі, учені форуму дійшли думки, що християнськими образами можна вважати ті, в яких втілюються окремі філософські та естетичні ідеї християнської релігії. Згадаємо хоча б відомі твори Ч.Айтматова, М.Булгакова, І.Гете, В.Гюго, Данте, Д.Дідро, Ф.Достоевського, М.Метерлінка, О.Пушкіна, Л.Толстого, Т.Шевченка, О.Уайльда, Лесі Українки, І.Франка та інших видатних письменників, де подано авторські трактування тем "блудного сина", "Іуди", "Ісуса Христа", "Марії Магдалини" тощо.

Християнські мотиви "належать до невід'ємних атрибутів нашої старої поезії, як книжної, так і фольклорної..." [6; 34]. Інтерес до Біблії то зростав, то спадав. Це пояснюється тим, що в період катаклізмів людина частіше звертається до Бога сподіваючись на його захист і покровительство. Певний спалах спостерігався й на початку ХІХ століття.

Потрібно згадати про "Енеїду" І. Котляревського. Твір виник на ґрунті праць Г.Сковороди, жартівливих ліричних віршів та інтермедій до шкільних драм, таких творів, як "Плач київських монархів", віршів І.Некрашевича. Загальна картина суспільства і взаємин у ньому подана поетом в описах пекла й раю. Рай і пекло населені ним відповідно до уявлень народу та Біблії.

Епохою "освоєння" Старого і Нового Заповітів можна вважати творчість Т.Г.Шевченка. Він не лише розширив тематичне коло сюжетів і мотивів, а й сприяв виникненню в літературі "вічних тем". На Шевченка – поета орієнтувалися й інші письменники, його називали пророком. П.Куліш писав, що в Полтаві "чи не по Кобзареві вже й Богу моляться" [7; 65]. Отже, "Кобзар" став українською Біблією. Хоча чимало мотивів і взято з Книги Книг, але Т.Шевченко всі їх інтерпретує відповідно до сучасної йому дійсності.

У другій половині XIX століття було видано українські переклади Біблії П.Куліша, І. Пулюя та І.Нечуя-Левицького, а у XX столітті – І.Огієнка. (П.Куліш здійснив повний переклад Біблії, але частина загинула, ті частини, що збереглися, доповнені перекладами І.Пулюя й І.Нечуй-Левицького, вони стали основою першого видання української Біблії, що побачило світ у Відні 1903р.)

П.Куліш збагатив лірику поезіями біблійної тематики ("Молитва", "Святиня" та інші). Звернення до Біблії в оригінальних поезіях "спричинене прагненням розв'язати в такий спосіб численні проблеми національного самовизначення України" [7; 66]. Його ліричний герой стає пророком після Шевченка. Поезії набувають повчального характеру, за змістом нагадують проповіді.

Леся Українка дещо своєрідно інтерпретує християнські мотиви. Тому раніше говорили про атеїзм поетеси, адже вона давала для цього привід своїми листами і коментаріями до творів. Леся Українка зневажливо ставилася до лицемірства церкви її догматів. Поетеса вивчала книги з історії та філософії раннього християнства. А.Кримський згадував, як вона намагалась знайти відомості про християнське підпілля і розвиток влади митрополитів за часів переслідування: "Я не наважуюсь назвати іншого письменника, який би з такою відповідальністю ставився до своєї праці, як Леся Українка... Без перебільшення можу сказати, що Леся Українка була справжнім ученим дослідником" [5, с. 273].

Біблійні сюжети і мотиви кінця XIX – початку XX століття не можна перелічити вичерпно.

Література цього періоду відтворює духовний світ людини, сприяє активному становленню особистості. Як мистецтво слова вона є носієм потужного заряду позитивної духовної енергії, яка здатна впливати на людину, допомагати їй, підтримувати в будь-який час і за будь-яких історичних чи суспільних обставин. Як вид мистецтва література спроможна передавати загальнолюдські цінності від покоління до покоління, культивувати їх у людській душі. Завдання вчителя зацікавити учнів розповіддю про загальнолюдські цінності та віру, вплинути на емоціональну сферу особистості через призму релігійного аспекту культурології.

Література

1. Савченко О. Цілі й цінності реформування сучасної школи / О. Савченко // Шлях освіти. – 1996. – № 1. – С. 21–23.
2. Андреева О. Представлена ли литература в образовании? / О. Андреева // Искусство в школе. – 1999. – № 3. – С. 63–64.
3. Культурология XX века : словарь. – СПб. : Университетская книга, 1197. – 610 с.

4. Неділько В. Я. Методика викладання української літератури в середній школі / В. Я. Неділько. – К. : Вища школа, 1978. – 247 с.

5. Антофійчук В. Євангельські образи в українській літературі ХХ століття / В. Антофійчук. – Чернівці : Рута, 2000. – 335 с.

6. Качуровський І. Містична функція літератури та українська релігійна поезія / І. Качуровський // Слово і час. – 1992. – № 10. – С. 33–35.

7. Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії кінця ХІХ – початку ХХ століть / І. Бетко // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 10. – С. 64–70.

8. Сулима В. Біблія і українська література : навчальний посібник / В. Сулима. – К. : Освіта, 1998. – 400 с.

Єфремов В.В.

ОСОБЛИВІСТЬ СИГНАЛІВ НА РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНІ

Ринкова система господарювання, яка на початку ХХІ ст. використовується переважною більшістю країн світу, довела свою життєздатність, долаючи протиріччя та катаклізми, які виникали в процесі її функціонування. Безперечним є той факт, що поступальний розвиток суспільства не припиняється, а набуває нових прискорених обертів. В кожній країні з ринковою економікою існують розбіжності в ступені зрілості економічних відносин, що позначається на відповідності між їх формою та змістом. В одних країнах форма і зміст економічних відносин співпадає, а в інших – ні, що робить економічні стосунки ілюзорними і створює сприятливі умови для шахрайства. Досягти відповідності між формою та змістом можна тоді, коли економічні стосунки в країні укладаються відкрито та гласно, що дає змогу здійснювати належний державний та громадський контроль. Але шлях до відкритості та гласності досить тривалий і потребує нових моральних норм, які перетворюються у звичку. Виходячи з цього, потрібно відрізнити **реальні ринкові відносини** від **квазі-ринкових відносин**, які лише нагадують їх (дане явище має місце в країнах з перехідною економікою, які розпочали ринкові реформи, але не завершили їх).

Національний ринок розвинутих країн представляє собою складну структуровану ієрархічну систему, яка складається із чисельних, відносно відособлених осередків, які пов'язанні між собою і залежать один від одного. В кожному такому осередку діють продавці і покупці, поведінка яких базується на отримання вигоди, яку вони одержують, вступаючи між собою в обмін. Як свідчить практичний досвід, вигода, яку намагаються мати продавці і покупці від обміну, розподіляється між ними нерівномірно. Більшу частину її, як правило, отримує продавець.

Річ у тому, що коли людина більше продає, а менше купує – вона збагачується. Це сприяє формуванню відповідного життєвого кредо людини, мета якого полягає у отриманні особистої вигоди. Прагнення до збагачення стає потужним джерелом розвитку суспільства. Чому більшу вигоду від обміну отримує продавець, а не покупець економічна наука на це питання тривалий час не могла дати аргументованої відповіді.

Зосередження уваги на даній проблемі дослідження не пройшло марно для економічної науки. Перевагу продавця над покупцем економісти стали пояснювати різною структурною будовою конкретного ринку, тобто різним співвідношенням на ньому продавців та покупців. Було встановлено, що будь-яке обмеження конкуренції між продавцями сприяє утворенню монополії, яка має необмежену владу над ціною та покупцем. Першим цю проблему почав досліджувати французький економіст **Антуан Курно [1]**.

Майже через 100 років поспіль англійська економістка **Джоан Робінсон** довела, що в окремих випадках перевагу в обміні здатний отримувати і споживач в силу свого особливого становища, якщо на ринку утворюється структурна будова під назвою монопсонія, тобто існує один єдиний покупець і багато продавців [2]. Дану ситуацію економічна наука розглядає як випадок, а не як закономірність.

Встановивши причину переваги продавця над покупцем змінами в структурній будові ринку, яка приводить до обмеження конкуренції, економічна наука не могла пояснити, чому продавець має перевагу над споживачем в умовах досконалої конкуренції, коли має місце ринкова рівновага і ні одна із сторін не здатна диктувати умови іншій. Відповідь на поставлене питання була дана при розробці теорії **інформаційної економіки** наприкінці ХХ ст., одним із засновником якої стає американський економіст **Джордж Акерлоф [3]**.

Розглядаючи ринок як інформаційну систему Дж.Акерлоф використовує даний підхід при аналізі ринку потриманих автомобілів (в США його називають ринком "лимонів"). Ним було доведено, що перевага продавця над споживачем ґрунтується на володінні інформацією. Нерівномірний розподіл інформації між продавцями і покупцями стає підставою для обґрунтування існування ринків з асиметричною інформацією.

Асиметрична інформація ставить продавців і покупців в нерівні умови. Спроба покупців компенсувати нестачу в інформації приводить до додаткових трансакційних витрат, що позначається на отриманій вигоді. У тому випадку якщо покупці не підуть на додаткові витрати, то вони можуть бути ошуканими або покладатимуться на щасливий випадок (вірогідність втрат для споживача зростає). Оскільки в країнах з розвинутою ринковою системою господарювання держава не має

права втручатися в діяльність ринкового механізму, то вона не здатна в повній мірі захистити споживача. В розвинутих країнах ця проблема вирішується двома способами – з допомогою надання **гарантій** та **репутації**, які є невід’ємними компонентами демократичного устою. Мати гарантії можна у прозорому суспільстві, коли продавець дорожить власною репутацією і несе відповідальність за свої блага, а покупець, будучи ошуканим та кривдженим, відстоює свою честь та гідність у незалежному суді.

Зовсім інша ситуація складається в країнах з перехідною економікою до яких відноситься Україна. Перш за все ринок в цих країнах функціонує в умовах нестабільності та невизначеної конкуренції. Це проявляється у частій зміні продавців однотипних благ. Ні один з них не несе відповідальність за їх якість. Короткострокове життя продавців не дає їм змоги отримати бездоганну репутацію, яка завойовується роками наполегливої праці. Навіть якщо окремому продавцеві вдалося закріпитися на ринку певного блага, то цей процес неодмінно супроводжується монополізацією. Як наслідок, репутація продавця стає штучною, бо не утверджується під час конкурентної боротьби.

Особливості, які мають місце в економічній сфері, пов’язані із незрілістю існуючих суспільних відносин. Так, для них характерна відсутність свободи слова, обмеженість демократії, діє корумпована судова система і держава не гарантує соціальний захист, а сам споживач не здатний себе захистити. Афери, з допомогою яких ошукання покупців набувають масового перманентного характеру, охоплюючи усі сфери суспільного життя, стають звичайним, повсякденним явищем. Оскільки проведення афер нерідко здійснюється з допомогою або під прикриттям державних інститутів, то це породжує недовіру громадян до власної влади (незважаючи на демократичну зміну влади в Україні, коли влада переходить з рук у руки різних політичних сил, ситуація з відкритістю та гласністю не покращується). Криза влади перетворюється на хронічну хворобу українського суспільства, яке змушено користуватися викривленою інформацією. Щоб розібратися як розповсюджується інформація між продавцями та покупцями у перехідному суспільстві, потрібно спочатку розглянути суспільство з розвинутими ринковими відносинами.

Доведено, що в країнах з розвинутими ринковими відносинами перевага в інформації продавців над покупцями носить об’єктивний характер, оскільки залежить від виду благ представлених на ринку. Річ у тому, що блага можуть мати **явні** і **неявні** ознаки якості. Явні ознаки якості благ засвідчують про їх однорідність, бо вони виробляються по єдиним стандартам (прикладом такого ринку може бути ринок нових автомобілів). Потрібно зазначити, що нові блага з явними ознаками якості не завжди є доступними для різних верст населення, які змушені

користуватися благами бувшими у споживанні. Блага будші у споживанні мають неявні ознаки якості. Неявні ознаки якості благ є показником їх неоднорідності при відсутності критерію, за яким здійснюється їх диференціація (прикладом такого ринку є ринок потриманих автомобілів). На першому ринку, на переконання Дж.Акерлофа, споживач, хоч і не володіє повною інформацією про якість благ, не несе додаткових втрат, бо кожне придбане благо є рівноцінним і не відрізняється від інших. Продавець піклується про свою репутацію і гарантує відповідну якість однорідних благ, яка, у свою чергу, гарантує йому стабільний попит, а значить і стабільний доход. Зовсім інша ситуація складається на іншому ринку, на якому представлені неоднорідні блага за своєю природою (термін та інтенсивність користування благами бувшими у споживанні різні). Не маючи інформації про якість конкретного блага, покупці змушені орієнтуватися на **абстрактну модель якості**, яка вбирає у себе середньостатистичні показники. Індивідуальні особливості благ бувших у споживанні, які відомі продавцю і невідомі покупцю, проявляються в процесі їх використання.

Середньостатистична модель якості блага реалізується на відповідному ринку за єдиною ціною. Вона є середньозважувальною величиною якісних і неякісних благ. Така ситуація на ринку породжує скриту конкуренцію між продавцями. Дж.Акерлоф вважає, якщо продавці якісного блага не будуть приймати ніяких мір на захист своїх інтересів, то від цього виграють продавці неякісних благ. Тобто вони повинні подати сигнал покупцям, що їх благо має більш високу якість, ніж інші. При відсутності сигналів з боку продавців якісних благ, неякісне благо почне витискувати якісне благо з конкретного ринку. Закон ринку свідчить, що при падінні якості благ повинна знижуватися і ціна. Але ринковий механізм на падіння якості благ не реагує. Виходить, що споживач змушений оплачувати неякісне благо за більш високими цінами. Поступово якість благ на даному ринку вирівнюються (припустимо, що всі вони мають однакову низьку якість), але рівновага так і не настає.

Потрібно надати належне Дж.Акерлофу за те, що він обґрунтував існування асиметричної інформації на ринках споживчих благ, бо це стосується тих верств населення, які потребують соціального захисту. За своєю природою ринок споживчих благ складається із двох великих сегментів, які представляють собою **блага з явними та неявними ознаками якості**. Причому сегмент благ з явними ознаками якості займає провідне положення на ринку споживчих благ. Виходило, що розв'язання даної проблеми хоч і було актуальним для економічної науки, але стосувалося виключно незахищених верств населення.

Увагу фахівців, які займалися дослідженням ринків з асиметричною інформацією привернув ринок послуг праці, який повністю складається із благ з неявними ознаками якості, оскільки за

своєю природою даний ринок неоднорідний. Даний ринок має не менш важливе значення для дослідження, бо ошуканню, яке на ньому відбувається, підвергається працююче населення, яке забезпечує життєдіяльність всього суспільства. Річ у тому, що незважаючи на отримання однакової кваліфікації, кожен робітник індивідуально відрізняється від інших. Одним із перших почав досліджувати дану проблему американський економіст **Майкл Спенс** [4].

За своєю природою ринок послуг праці особливий. Він складається із дипломованих та недипломованих фахівців у певному співвідношенні, які пропонують свої послуги за відповідну ціну. Як і на інших ринках з асиметричною інформацією, ціна праці є середньозважувальною величиною якісних та неякісних послуг. Вона здатна влаштовувати робітників неякісних послуг, але не влаштовувати робітників якісних послуг. Виходить, що робітники якісних послуг опиняються у невідгданому економічному становищі. Відповідно до тенденцій, які діють на ринках з асиметричною інформацією, робітники неякісних послуг будуть витискувати з ринку робітників якісних послуг. Заробітна плата робітників неякісних послуг, яка повинна мати тенденцію до зниження, залишається незмінною. Роботодавець змушений оплачувати неякісні послуги за більш високими цінами.

На переконання М.Спенса, робітники якісних послуг, щоб мати пристойну заробітну плату необхідно якимсь чином виділитися із загальної маси робітників. Вони повинні подавати сигнали роботодавцям, які б засвідчували про їх винятковість і надавали їм перевагу при прийомі на роботу. Такими сигналами можуть стати дипломи про закінчення відповідних навчальних закладів. М.Спенс це пояснює тим, що пошук інформації, яка б доводила про дійсну кваліфікацію робітника, коштує дорого, що позначається на вартості вироблених ним благ. Безперечно, роботодавець може вимагати від робітника рекомендацій з попередніх місць роботи. Але такий бар'єр на ринку послуг праці не кожен робітник здатний подолати. Даний механізм відбору можна застосовувати в умовах економічної кризи, коли в країні зростає рівень безробіття.

Реалії життя засвідчують, що роботодавець, як і будь-який покупець благ, звертає увагу на формальні ознаки кваліфікації. Раз робітник має диплом про закінчення вищого навчального закладу – це засвідчує про його працелюбність, наполегливість, терпіння та більш високий інтелектуальний розвиток. М.Спенс вважає, що на практиці випускник вузу, маючи диплом і слабкі знання, має більше шансів отримати роботу, ніж талановитий самоучка без диплому. Таким чином, диплом на ринку послуг праці в країні з розвинутими ринковими відносинами виконує роль **знака якості**.

Безумовно, це виправдано в тих країнах з ринковою економікою, коли дипломи мають незначна частина робітників із загального обсягу

(так звана робітнича еліта). Це означає, що ринок послуг праці має ієрархію, яка є умовою розвитку суспільства. На переконання українського філософа **М.О.Бердяєва**, усунення ієрархії означатиме кінець існування людської цивілізації [5]. Значення диплому не повинно підвергатися сумніву, бо за нього відповідають вузи, які гарантують певний рівень кваліфікації. За таких умов власники дипломів мають перевагу на ринку послуг праці, оскільки при вступі до вищого навчального закладу вони проходять первинний відбір. Другий етап відбору має місце на ринку послуг праці. Він носить формальний характер, закріплюючи переваги робітників з дипломами. Збереження диференціації у кваліфікації робітників на ринку послуг праці забезпечує природний відбір.

Зовсім інша ситуація складається на ринку праці у країнах з перехідною економікою, до яких відноситься і Україна. Ринкові перетворення на ринку послуг праці в Україні носили викривлений характер. Кількість суб'єктів з надання освітянських послуг зросло, а правила отримання дипломів залишилися незмінними. Було відкрито таку кількість вищих навчальних закладів, що вищу освіту здатні отримали майже всі робітники, які розпочинають свою трудову діяльність. У 2011 р. в Україні нараховувалося 854 вузів, що на порядок вище, ніж у країнах Західної Європи. Намагання ідентифікуватися до європейського освітянського простору на основі впровадження Болонської системи оцінювання знань носить формальний характер, бо існує якісна невідповідність між отриманими дипломами.

Сигнали на ринку послуг праці, які діють у країнах з розвинутими ринковими відносинами, для України не підходять, бо вони не дають змогу роботодавцю здійснити від'ємну селекцію оскільки всі робітники мають дипломи. При відсутності первинного відбору, який проводиться вузами, акцент переноситься на вторинний відбір, який здійснюється в процесі трудової діяльності. Від надання неякісних послуг економічні і моральні втрати несе роботодавець, що позначається на його репутації. Недолік вторинного відбору у країнах з перехідною економікою полягає у тому, що ніхто не здатний передбачити його наслідки. Відбір у процесі трудової діяльності несе у собі загрозу як для суспільства, так і для людської цивілізації (усі техногенні аварії в країнах з перехідною економікою пояснюються діяльністю суб'єктивного фактора).

В Україні диплом про вищу освіту перестав бути ознакою якісної праці, бо, на відміну від країн з ринковою економікою, відсутній відбір до вищих навчальних закладів. Зробивши вищу освіту в Україні всезагальною, влада девальвувала значення дипломів, усунула ієрархію на ринку послуг праці, створила штучно дефіцит на робітничі професії, які не потребують вищої освіти, сприяла зростанню розриву між

вакантними робочими місцями та незайнятими робітниками, що обумовило підвищення природного рівня безробіття.

Вищі навчальні заклади України слабо реагують на потреби народного господарства. Вони продовжують готувати кадри традиційних професій, які не мають перспектив працевлаштуватися у власній країні, витрачаючи на це фінансові ресурси держави, які не окупаються. При рівних стартових умовах робітників на перший план виходять не якісні, а кількісні ознаки їхньої кваліфікації.

У рейтингу глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму Україна, по рівню початкової, вищої освіти і професійної підготовки займає 73-є місце із 121 [6]. Причина такого низького місця України у рейтингу полягає у тому, що її дипломи не ціняться як у власній країні, так і у інших країнах світу. Процес девальвації дипломів в Україні обумовлений дією ряду факторів. По перше, намітилося явне перекривлення у зростанні чисельності випускників, які закінчують вечірне, заочне відділення та використовували дистанційну освіту. Якість даних дипломів поступається випускникам стаціонарного відділення. По-друге, - поширення мережі вищих навчальних закладів в Україні як державних, так і приватних, які не мають належної матеріально-технічної бази і відповідного кадрового забезпечення. По-третє, низький якісний рівень викладання, оскільки викладачі не мають стажу практичної роботи у тій сфері, в якій вони мають намір обучати студентів, і не використовують досягнення світової наукової думки. По-четверте, послаблення контролю з боку Міністерства освіти і науки привело до того, що на ринку послуг праці України мала місце недобросовісна конкуренція. Це проявляється в існуванні на ринку послуг праці робітників з фальшивими дипломами. Їх почали використовувати для отримання високих посад у приватному та державному секторах економіки. Ситуація з фальшивими дипломами набула в Україні загрозливого характеру з приходом до влади в Україні "померанчової команди", яка звільнила 18 тис. державних службовців і гостро відчула дефіцит професійних кадрів. З допомогою фальшивих дипломів громадяни України почали отримувати посади в державних органах влади та в органах місцевого самоуправління. Так, в Україні у 2010 р. було виявлено 13 подібних фактів [7]. Дане явище не усунуто з ринку послуг праці з приходом до влади в Україні іншої політичної сили. Наприклад, у 2011 р. більше 20 чиновникам Державної митної служби України пред'явлено звинувачення у використанні підроблених дипломів про вищу освіту при оформленні на роботу у відомство. Всі вони були звільнені з органів митної служби [8]. Це засвідчує, що процес стосовно легалізації дипломів ще не став безповоротним.

Для подолання несприятливої ситуації на ринку послуг в Україні використання єдиного сигналу не дає бажаного результату. Єдиний

сигнал може бути використаний тоді, коли робітник пред'явить роботодавцю диплом про закінчення іноземного вузу (розуміючи це, громадяни України активно вступають до іноземних навчальних закладів та проводять там стажування). Стосовно випускників вітчизняних вузів, то, на наше переконання, вони повинні використовувати **систему сигналів**, з допомогою яких роботодавець може здійснити належний прагматичний відбір. Щоб мати перевагу на ринку послуг праці України потрібно мати один диплом із комунікативних галузей знань (наприклад, з іноземних мов, інформатики), а другий – з конкретної сфери людської діяльності (з економіки, права, соціології, історії, міжнародних відносин тощо).

Роботодавець повинен звернути увагу не тільки на автентичність диплому, але і на вищий навчальний заклад, який надає освітянські послуги. Незалежні іноземні консалтингові компанії кожного року визначають рейтинг вузів у країні та світі. Поки що ні один з вузів України не потрапив до списку 200 найкращих вузів світу, перше місце в якому тривалий час займає Гарвардський університет США [9].

Кожен вуз України, не маючи автономії, не зацікавлений у підвищенні свого рейтингу. Але у цивілізованому світі ім'я вузу – це його бренд, який гарантує відповідну якість підготовки. Рейтинг вузу визначає вартість навчання у ньому. Реформа вищої освіти в Україні повинна сприяти збільшенню прав вузів, розширення їх самостійності та підвищення відповідальності. Без цього неможливо здійснити природний відбір вузів, які б здатні забезпечити якісну підготовку кадрів.

Не маючи сучасної системи сигналів, притаманної розвинутим країнам, Україні слід використовувати старі сигнали, які діють як залишки радянської вищої школи, коли важливе значення мав **вид диплому** (дипломи продовжують поділяються на червоні та сині). Випускники вузів з червоним дипломом повинні мати перевагу при працевлаштуванні і більш високу заробітну плату. На жаль, цього по сьогоднішній день немає.

Безумовно, найбільш невизначена і непередбачена ситуація на ринку послуг праці в Україні пов'язана із звичайними дипломами. Звичайний диплом виступає як середньозважений показник, який охоплює собою випускників з гарними і з слабкими знаннями. В останні роки в Україні спостерігається зростання кількості дипломованих фахівців при одночасному падінню якості знань. Втрати несуть окремі власники звичайних дипломів з гарними знаннями і суспільство в цілому, бо існує гостра потреба у фахівцях. Непрофесіоналізм та некомпетентність стає нормою суспільного життя в Україні.

Щоб посилити стимули до якісних знань, що у перспективі стане запорукою більш високої заробітної плати, яка відповідатиме рівню кваліфікації робітника, слід використовувати інституційні сигнали.

Вітчизняні вузи до звичайних дипломів повинні надавати ще **реко-
ментації**, які б засвідчували про якість підготовки випускника. На наш погляд, їх повинні отримати випускники звичайних дипломів, які з всіх предметів мають добрі оцінки. Це дасть змогу відокремити власників звичайних дипломів на тих, хто має гарні, і на тих, хто має слабкі знання, зробивши послуги праці явними. Перекоаний, що роботодавці позитивно оцінять дане нововведення.

Вада вітчизняної вищої освіти полягає у тому, що випускники різних вузів не мають суттєвої відмінності у якості знань. Це приводить до того, що відсутня конкуренція між роботодавцями за випускника. Якщо якість знань випускників різних вузів нівелюється, то основною відмінною ознакою виступає різниця у чисельності студентів. Саме вона розглядається як критерій, який дозволяє здійснити градацію вузів при проведенні освітянської реформи в Україні. Це хибний шлях реформування освітянської галузі, бо кількісні показники, хоч і мають значення, але не здатні підмінити собою якість знань. Для збереження дійсної ієрархії серед вузів України потрібно, щоб кожен з них мав суттєві відмінності у конкурсному відборі абітурієнтів. Необхідно враховувати як наявність базових знань, так і особливості психолого-моральних норм, притаманній певній професії. Поєднання загального із специфічним стане критерієм професійного відбору у конкретний навчальний заклад і, разом з тим, визначатиме його рейтинг. Чим ретельніший відбір на вході, тим вищою буде якість на виході.

Література

1. Див.: Cournot A. Recherches sur les principes mathematiques de la theorie des richesses. – P., 1838.
2. Див.: Robinson D. The Economics of imperfect competition. – L., 1933.
3. Див.: Akerlof G. The Market for Lemons: Quaility, Uncertainty and the Market Mechanism. The Quaterly Journal of Economics, Vol. 84, 1970.
4. Див.: Spence M. Job Market Signaling// The Quaterly Journal of Economics. 1973. Vol. 87.
5. Див.: Бердяєв М. А. Философия неравенства. — М., 1990.
6. Див.: МК в Украине. – 2009. – № 22. – С. 3.
7. Див.: Труд. – 2010. – № 72. – С. 2.
8. Див.: Труд, 2011, № 40, с. 2.
9. Див.: Труд. – 2009. – № 9. – С. 3.

СТАНОВЛЕННЯ МАРКСИЗМУ – ПРОВІДНОЇ СВИТОГЛЯДНОЇ КОНЦЕПЦІЇ КІНЦЯ ХІХ ст.

Серед різноманітних напрямків соціалістичних вчень, які в середині ХІХ ст. набули небувалого розповсюдження у Європі, скромне місце займала теорія, яка ще при житті свого засновника стала носити його прізвище, називаючись марксизмом. Пройде зовсім небагато часу, і ідеї **марксизму** стануть визначальними у розвитку економічної думки, вплинуть на хід світової історії, зробивши ім'я автора безсмертним.

Марксизм як провідна світоглядна концепція кінця ХІХ ст. представляє собою цілісне вчення про суспільство, яке гармонійно поєднує теоретичні положення з революційним рухом робітничого класу. Вбираючи в себе досягнення всіх гуманітарних наук, марксизм не є явищем випадковим в духовному житті суспільства. Його виникнення обумовлено всім історичним розвитком людської цивілізації. Серед його складових частин: філософії, політичної економії та наукового комунізму зосередимо увагу на економічній концепції марксизму, теоретичною основою якої є **синтез класичної економічної науки та ідей соціалізму**.

Об'єктивною умовою появи марксизму стало завершення промислового перевороту та створення нової матеріально-технічної бази виробництва, основу якої становило велике машинне виробництво. Даний процес розпочався в Англії, поступово поширюючись на інші країни Європи. Суттєво піднявши до невиданих висот продуктивність праці, переваги нового способу виробництва стали безперечними. В той же час відставання платоспроможного попиту більшості населення сприяло виникненню криз перевиробництва, що посилило поляризацію суспільства та порушило його соціальний спокій.

Промислова революція, заклавши підвалини для становлення великого промислового виробництва, одночасно створювала умови для об'єднання та консолідації робітничого класу, який, на відміну від селянства, в першу чергу відстоює не особисті, а спільні інтереси суспільства. За таких умов діяльність робітничого класу стає організованою та цілеспрямованою. Незважаючи на загострення класової боротьби, вона носила переважно локальний характер не поширюючись на все суспільство. Це не дозволяло вирівняти та підвищити рівень життя усього робітничого класу країни. Таке його становище можна пояснити тим, що перетворившись у потужну соціальну силу, яка здатна впливати на економічну політику держави, робітничий клас Європи ще не усвідомив своє призначення. До 40-х років ХІХ ст. робітники європейських країн приймали участь у революційній боротьбі разом із

буржуазією, а самостійні виступи носили протестний характер (повстання ліонських ткачів у 1831 р. та 1834 р.) не пов'язаний із змінами суспільного устрою.

Для багатьох провідних діячів європейського робітничого руху, які вели запеклу боротьбу за вплив на робітничий клас, було зрозуміло, що потрібна теорія для його озброєння, яка б могла надихнути на рішучі дії проти існуючих порядків та способу життя. Виходячи з цього, актуальною була і залишається проблема пов'язана з відстеженням становлення марксизму.

Потрібно зазначити, що в середині XIX ст. зазнала суттєвого впливу суспільна свідомість громадянського суспільства європейських країн при поширенні у них ідей гуманізму та демократії. Дана думка розвивалась у творах Шиллера, Гете, Гейне, Канта, Фіхте, Шеллінга та інших представників європейської творчої інтелігенції. Створення умов для духовної свободи особистості сприяло виникненню на європейському континенті атеїзму, погляди якого базувались на антирелігійному сприйнятті всесвіту. Формувалась нова мораль, нова культура, нова ідеологія. Потрібно було використати загальнолюдські цінності, наділивши ними окремих клас, якій складав більшість населення.

Засновниками економічної концепції марксизму по праву вважаються **Карл Маркс** (1818–1883) та **Фрідріх Енгельс** (1820–1895), які разом з іншими представниками прогресивної інтелігенції виступили на захист знедоленого та безправного робітничого класу. Вони намагались перетворити робітничий рух у міжнародну силу, яка була б здатна вирішувати глобальні світові проблеми. Кожен із них обрав власний шлях пізнання існуючого суспільного устрою, який був обумовлений традиціями сімейного виховання. Так, К.Маркс спочатку зацікавився філософськими питаннями, а потім перейшов до аналізу економічних явищ. Ф.Енгельс навпаки, розпочав із дослідження практичних проблем економічного життя, а в подальшому перейшов до опанування філософської проблематики природи та суспільства.

Допомагаючи батьку у конторі бавовнопрядильної фабрики у Бармені "Ермен та Енгельс", проходячи стажування у Бремені (Пруссія) та працюючи на фабриці у Манчестері (Англія), молодий Ф.Енгельс рано почав цікавитись важким та безправним становищем робітничого класу. Захопившись дослідженням виробничої сфери, Ф.Енгельс опановує літературу з політичної економії, критично осмислюючи її. Наслідком проробленої роботи явилась стаття **"Нариси до критики політичної економії"** (1843–1844), в якій намітився перехід Ф.Енгельса до матеріалізму.

Незважаючи на високі оцінки даної статті, які вона отримала від його прибічників, в тому числі і від К.Маркса, на нашу думку, вони не відповідають дійсності. Неупереджений аналіз засвідчує, що дана

праця не має цілісної основи, а розпадається на окремі фрагменти. Намагання дослідити історію світової економічної думки показує на існування прогалів в опануванні економічної літератури та відсутність належного професійного відбору авторів для критики. Це призвело до того, що поряд із видатними вченими можна побачити прізвища мало-відомих економістів, які не залишили ніякого сліду в історії економічної думки своїх країн.

Вірно підмітивши, що економічна наука – це наука про збагачення, Ф.Енгельс починає розглядати історію економічної думки з меркантилізму, не ставлячи перед собою завдання пояснити виникнення цього напрямку. Поверхово розглянувши меркантилізм і уникаючи від аналізу поглядів фізіократів, Ф.Енгельс переходить до висвітлення ідей класиків економічної науки, які, на його думку, здійснили революцію у політичній економії у XVIII ст. Це дало йому підстави стверджувати, що утворилась **"нова ліберальна політична економія"**, в основі якої лежить свобода торгівлі.

Зміни, які відбулись у предметі економічної науки, наштовхнули молодого Ф.Енгельса на думку, що економічна наука повинна змінити свою назву. Оскільки економічна система суспільства базувалась на приватній власності, то він вважає за доцільне назвати економічну науку **"приватногосподарською економією"**. Це засвідчує, що Ф.Енгельс не усвідомлює значення терміну "політична економія" і абсолютизує значення економічної свободи приватних господарств. Яку б роль не відіграв приватний інтерес, він завжди підпорядковується національному інтересу, який виступає у вигляді економічної політики. Економічна наука з того часу, як утвердилась, представляючи собою відповідну галузь знань, досліджує економіку країни, а не господарську діяльність окремих суб'єктів.

Називаючи Адама Сміта **"Лютером політичної економії"**, Ф.Енгельс так і не зміг зрозуміти його велич і належним чином оцінити. Він упереджено відноситься до ринкового механізму, який, подібно природному механізму, функціонує у суспільстві. Конкуренція, яка діє як усередині країни, так і у міжнародних стосунках, розглядається Ф.Енгельсом як явище виключно негативне, оскільки перетворює людство на "стадо хижих звірів". Кожен прагне реалізувати власний приватний інтерес. Причому при досягненні мети виправдовуються будь-які засоби. Це дало підстави Ф.Енгельсу стверджувати, що **економічна наука стає аморальною**.

Крім застосування історичного підходу при висвітленні поглядів економістів, Ф.Енгельс акцентує увагу на таких категоріях економічної науки, як вартість, витрати виробництва, земельна рента, капітал, праця, конкуренція. Заслуговує на увагу визначення Ф.Енгельсом вартості, яка розглядається як **відношення витрат до корисності**. Таке тлумач-

чення вартості засвідчує, що Ф.Енгельс стоїть (сам цього не розуміючи) на позиції неокласиків, які намагались поєднати інтереси виробника з інтересами споживачів. На його переконання, виробляти блага потрібно у тому випадку, коли корисність покриває витрати. Якщо витрати двох речей однакові, то корисність буде мати вирішальне значення у визначенні їх порівняльної вартості. Ф.Енгельс впритул наблизився до розуміння альтернативної вартості, хоча цей термін і не використовує.

Дещо незвичайним є погляд Ф.Енгельса на витрати виробництва. Він звертає увагу на те, що розумова діяльність робітників до витрат не відноситься. Це несправедливо. В новому суспільстві, по переконанню Ф.Енгельса, **"духовний елемент звичайно належатиме до числа елементів виробництва і знайде своє місце серед витрат виробництва"** [1]. Дане положення засвідчує: по-перше, Ф.Енгельс не зробив остаточного вибору між ідеалізмом та матеріалізмом, бо тоді духовний елемент не розглядався би як рівноцінний матеріальному фактору виробництва; по-друге, він не розуміє, що духовний елемент не здатний бути самостійним фактором виробництва, реалізуючись через працю та капітал; по-третє, власник духовного елементу як фактора виробництва повинен мати доход, хоч особисту участь у процесі виробництва не гарантує. При повних витратах виробника встановлюється ціна, від впливу на яку усувається споживач.

Намагання Ф.Енгельса розібратись із земельною рентою свідчить про те, що на даному етапі це йому не під силу. Відсутність практичного досвіду не дозволяла з'ясувати механізм рентних відносин. Звинувачуючи Д.Рикардо у недостатній розробці проблеми **земельної ренти**, він розглядає її як **співвідношення між урожайністю земельних ділянок та конкуренцією**. Ф.Енгельс так і не міг пояснити чому при незмінній конкуренції і різній врожайності земельна рента залишається незмінною. Уникаючи розглядати механізм ціноутворення в сільському господарстві не дає йому змогу зрозуміти, що величина земельної ренти залежить від рівня цін на продукцію сільського господарства.

Досить аргументовано Ф.Енгельс доводить, що протистояння капіталу та праці виникає внаслідок приватної власності. Розкол між капіталом і працею є не що інше як **"роздвоєння праці в собі самій"**. Дана ідея є підказкою, на яку звертає увагу К.Маркс. Декларується положення, за яким конкуренція сприяє утворенню зайвого населення при одночасному зростанні багатства. Економічні кризи стають періодичними. Причому кожна нова економічна криза стає тяжчою за попередню. Закладаються умови для виникнення соціалістичної революції.

Відчуваючи своє дилетантство у теоретичних питаннях економічної теорії і намагаючись дати оцінку існуючим соціалістичним теоріям, Ф.Енгельс задумав написати працю про соціальну історію Англії – країни розвинутого пролетаріату. В процесі обробки матеріалу задум

змінюється, приймаючи вигляд **"соціального портрета"**, який знаходить відображення у праці **"Положення робітничого класу в Англії"** (1845).

В даній праці більш приоритетними вважаються вже матеріальні цінності. Ф. Енгельс доводить, що саме матеріальне виробництво – це важіль, який розхитує основи існуючого суспільства. Сутність капіталізму пов'язується з формуванням двохполюсного суспільства – буржуазії та пролетаріату при практичному знищенні дрібної буржуазії. Характерною ознакою капіталізму є експлуатація людини. Капітал має все, а робітники не мають умов для нормального існування. Робітники, притягуючись до капіталу, не здатні позбавитись існуючих відносин.

Найбільше соціальне зло, на думку Ф.Енгельса, – це конкуренція, яка є не що інше як **"війна всіх проти всіх"**. Оскільки буржуазія має монополію на засоби до життя, то від неї залежить становище пролетаріату. Праця робітника, на думку Ф.Енгельса, носить примусовий характер. Свобода для робітника є лише її видимістю. Держава стоїть на боці буржуазії, приймаючи закони в її інтересах.

Оригінальним є визначення Ф.Енгельсом середньої заробітної плати на основі дії ринкового механізму. **Середня заробітна плата – це заробітна плата при середніх умовах виробництва, "коли ні робітники, ні капіталісти не мають підстав особливо конкурувати між собою"** [2]. Ф.Енгельс знову зосереджує увагу на особливості економічних стосунків між буржуазією та робітниками. Він стверджує, що **робітник продає працю як товар**. Оскільки робітник вільний, то він продає працю не раз назавжди, а частинами: на день, на тиждень, на рік. Робітники є рабами всього класу капіталістів, які не гарантують його існування. Виходячи з цього буржуазія повинна дбати не тільки про себе, але й про інтереси всієї нації.

Класова боротьба розглядається Ф.Енгельсом як закономірність капіталістичного суспільства, і як хвороба його соціального організму. Вона, на його переконання, повинна стати сенсом життя кожного робітника. Хто з робітників відмовляється від класової боротьби, той зміцнює владу буржуазії. Ф.Енгельс приходить до висновку, що робітничий клас повинен очолити суспільний розвиток. Його зовсім не хвилює, чи володіє робітничий клас відповідною мораллю, культурою та інтелектом, щоб стати прикладом для наслідування інших верств населення. Підміняючи економічний аналіз політичними гаслами засвідчує, що Ф.Енгельс на даний час немає вагомих економічних аргументів на користь зміни суспільного устрою.

На відміну від Ф.Енгельса, К.Маркс, ще навчаючись у школі, визначив своє призначення у служінні людству, що знайшло відображення у його випускному творі на тему: **"Роздуми юнака при виборі професії"**. Він примикає до так званих младогегельянців, які вважали себе

учнями Гегеля і знаходились у опозиції до влади в Пруссії. Серед інтелігенції авторитет Гегеля був безперечний, бо він зробив спробу відкрити внутрішні закони розвитку природи й суспільства на основі боротьби протилежностей, пов'язуючи цю боротьбу з духом. Прагнучи вступити у конфронтацію з владою, К.Маркс обирає для цього не кафедру Боннського університету, який він закінчив, а газету (у 1849 р. він стає головним редактором "*Рейнської газети*"). На цей час у Пруссії зміцнення економічного становища буржуазії досягалося за рахунок втрат нею політичних прав (уводилась цензура, заборонялись політичні союзи, контролювалось викладання суспільних наук у вищих навчальних закладах). Буржуазія намагалася відстояти демократичні цінності, які відповідали інтересам більшості.

Даючи відповіді на гострі питання, які висувало життя, "Рейнська газета" стає однією із найпопулярніших у Пруссії. Все частіше й частіше в ній обвинувачується влада, яка неспроможна розв'язати виникаючі суперечності. Щоб уникнути подальшої дискредитації влади, з 1 квітня 1843 р. газета закривається. К.Маркс заявляє про свій вихід із редакції, маючи задум створити видання, яке б із-за кордону впливало на суспільну думку у Пруссії. На даному історичному етапі уряд Пруссії пропонує К.Марксу посаду крупного чиновника з великою платнею, але він відхиляє цю пропозицію. Місцем еміграції К.Маркса стає Париж, в якому він прагне поєднати матеріалізм і діалектику у єдиний цілісний світогляд. Перехід К.Маркса до матеріалізму відбувається у 1843 – 1844 рр. Єдиною силою, здатною до боротьби проти влади, на думку К.Маркса, є пролетаріат. Велике значення він надавав революційній теорії, якою слід озброїти пролетаріат. Своє покликання К.Маркс бачить у служінні людству. На його думку, **служити людству – значить служити пролетаріату**. Саме пролетаріат стає об'єктом дослідження різноманітних соціалістичних теорій у Європі у 40-х роках XIX ст.

Велике враження на погляди К.Маркса мало матеріалістичне вчення Людвіга Фейєрбаха. Осмислення його ідей відбулося у відомій праці "*Тези про Фейєрбаха*" (1845), в якій він формулює думку, яка засвідчує про його місію у розвитку світової цивілізації: "*Філософи лише різним чином пояснювали світ, але справа полягає у тому, щоб змінити його*"(3). Якщо розглядати людське суспільство як результат божественного творіння (саме таке уявлення на той час мало місце у свідомості людей), то прагнучи змінити світ, К.Маркс ставить себе поряд з Богом. Він не розуміє наслідків цих змін. Представимо, що Земля як планета здійснює обертання навколо Сонця по визначеній орбіті і раптом її змінює. Як це позначиться на природному середовищі, ніхто не знає. Зміни можуть бути як позитивними, так і катастрофічними. Не визначивши меж трансформації і не керуючи даним природним процесом, можна взагалі знищити людську цивіліза-

цію, зробивши ці зміни безповоротними. На наш погляд, до змін у суспільстві, яке є частиною природного середовища, потрібно підходити дуже зважено та обережно. Вони повинні відбуватися відповідно духу часу, в інтересах більшості і не порушувати стабільність суспільного життя.

Опанування класичною філософією не пройшло для К.Маркса безслідно. Він бере на озброєння **логіку Гегеля**, яку розглядає як **інструмент економічного аналізу**. Але у реальному житті логіка розуму підмінюється логікою приватної вигоди. Приватний інтерес видозмінює моральні стосунки між людьми. Це змушує К.Маркса використовувати у якості аргументу історичну дійсність. Важливу роль при цьому відіграють **"Крейцнахські зошити"**, в яких К.Маркс накопичував факти з історії різних країн. Поступово він прагне їх поєднати, використовуючи принципово новий метод дослідження – **діалектичний метод** (заслуга в його розробці належить Гегелю). Щоб боротися за людські ідеали, на його думку, потрібно володіти духовною свободою і не мати зобов'язань перед сім'єю та суспільством (він не придає значення зобов'язанням перед іншими соціальними інститутами).

До розробки проблем політичної економії К.Маркс підходить не тільки як економіст, але і як філософ, соціолог, історик, політик та революційний діяч одночасно. Формування економічної концепції марксизму відбувається поступово. Його можна розглядати як процес, який вбирає в себе усе те, що стало досягненням світової суспільної думки.

Першою роботою, в якій К.Маркс застосовує діалектичний метод дослідження, стає **"Економіко-філософський рукопис 1844 р."**. Прагнучи відкрити новий світ, К.Маркс піддає критиці старе суспільство. Він припускає що емансипація людини залежить від зміни суспільного устрою. Такий висновок базується на неоднаковому значенні різних типів людської спільноти. Так, суспільство відіграє більш важливу роль, ніж колектив, а колектив – більшу, ніж окрема людина. Однак логічний метод, який застосовує К.Маркс, повинен уступити місце історичному методу. Суспільні відносини формують люди, які і складають суспільство. Тип суспільних стосунків залежить від розвитку людей, їх світогляду та знань. Не можна змінити суспільні відносини, які нібито діють самі по собі, не змінивши людину. Нові суспільні відносини є похідними від їх об'єктивної основи – людини.

Обґрунтовується визначальна роль матеріального виробництва у розвитку суспільства, що дало можливість встановити сутність найманої праці. Для характеристики капіталістичного виробництва, в першу, чергу найманої праці, К.Маркс використовує термін **"відчужена праця"** [4], який має у нього широке трактування. Пролетаріат, на його думку, повинен знищити будь-яке відчуження, що дасть змогу утвердитись спільним інтересам.

В даній роботі капітал розглядається як накопичена, чужа праця. Закон захищає капіталіста, дає йому владу над працею. Незважаючи на взаємозалежність між капіталом та працею, ця взаємозалежність не рівнозначна. К.Маркс вважає, що капіталіст може довше обходитись без робітника, ніж робітник без капіталіста. Якщо розглядати становище капіталіста та становище робітника абстрактно з позицій їх життєдіяльності, то можливо, так воно і є. Дещо іншою виглядає дана ситуація з позицій втрат капіталіста та робітника, які мають місце в реальному житті. Якщо уявити капітал у вигляді металургійного комбінату, при зупинці якого на день капіталіст втрачає все. Втрати ж робітника за один день простою будуть незначними.

К.Маркс доводить, що при виграші власник капіталу не зобов'язаний ділитися ним із робітником. В тому ж випадку, коли власник капіталу несе втрати, то робітник втрачає разом із ним. Виходить, що ріст багатства капіталістів має своїм наслідком ріст злиднів робітників. Приходячи до даного висновку. К.Маркс не бере до уваги правовий аспект укладення економічної угоди між підприємцем та робітником. Якщо у контракті записується, що при отриманні надприбутку він розподіляється у відповідному співвідношенні, то так воно і буде. А це означає що у підприємця й у робітника можуть бути спільні інтереси. У випадку, коли підприємець несе втрати, він не має права знизити заробітну плату, оскільки підписаний відповідний контракт. За такими умовами їх інтереси не збігаються. Виходить, що при стабільному положенні робітника маємо зниження або зростання доходів підприємця.

Борючись за свої власні інтереси, пролетаріат відстоює інтереси всього суспільства. Чим більше благ робітник виробляє, тим меншою їх кількістю він володіє і тим сильніше попадає під владу власного продукту. Тільки поза процесом праці робітник **"відчуває себе самим собою"**. К.Маркс вважає, що тільки при наявності суспільної власності людина у праці відкриває свою істинну суспільну сутність. Нове суспільство представляє собою єдність людини з природою. Долаються всі форми відчуження.

На цьому етапі своєї наукової діяльності, розглядаючи місце найманої праці у соціальній структурі суспільства, яка представляє собою один із його полюсів, К.Маркс виступив проти застосування середніх величин в економічному аналізі. Він вважає, що з їх допомогою можна довести про існування рівноваги у сучасному суспільстві, але цей висновок не відповідатиме дійсності. Безперечно, середні величини не здатні відбити соціальну структуру суспільства. Але їх не можна відкидати при економічному дослідженні. Справа в тому, що робітничий клас сам по собі не є однорідним. Якщо при його аналізі уникати використовувати середні величини, то таке дослідження стає упередженим і воно не може відповідати інтересам більшості.

З'ясувавши схожість поглядів на розвиток суспільства, після перших економічних досліджень у Парижі, розпочинається сумісна діяльність К.Маркса та Ф.Енгельса. Точкою відліку стає 1844 рік. Перша спільна праця вийшла у світ під назвою **"Святе сімейство"** (1845). Вона направлена проти "святого сімейства" братів Бауер, які стали вважати себе у Пруссії признаними "філософськими вождями". За переконанням К.Маркса та Ф.Енгельса, **творцями історії є не окремі "герої", а народ.** Це засвідчує про зміну їх поглядів на розвиток суспільства. Раніше вони вважали, що лише філософи здатні змінювати світ. Перехід К.Маркса та Ф.Енгельса на матеріалістичні позиції вніс корективи на їх світогляд у розвитку суспільства. Найбільшу реальну матеріальну силу, на їх погляд, представляє народ. Але цією силою потрібно керувати, впливаючи на свідомість робітничого класу. Саме в цьому полягає призначення філософів, на відміну від соціалістів-утопістів, які розглядали пролетаріат як страждаючий клас.

К.Маркс та Ф.Енгельс доводили, що робітничий клас повинен здійснити революційне перетворення світу. В даній праці об'рунтовується неминучість перемоги комунізму на земній кулі. Терміном **"комунізм"** став називатись майбутній соціальний устрій.

Другою спільною працею К.Маркса та Ф.Енгельса стає **"Німецька ідеологія"** (1845–1846). В ній діалектика поєднується з матеріалізмом, що дає підстави стверджувати про створення нового методу, якій використовується для дослідження суспільства. Людина в даній праці розглядається як сукупність усіх суспільних відносин, хоча механізми її взаємодії із суспільством не висвітлюються.

Важливе значення має визначення К.Марксом та Ф.Енгельсом пріоритету матеріального над ідеальним. Вперше в історії світової економічної думки формується економічне вчення, яке суперечить християнському світогляду. Виходить, що розвиток суспільства залежить не від появи нових ідей, а від виробництва матеріальних благ. Якщо вважати, що свідомість залежить виключно від буття, то на неї не можна вплинути, не змінюючи при цьому матеріальні умови життя. За таких обставин намагання створити економічне вчення, щоб озброїти пролетаріат, стає безглуздою ідеєю, бо при цьому його матеріальне становище не змінюється. Впливаючи своїми ідеями на свідомість пролетаріату, К.Маркс та Ф.Енгельс прагнуть змінити його матеріальне становище, але це суперечить їх поглядам про первинність матеріального над духовним. Виходить, щоб людина покращила свій матеріальний стан, вона повинна духовно змінитися.

Одним із досягнень даної праці є розробка К.Марксом та Ф.Енгельсом вчення про **спосіб виробництва**, якій розглядається як взаємодія між продуктивними силами та виробничими відносинами. Застосування діалектичного методу у даній роботі не є вдалим, бо

виникають логічні суперечності. Так, без всякого обґрунтування стверджується, що продуктивні сили розвиваються, а форми спілкування залишаються незмінними. Щоб привести їх у відповідність, потрібна соціальна революція. Таким чином, соціальна революція розглядається невід'ємний елемент суспільного життя. У подальшому в тексті закладаються підвалини для спростування попереднього висновку. Конститується, що основою розвитку продуктивних сил є поділ праці, якому відповідають певні форми власності. Від форм власності як юридичного поняття залежать форми спілкування, що визначає становище робітничого класу. Щоб не відбулося відставання форм спілкування від розвитку продуктивних сил, потрібно змінювати та удосконалювати правові норми. Якщо суспільство йде таким шляхом, то соціальна революція непотрібна.

На переконання авторів, щоб зайняти панівне становище у суспільстві, пролетаріат повинен завоювати політичну владу. Основне протиріччя сучасного капіталістичного суспільства – це протиріччя між продуктивними силами та виробничими відносинами, яке знаходить своє вираження у класовій боротьбі та завершується пролетарською революцією. Дається визначення суспільної економічної формації та показується послідовність її змін. Комунізм розглядається як дійсний рух суспільства вперед [5]. Один суспільний устрій змінюється іншим, більш прогресивним. Доводиться неминучість зміни капіталізму новим соціальним устроєм – комунізмом. **Комунізм – це мета, яка досягається за допомогою пролетарської революції.**

Умовою перемоги робітничого класу К.Маркс та Ф.Енгельс вважали створення пролетарської партії, яка була би носієм революційної теорії. Спираючись на одностумців, К.Маркс та Ф.Енгельс, заснували у Брюсселі Комуністичний кореспондентський комітет, із зародженням якого були встановлені зв'язки з комуністами різних країн Європи. Так, встановився зв'язок з англійськими чартистами, Союзом справедливості, паризькими общинами та окремими комуністичними групами у Німеччині. Прагнучи досягти єдності між комуністами різних країн, К.Маркс та Ф.Енгельс взяли за ідеологічне очищення комуністичного вчення. Особливу небезпеку, на їх погляд, представляв П.Прудон, якій негативно відносився до революційного перетворення суспільства. Певним резонансом у суспільній думці Європи, стала праця П.Прудона **"Філософія злиденності"** (1846). Відповідь на неї дав К.Маркс у праці **"Злиденність філософії"** (1847), в якій спростовувались погляди П.Прудона, вказувалися недоліки у застосуванні ним діалектичного методу та закладались підвалини марксистської політичної економії.

К.Маркс розкриває значення діалектичного методу, який, на його думку, представляє собою абсолютний метод пізнання, завдяки якому можна будувати економічну теорію, в якій усі категорії взаємопов'язані

між собою й обумовлюють одна одну. Виражаючи відповідні стосунки, економічні категорії є продуктом історичного розвитку. Співіснування двох взаємосуперечливих сторін, їх боротьба і їх злиття у нову категорію складає сутність діалектичного руху. На його переконання, **метод матеріалістичної діалектики є могутньою зброєю нового економічного вчення**. У свій час діалектика була використана Гегелем в теорії пізнання абсолютної ідеї. Термін "діалектика" походить від грец. *dialegomai* – розмірковую, що означало вміння вести дискусію. Надавши діалектиці прикладне значення, К.Маркс не міг передбачити наслідки цього застосування. Розумову конструкцію з визначеної кількості категорій він переносить на матеріальне виробництво, роблячи його спрощеним, вихолощеним, підпорядкованим відповідній логіці та розвитку по шаблону. Але матеріальний світ є одночасно логічним і алогічним, складаючися із нескінченної кількості парадоксів. Багатобарвне суспільне життя не вдається втиснути у прокрустово ложе його ідеальної моделі (це спробував зробити П.Прудон, але у нього нічого з цього не вийшло), тому багато проблем залишаються поза увагою дослідників. Обмеженість та завершеність розумової конструкції К.Маркса не дозволяє її вдосконалювати відповідно до суспільного життя, яке розвивається по своїм природним законам. З часом така економічна теорія перетворюється на річ, яка втратила свою цінність.

Виділяючи у діалектичному методі добру та погану сторону, П.Прудон вважає, що першу представляють економісти, а другу – соціалісти. При подоланні поганої сторони можна вдосконалити суспільство. Вірне розуміння того, що стосунки між людьми мають соціальну та економічну сторони передбачало застосування різних методів дослідження. Однак П.Прудон не надав цьому належного значення. Звинувачуючи П.Прудона у співробітництві з владою. К.Маркс доводить безпідставність реформізму, якій лише відволікає робітничий клас від боротьби за соціальну революцію та від побудови безкласового суспільства.

К.Маркс будує власні логічні конструкції, які носять ідеологічне забарвлення, і не мають нічого спільного з реальним життям. На противагу П.Прудону, він вважає, що економічна боротьба робітничого класу обов'язково переросте у політичну. Щоб його висновок не підлягав сумніву, К.Маркс використовує хибну посилку про те, що будь-яка класова боротьба є боротьбою політичною. Оскільки одиничне завжди несе на собі відбиток загального, то і окремий випадок протистояння між робітниками та підприємцем теж повинен мати політичний характер. Але чому робітники повинні вести політичну боротьбу, якщо умови життя їх влаштовують? Відповіді на це питання у нього немає. Для К.Маркса головне підбурити робітників на акції протесту.

Важливу роль у даній праці К.Маркс відводить матеріалістичному розумінні історії. Суспільні відносини пов'язуються з продуктивними силами. Привласнюючи нові продуктивні сили, люди змінюють спосіб виробництва, а з ним вони змінюють і свої суспільні відносини. Ручний млин дає нам суспільство із сюзереном на чолі, а паровий млин дає суспільство з промисловим капіталістом.

На початку 1847 р. К.Маркс та Ф.Енгельс вступають у **"Союз справедливих"**, центр якого знаходився у Лондоні з метою перетворити цю робочу організацію у пролетарську партію. Попередній девіз **"Усі люди – брати"**, який був запозичений у християнства, замінений на **"Пролетарі усіх країн, об'єднуйтеся!"**. Програмою Союзу став **"Проект комуністичного символу віри"**. Після першого конгресу Союзу комуністів, розгорнулася практична революційна діяльність К.Маркса та Ф.Енгельса. Для встановлення зв'язку з масами, було засновано "Німецьке робітниче суспільство", в якому з лекціями з політичної економії виступив К.Маркс.

У квітні 1849 р. дані лекції були опубліковані під назвою **"Наймана праця та капітал"**. Центральною проблемою праці є економічні стосунки між власником засобів виробництва та найманими робітниками, які знаходять відбиття у заробітній платі. **Заробітна плата – "це сума грошей, які платить буржуа за певний робочий час або за виконання певної роботи"** [6]. Праця найманого робітника розглядається як товар, який поряд з іншими товарами представлений на ринку. Обмін між буржуа та найманими робітниками відбувається в певних пропорціях. К.Маркс прагне звернути увагу на те, що заробітна плата представляє собою ціну праці своєрідного товару, хоч у чому полягає ця своєрідність, не розкриває.

К.Маркс акцентує увагу на тому, що капіталіст виплачує заробітну плату не з тих грошей, які він отримав від реалізації товарів, а з тих, які знаходились у нього в запасі. Виходить, що підприємця абсолютно не цікавить, як працює найманий робітник і чи користуються попитом вироблені ним товари, що не відповідає дійсності. Підприємець ніколи не буде платити за працю, якщо вона не приносить йому вигоди.

Робітник продає власну працю, щоб мати нормальні умови для існування. Тобто він працює, щоб жити. Але дійсне життя для робітника вважає К.Маркс розпочинається після закінчення праці. Тільки тоді він стає вільним. Робітник продає себе частинами. Він має вибір, але цей вибір обмежується виключно класом капіталістів. Виходить, що робітник належить буржуазії, як і інші фактори виробництва. К.Маркс намагається довести, що **наймана праця не є вільною**. Це положення базується на принципі економічної залежності. Але у світі абсолютно економічно незалежних людей не існує (навіть найбагатші люди світу є залежними). Людина завжди буде економічно залежати від обставин.

Виходить, що будь-яка робота є невільною. Вільну працю можна тлумачити по-іншому як можливість обирати такий вид діяльності, який відповідає власній природі людини. Такою може бути робота, коли людина працює на себе, або у вигляді найманої праці. Вільна наймана праця означає, що людина працює не тільки ради грошей, а і за покликанням. Навпаки коли людина працює на себе, керуючись економічними інтересами, але праця не відповідає її здібностям, то таку трудову діяльність неможна вважати вільною (соціальна складова праці жертвується на користь економічної складової). На противагу вільної праці, невільна праця розглядається як праця без вибору.

Слушними є погляди К.Маркса стосовно ціноутворення. На його думку, ціна товару визначається співвідношенням попиту та пропозиції. Причому важливим фактором впливу на ціну К.Маркс, як і Ф.Енгельс, вважає конкуренцію. Вірно розглядаючи конкуренцію між споживачами та виробниками, які, так би мовити, знаходяться по різні сторони економічних стосунків, К.Маркс вважає, що **існує також конкуренція між продавцями та покупцями**. Це засвідчує, що він ще не розуміє сутності конкуренції. Продавці й покупці не є непримиримими ворогами, а співпрацюють одним з одним, оскільки кожен прагне отримати від обміну вигоду. Якщо одна сторона прагне мати занадто велику вигоду, то обмін не відбудеться.

Цілком слушно прибуток капіталіста К.Маркс пов'язує з витратами виробництва. Тобто за любых обставин витрати підприємця повинні покриватись. Прибуток виконує регулюючу роль. Там де вищий прибуток, туди направляється капітал, якій забезпечує розвиток відповідної галузі. Середня ціна, на думку К.Маркса, дорівнює витратам виробництва. В реальному житті ціна здатна бути вищою або нижчою за витрати виробництва.

Капітал, представляючи собою накопичену працю, пов'язується К.Марксом із відповідними виробничими відносинами, які є основою суспільних відносин. Ці виробничі відносини матеріалізуються у товарах. Виходить, що капітал – річ матеріальна і представляє собою суму товарів. Передумовою капіталу є існування робітничого класу. Сутність капіталу полягає у служінні живої праці нагромадженій праці.

Капітал та наймана праця взаємопов'язані між собою. Зростання капіталу відбувається при обміні на працю. При цьому збільшення капіталу приводить до збільшення робітничого класу. Виходить, що інтереси капіталіста та найманих робітників співпадають. В той ж час при зростанні капіталу зростає його влада над робітничим класом.

Увагу К.Маркса привернули факторні доходи від праці та від капіталу. На думку К.Маркса, вони повинні бути взаємозалежні. З цією метою він вводить поняття "**відносної заробітної плати**" (даний термін не прижився у економічній літературі). Під нею розуміється відношення

заробітної плати до прибутку. Заробітна плата та прибуток перебувають між собою у зворотному відношенні. Інтереси підприємця та робітників протилежні. Прірва між ними зростає. Робітник **"сам кує золотий ланцюг, на якому буржуазія тягне його за собою"**.(7) К.Маркс спростовує положення класичної економічної науки, що при зростанні капіталу підвищується заробітна плата робітників.

Цікавим є обґрунтування К.Марксом зростання прірви між капіталом та працею. При збільшенні розмірів капіталу посилюється конкуренція. Щоб продавати дешевше, потрібно підвищувати продуктивну силу праці. Це досягається за рахунок нововведень, що посилює конкуренцію між робітниками. Конкуренція між робітниками полягає в тому, що один робітник виконує роботу 5, 10, 20 чоловік. При цьому сама праця, за переконанням К.Маркса, спрощується, стає доступною для всіх. На жаль, даний висновок не підкріплюється ні розрахунками, ні відповідними статистичними даними, що засвідчує про його упередженість. Чим легша й простіша робота, тим нижчою стає заробітна плата робітника. З цим не можна погодитись. Безумовно, при впровадженні досягнень наукового прогресу, праця стає менш важкою, але вона не стає при цьому менш складною. Навпаки, складність праці зростає, а значить підвищується заробітна плата робітників. Не бачити дану тенденцію – значить вводити робітників в оману.

На думку К.Маркса, конкурентну боротьбу виграють ті підприємці, які скорочують чисельність робітників. При чому потрібно звернути увагу на те, що скорочення робітників відбувається в тому випадку, коли зростає продуктивність праці. Якщо продуктивність праці не зростає, то не один підприємець не звільнить своїх робітників. Навпаки, концентрація капіталу передбачає зростання чисельності робітників.

Поряд із теоретичними дослідженнями, К.Маркс усе більше часу приділяє практичній революційній діяльності. Це пов'язано з тим, що на Європу насувалась революційна буря, наслідком якої було утворення єдиних національних держав, знищення феодальної земельної власності, повалення абсолютних монархів тощо. Не залишалось осторонь революційних процесів у Європі Німеччина. К.Маркс доводив, що майбутня революція в Німеччині буде носити буржуазно-демократичний характер, але робітники повинні обов'язково приймати в ній участь, щоб потім здійснити робочу революцію. Таким чином закладалась **ідея безперервної (перманентної) революції**.

Не менш важливою для К.Маркса та Ф.Енгельса стає організаційна робота у "Союзі справедливих". Готуючись до другого конгресу Союзу, вони приймають участь у обговоренні уставу, якій у кінцевому варіанті отримав назву "Союз комуністів". Крім уставу, потрібна була програма, яка би стала теоретичною основою діяльності робітничої організації. Приймаючи участь у роботі "Союзу комуністів", Ф.Енгельс, спираючись

на "Символ віри", вносить альтернативний варіант партійної програми, виступаючи проти проекту, підготовленого М.Гессом. Дана праця отримала назву **"Принципи комунізму"** (1847). Незважаючи на те, що нові риси майбутнього суспільства Ф.Енгельс намагається вивести із протиріч капіталізму, йому все одно не вдалось уникнути утопізму. Зрілість суджень, що засвідчує про зростання його професійного рівня, супроводжується ідеологічними забарвленнями, що знижує наукову цінність даної праці.

Ф.Енгельс розглядає комунізм як вчення про звільнення пролетаріату і намагається визначити, хто з громадян відноситься до даної категорії населення. **"Пролетарем зветься той суспільний клас, який добуває засоби до життя виключно шляхом продажу своєї праці"** [8]. Досить аргументовано й переконливо доводить, що пролетаріат виникає при відповідних історичних умовах. Вважаючи, що пролетаріат продає свою працю, Ф.Енгельс визначає її ціну. Заслугуючу на увагу прагнення показати відмінність пролетаріату від раба та кріпака. Положення пролетаріату в суспільстві, на його погляд, залежить від приватної власності та конкуренції. В нових історичних умовах капітал стає вирішальною силою. Із зростанням капіталу збільшується чисельність пролетаріату.

Знаходячись під впливом соціалістів-утопістів, Ф.Енгельс вважає, що у новому суспільстві буде ліквідована приватна власність. Даний процес буде відбуватись поступово. Спочатку обмежується приватна власність, а потім відбувається послідовна експропріація земельної власності, власників фабрик, залізниць. Ф.Енгельс допускає ліквідацію приватної власності мирним шляхом.

Після завоювання пролетаріатом політичної влади Ф.Енгельс визначає перші кроки з реформування суспільного устрою. Важливе значення, на його думку, потрібно приділити **організації праці у новому суспільстві**, оскільки вона буде базуватись на зовсім інших принципах. Головна увага зосереджується на позбавленні конкуренції між робітниками за робоче місце. Це дасть змогу суттєво підняти заробітну плату. Враховуючи особливість функціонування ринкового механізму, можна погодитись з даним висновком. Але Ф.Енгельс не ставить питання про трудову віддачу робітника, яка би перекривала підвищення його заробітної плати. Так як заробітна плата входить у витрати виробництва, то вона обов'язково повинна окупитись. Підвищення заробітної плати робітників без змін у результатах праці здатне привести до інфляції. При цьому матеріальне становище робітничого класу краще не стане.

У подальшому Ф.Енгельс висловлює ідеї щодо нового суспільства, які набули розповсюдження серед прихильників соціалістичних поглядів: обов'язковість праці, централізація банківської та транспортної си-

стеми, формування державного сектора економіки, будівництво загального житла для комун, забезпечення розвитку суспільства по плану, виходячи з наявних ресурсів та потреб. Єдиною дещо незвичною ідеєю є його пропозиція по утворенню промислових армій, які б використовувались у сільському господарстві.

Роблячи акцент на перевагах великої промисловості, Ф.Енгельс вважає, що вона буде сприяти небувалому прискоренню темпів економічного розвитку. Це дасть змогу **"задовольнити потреби усіх його членів"** [9]. Даний висновок не підкріплюється ніякою аргументацією. Складається враження, що економічна система суспільства здатна розвиватись сама собою без впливу на неї людини.

Безперечно, найвищу цінність даної праці Ф.Енгельса принесла йому ідея про революцію. На відміну від багатьох абстрактних положень, він конкретизує розвиток революційної боротьби у світі. За переконанням Ф.Енгельса, революція **"відбудеться одночасно у всіх цивілізованих країнах, тобто принаймні у Англії, Америці, Франції та Німеччині"** [10]. Зрозуміло, що аргументи цього висновку відсутні, оскільки переважають емоції (у подальшому К.Маркс та Ф.Енгельс будуть уникати робити конкретні прогнози щодо революції, усвідомлюючи, що прогнози справа не благодатна).

При обговоренні програми Союзу Ф.Енгельс висунув пропозицію щоб назвати її **"Комуністичний маніфест"**. Ця пропозиція була схвально зустрінута К.Марксом. Відстоюючи принципи нової революційної теорії, К.Маркс та Ф.Енгельс за дорученням конгресу почали працювати над текстом **"Маніфесту комуністичної партії"** – програмним документом наукового комунізму, визначальна ідея якого пов'язується з класовою боротьбою. Класова боротьба повинна закінчитись революційною перебудовою суспільства. Влада стоїть на захисті буржуазії. Врятувати людство, на їх погляд, може пролетаріат за допомогою революції. Перемога пролетаріату неминуха. Революційна теорія по праву стала називатись ім'ям Маркса – **марксизмом**.

Дана праця, маючи ідеологічну спрямованість, складається з чотирьох розділів. У першому розділі **"Буржуа та пролетарі"** дається аналіз історії класової боротьби. Вважається, що класова боротьба притаманна будь-якому суспільству і закінчується його перебудовою. На цьому вона не зупиняється. З'являються нові класи і сама боротьба приймає нові форми. Виходить, що у своєму історичному минулому суспільство ніколи не мало миру, спокою, злагоди. Весь час відбувалось протистояння. Якщо дотримуватись даних поглядів, то можна прийти до висновку що класова боротьба залишиться і при комунізмі. Оскільки боротьба носить класовий характер, то вона передбачає не примноження благ, а лише їх перерозподіл. Від цього хтось виграє, хтось програє, а чи має вигоду суспільство?

Винуватцем у революційній ситуації К.Маркс та Ф.Енгельс вважають буржуазію, яка постійно вдосконалює засоби виробництва, змінюючи при цьому виробничі відносини. Вона, будуючи світ за своїм образом і подобою, формує світовий ринок, на якому складаються підпорядковані стосунки між країнами. Буржуазія породила соціальну силу, яка направлена проти неї – це пролетаріат. Класова боротьба, проходячи відповідні етапи, переростає у боротьбу політичну. На відміну від інших соціальних конфліктів, класова боротьба пролетаріату, носячи національний характер, відбувається в "інтересах більшості". Але якими б благими намірами не керувалась більшість, вона завжди повинна враховувати інтереси меншості.

У другому розділі праці "**Пролетарі та комуністи**" К.Маркс та Ф.Енгельс з'ясовують роль комуністів у революційному русі, оскільки вони виражають інтереси всього робітничого класу. Найближча мета комуністів, за їх переконанням, полягає у завоюванні політичної влади.

Автори намагаються відвести від себе звинувачення стосовно узурпації комуністами влади. Вони лукавили стверджуючи, що влада комуністів не є довічною, а обмежується терміном, який потрібен їй для ліквідації експлуататорів. Якщо припустити, що клас експлуататорів буде ліквідований, то залишиться один клас – пролетаріат, який нікому влади не віддасть (да її і нікому буде передати).

К.Маркс та Ф.Енгельс виступили на захист комуністів, яких звинувачували у відміні буржуазної власності. Робітники, не маючи своєї власності, від цих дій не постраждають. Постраждати може буржуазія, яка має у своєму розпорядженні капітал. Він носить не приватний, а суспільний характер. На наш погляд, відбувається свідомо підміна економічних понять. Підставою для цього є те, що К.Маркс та Ф.Енгельс не розкривають механізму перетворення капіталу як приватної сили у суспільну силу. Якщо капітал стає спільним, то це не означає перетворення особистої власності у загальнонародну власність. Зовсім не розглядається становище дрібної буржуазії, яка теж понесе втрати.

У "Маніфесті комуністичної партії" формулюється положення, яке засвідчує про відношення суспільства до своєї історії. У буржуазному суспільстві **"минуле панує над теперішнім, у комуністичному суспільстві – теперішнє над минулим"** [11]. Це засвідчує, що новому суспільству минуле не потрібно. Його цікавить виключно теперішнє. Розбудова соціальних відносин розпочинається з чистого аркуша. Під теперішнє підганяється минуле. Усе ставиться з ніг на голову. Людина нового суспільства – це людина-манкурт, поведінка якої визначається не традиціями та звичаями, а ідеологією.

Досить незвичним є відношення К.Маркса та Ф.Енгельса до свободи людини у новому суспільстві. Як відомо економічна свобода людини базується на приватній власності. Це аксіома, яка не потребує доказів.

В буржуазному суспільстві той клас, який має приватну власність, володіє економічною свободою, а той клас, який немає приватної власності, немає підстав для її отримання. Тобто є демократія, але це демократія для частини населення, яка складає його меншість. Проводячи націоналізацію приватної власності, економічна свобода підприємців знищується, тобто вони її втрачають. Щоб робітники стали вільними, вони повинні бути власниками. Але нова влада цього не допускає. Оскільки в новому суспільстві ні один із класів не має економічної свободи, то можна стверджувати про розбудову тоталітарного суспільства. Виникає зовсім інша свобода – свобода держави по розпорядженню долею громадян.

На переконання авторів "Маніфесту", комуністичне суспільство – це суспільство вільних громадян, в якому **"вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку усіх"** [12]. Дане положення можна розуміти так, що розвиток однієї людини залежить від розвитку інших. Виходить, якщо основна маса населення залишається неосвіченою, то у такому суспільстві не можуть з'явитися обдаровані особистості. На наше переконання, людина не є заручником суспільства. Її розвиток носить автономний характер і залежить від внутрішніх переконань та від інтелектуального капіталу, яким вона володіє. Суспільство же лише сприяє розвитку людини, але не гарантує його.

Небезпідставно комуністів звинувачували в тому, що нове суспільство втратить стимули трудової діяльності. К.Маркс та Ф.Енгельс вважали, що це не так. Порівнюючи нове суспільство з буржуазним, вони вважали, що останнє давно би загинуло, бо той, хто працює нічого не має, а той, хто привласнює, – не працює. Формується новий міф, за яким підприємці не беруть участі в трудовому процесі. Але підприємства приватної форми власності не можуть обійтись без керуючих. Інша справа, що управлінська праця та праця робітників відрізняються за своїм характером. Перші працюють розумово, а другі – фізично. Стимули до трудової діяльності мають як підприємці, так і наймані робітники. Не бачити цього – значить не помічати, що суспільство при капіталізмі розвивається.

Комуністів також звинувачують у ліквідації сім'ї як важливого соціального інституту, в основі якого лежить приватна власність. К.Маркс та Ф.Енгельс виступили проти цього звинувачення. Навіщо ліквідовувати сім'ю пролетаріату, якщо він її взагалі на має. Відкидається лише буржуазна форма сім'ї. Стосовно ще одного звинувачення комуністів щодо спільності дружин, то вони стали спільними, на думку К.Маркса та Ф.Енгельса, ще при капіталізмі.

Не маючи приватної власності, робітники не мають батьківщини. Їх батьківщина там, де вони працюють і отримують заробітну плату. Вперше в економічній літературі **визначається місце пролетаріату у рево-**

люції при її завершенні, хоча сам термін "диктатура" ще не згадується. При захопленні пролетаріатом політичної влади, він опанує командні висоти в економіці. Змінюючи старі виробничі відносини, пролетаріат знищує класові розбіжності і стає пануючим класом суспільства.

Автори, описуючи комуністичне суспільство, до якого повинно прагнути людство, акцентують увагу тільки на загальних формах такого будівництва, уникаючи деталізації, бо життя, на їх думку, буде вносити у цей процес свої корективи. Але архітектор не може будувати дім без плану. Це засвідчувало, що на той час у К.Маркса та Ф.Енгельса не було чіткого уявлення про комунізм, а конкретизація такого будівництва могла зашкодити їх іміджу як вождів пролетарського руху.

У третьому розділі даної праці "**Соціалістична та комуністична література**" дається оцінка різним напрямкам соціалізму, які сформувались на той час: **феодалний соціалізм** (це соціалізм, який намагається відновити права аристократії, втрачені нею під час буржуазних революцій); **дрібнобуржуазний соціалізм** (це соціалізм, який відбиває інтереси дрібних власників і не припускає використання найманої праці); **істинний соціалізм** (це соціалізм, який відстоює інтереси людини взагалі і є противником руйнівних дій, направлених проти суспільства); **консервативний соціалізм** (це соціалізм, який прагне поліпшити умови життя робітників, щоб зберегти існуюче суспільство); **утопічний соціалізм** (це соціалізм, який прагне поліпшити положення усіх членів суспільства за допомогою приклада, а не революційних дій).

У четвертій розділу "Маніфесту" під назвою "**Відношення комуністів до різних опозиційних партій**", визначається тактика комуністів у революційній боротьбі. Вони здатні підтримувати будь-який революційний рух, який сприяє загостренню соціальної напруги у суспільстві. Пролетаріату нічого втрачати, а придбає він увесь світ. Закінчується програмний документ лозунгом "**Пролетарі всіх країн, об'єднуйтеся!**" – який став символом майбутньої світової революції.

Етап становлення марксизму будувався на критиці існуючого суспільного устрою та на критиці численних теоретичних концепцій різнобічного спрямування. Причому критика провідних наукових шкіл мала виключно ідеологічну спрямованість. Для її дієвості та сили не вистачало вагомих аргументів, які лежали в економічній площині. Відстоюючи пріоритет матеріального над ідеальним, марксизм здійснював популяризацію нового методу дослідження, який на відміну від вже відомих вважався більш досконалим та універсальним. Однак даний метод не використовувався безпосередньо в економічному аналізі суспільного устрою, що не давало змогу отримати власну теоретичну конструкцію і негативно позначилось на репутації теорії, яка претендувала на роль провідної світоглядної концепції в духовному житті Європи в середині XIX ст.

Література

1. Енгельс Ф. Нариси до критики політичної економії / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.
Т. 1. – С. 517.
2. Енгельс Ф. Положення робітничого класу в Англії / Ф. Енгельс. – Маркс К., Енгельс Ф. Твори.
Т. 2. – С. 302.
3. Маркс К. Тези про Фейєрбаха / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.
Т. 3. – С. 4.
4. Маркс К. Економіко-філософський рукопис 1844 р. / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.
Т. 2. – С. 90.
5. Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.
Т. 3. – С. 34.
6. Маркс К. Наймана праця та капітал / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.
Т. 6. – С. 415.
7. Там само. – С. 435.
8. Енгельс Ф. Принципи комунізму / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.
Т. 4. – С. 322.
9. Там само. – С. 334–335.
10. Там само. – С.334.
11. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест комуністичної партії / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.
Т. 4. – С. 439.
12. Там само. – С. 447.

Єфремов В.В.

ЕКОНОМІЧНЕ ПІДНЕСЕННЯ УКРАЇНИ: ЧОМУ ВОНО БУЛО НЕМОЖЛИВО У МИНУЛОМУ І ЧИ МОЖНА ОЧІКУВАТИ НА НЬОГО У МАЙБУТНЬОМУ?

Економіка будь-якої країни, як живий динамічний організм, підтверджена впливу різноманітних внутрішніх та зовнішніх чинників, роль яких на певному історичному етапі то зростає, то падає. Економічні

відносини, будучи складовою частиною суспільних відносин, підтверджені змінам по мірі розвитку продуктивних сил. Трансформація економічних відносин передбачає вчасне розв'язування всієї сукупності протиріч притаманних відповідному способу життя, які лежать, перш за все, у сфері психології. Крім того, повинні відбутися інституційні зміни, завдяки яким зміняться "правила гри".

Виходячи із сутності людської природи, поведінка людини, як правило, базується на звичаях та традиціях. Консерватизм поведінки не дає змоги вносити зміни у суспільні відносини, які стають анахронізмом, а без цього неможливий суспільний прогрес. Відомий американський економіст Т.Веблен зауважував: "Перебудова образу думки, підкорюючись гострій необхідності, яка диктується зміненою ситуацією, усякий раз здійснюється людьми із запізненням та небажанням і лише тоді, коли до того примушує ситуація, зробивши прийнятні погляди непридатними" [1]. Наявність соціальної інерції у свідомості людей породжує системну хворобу суспільних відносин, що передбачає їх системне лікування. Розв'язавши одні невідкладні проблеми, перед країною повстають нові перелони, які їй доведеться подолати у майбутньому. Так відбувалось, відбувається і буде відбуватися до нескінченності поки існує людська цивілізація. Вектор цього історичного процесу має позитивну направленість, хоч шлях до вдосконалення не завжди є прямолінійним та швидким. Це засвідчує, що суспільному розвитку немає альтернативи.

Загальна модель розвитку людської цивілізації – це суспільний ідеал, на якій рівняються всі країни, але кожна з них обирає свій особливий шлях розвитку, який відповідає ментальності її народу. Розглядаючи людську цивілізацію як конгломерат різних народів, інтереси яких представляють понад двохсот країн, і які мають суттєві відмінності у рівнях розвитку, засвідчує про існування жорсткої, непримиримої конкуренції, незважаючи на наявність спільних інтересів між ними в межах світового господарства. Відстань між світовими лідерами та країнами-аутсайдерами на початку XXI ст. становить не одне століття. Оскільки в силу об'єктивних умов розвиток країн лідерів уповільнюється про що свідчать темпи приросту ВВП, то країни-аутсайтери мають усі підстави наблизитись до них, скориставшись у повній мірі їх досвідом. Коли це відбудеться і чи відбудеться взагалі ніхто з пророків передбачити не може.

Незважаючи на суттєві відмінності у рівнях розвитку, кожна країна прагне почувати себе рівноправною серед країн світу і бути провідним гравцем принаймні на регіональному ринку. Такі амбітні плани виношують багато країн, у тому числі і Україна, державність якої налічує всього 20 років. Правова рівність країн – це рівність формальна. Вона повинна підкріплюватись реальною рівністю, в основі якої лежить національна

економіка, яка спирається на ідентичну технологію (саме розбіжності у технології є запорукою економічної відсталості) та моральну тотожність. Відомий державний діяч Росії П.А.Століпін на початку XX ст. зауважував: "У світовій боротьбі, у змаганні народів почесне місце можуть зайняти тільки ти з них, які досягнуть повного напруження своєї матеріальної та моральної могутності" [2].

Становлення України як держави відбувалось у процесі накопичення власного досвіду, оскільки плану будівництва суспільства з ринковими відносинами, який би відповідав ментальності та традиціям українського народу, вона немала. Даний процес відбувався по аналогії з будівництвом соціалізму, коли після Жовтневої революції 1917 р. ортодоксальні марксистки в Росії теж діяли без будь-якого плану, за що були піддані критиці представниками "легального марксизму" [3]. Якщо більшовиків можна виправдати, бо не було історичного досвіду такого будівництва в масштабах країни, то для влади в Україні це було неприпустимою, фатальною помилкою, оскільки вона намагалась будувати ринкове суспільство з чистого аркушу, свідомо ігноруючи досвід подібного будівництва в таких країнах Східної Європи як Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина та країни Балтії (це сталося тому, що стара еліта не була усунена від влади).

Конструкція державного устрою, яка склалась в Україні, потребує осмислення, бо немає впевненості у тому, що саме вона відповідає ментальності українського народу, його традиціям, звичаям, психології, культурі. Необхідність проведення комплексного аналізу пов'язано з потребами розібратись у причинах допущених помилок, щоб уникнути їх повторення. На наше переконання, дії влади в Україні стали головною причиною економічної нестабільності, коли підйом національної економіки раптово змінюється спадом або переходив у затяжну депресію. Причому така аномальна поведінка національної економіки не завжди пов'язувалась з циклічними коливаннями світового ринку. Незважаючи на неадекватність розвитку економіки України, влада все рівно свої прорахунки пояснювала об'єктивними чинниками і вагомим аргументом: несприятливою економічною ситуацією у світі.

Економічний успіх або економічна невдача країни – це поняття відносне. Воно визначається у порівнянні з іншими країнами, які мали приблизно однаковий економічний потенціал і одночасно розпочали перебудову суспільного устрою. Для цього ретельно вивчається світовий досвід. Він свідчить, що на певному історичному етапі, в силу обставин, країна набуває необхідного прискорення, обравши відповідну інституціональну траєкторію, і виходячи по всім параметрам на принципово новий спосіб життя. Досягнувши його, вона вже не опускається нижче відповідного рівня, стаючи елітною країною світового господарства. Так

було з Італією, Німеччиною, Японією, Південною Кореєю, Тайванем, Сінгапуром, Гонконгом, Малайзією, Бразилією, ПАР, Китаєм тощо.

На переконання американського економіста Д.Норта, інституційна структура суспільства складається: із формальних інституцій (конституція, закони, постанови), неформальних інституцій (традиції, звички, соціальні умовності) та механізмів примусу (суди, прокуратура, поліція). Якщо формальні інституції змінюються швидко, то неформальні – продовжують діяти протягом тривалого часу. Саме вони та неефективні механізми примусу стримують розвиток країн з перехідною економікою [4]. Виходить, щоб прискорити розвиток національної економіки, потрібно реформи розпочинати з освіти

Розуміючи свою економічну відсталість від розвинутих країн світу, Україна змушена задовольняється тим, що має. Інерційний розвиток, який притаманний сучасній Україні, стає занадто тривалим, непередбаченим та безперспективним. Сучасне покоління громадян бажає знати, коли нарешті будуть створені умови для економічного зростання і Україна ввійде до 20-ки провідних країн світу (таке завдання поставив перед владою новий президент України В.Ф.Янукович)? Відповідь на це доленосне питання повинна дати вітчизняна економічна наука. Однак вона не поспішає це робити, бо має на то свої причини. По-перше, в сучасних умовах в Україні відбувається ускладнення суспільних відносин, в яких переплітаються та нашаровуються внутрішні та зовнішні чинники, елементи ринкової та командної економіки, легальної економіки та тіньової, вільної конкуренції та монополії. По-друге, підвищення ритму суспільного життя в Україні та постійна зміна правил поведінки не дозволяє оперативно встановити причину хвороби суспільного організму, яка стає хронічною та перманентною. Відомий світовий фінансовий магнат Джордж Сорос зауважував, що в перехідних економіках події можуть розгортатись настільки стрімко, що "розуміння учасників за ними не поспіває і ситуація виходить із-під контролю" [4]. По-третє, відсутність критерію, за яким країну відносять до певної економічної моделі розвитку, не дозволяє чітко встановити, який суспільний устрій побудований в Україні. Не заперечуючи напрямок обраний Україною у 1991 р., досить складним та неоднозначним виглядає процес виявлення прорахунків та причин невдач на 20-му році незалежності. Набагато простіше було дати оцінку діям влади після декількох років будівництва нового устрою в Росії, заявляючи, що "гибель нашого соціалізму неминуха" [5]. Тобто шлях суспільного розвитку обраний невірно.

Приступаючи до системного аналізу, слід враховувати, що в Україні одночасно діють два паралельні процеси: один з них забезпечує функціонування національної економіки, а другий направлений на її трансформацію. Тобто вдосконалення суспільних відносин відбувається в самому процесі суспільного виробництва. В ідеалі з економічної

точки зору доцільніше було би зупинити суспільне виробництво, а потім розпочати його на основі принципово нових економічних стосунків. Але в реальному житті це неможливо, бо не вдається забезпечити життєдіяльність суспільства.

Повільний розвиток суспільства в Україні фахівці пов'язують із відсутністю реформ, які населення зустрічає з насторогою, а то і взагалі в "штики". Влада, відчуваючи настрій населення проти непопулярних рішень, відтягує їх прийняття або імітує проведення економічних реформи. Така поведінка влади привела до того, що національна економіка України в сучасних умовах представляє собою симбіоз ринкової та командної економічних систем. Рудименти другої стають путами, які міцно тримають її у своїх обіймах. Маючи достатньо потужний економічний потенціал, який дістався Україні у спадок від СРСР, вона розтранжирила його і втратила свої переваги перед колишніми республіками.

Перехідний період, на якому знаходиться Україна, і який ще далеко не закінчився, охоплює декілька етапів пов'язаних із зміною еліти, яка знаходиться при владі. Зруйнувавши інститути командної економіки, Україна не завершила будівництво інститутів ринкової економіки, серед яких визначальна роль відводиться новій банківській системі, фондовому ринку, ринку страхування тощо. Крім того, не вдалося сформувати ринкову психологію, ринкове мислення та ринкову систему цінностей, без чого неможливо наповнити ринкові форми реальним змістом. Практика засвідчує, що в Україні склалась **псевдоринкова економіка**, яка не стала органічною складовою суспільного устрою.

Незважаючи на актуальність формування ринкових інститутів в Україні, ще більш важливою проблемою для суспільства залишається **зміна світогляду громадян**. Річ у тому, що можна заснувати ринкові інститути, але в них будуть працювати особи із старим економічним мисленням. Користь від діяльності таких інститутів буде мінімальна. На жаль, влада в Україні недооцінює значення нової економічної психології і нічого не робить, щоб її змінити.

Перший етап перехідного періоду виявився найбільш коротким (він охоплює 1991–1994 рр.) але найбільш значущим для України, бо на ньому розпочався процес накопичення капіталу, без якого неможливо становлення ринкових відносин, і який супроводжувався зміною соціальної структури в наслідок майнового розшарування суспільства. На цьому етапі влада в Україні опинилась в руках ідеологічної частини партійної номенклатури, чиї інтереси виражав президент Л.М.Кравчук. Склалась парадоксальна ситуація. Партійна номенклатура, маючи економічне мислення та психологію командної економічної системи, повинна була здійснити перебудову національної економіки, перевівши її на ринкові рейки. Не розуміючись на ринкових відносинах і взагалі на

господарській діяльності, ідеологічна частина партійної номенклатури зайнялась власним збагаченням, пов'язаним із приватизацією державного майна. Використавши досвід Росії, була проведена ваучеризація, яка засвідчувала появу в Україні приватної власності та приватних власників, більшість з яких були партійними або комсомольськими функціонерами.

Отримавши незалежність і зайнявшись державотворенням, Україна на певний час опинилась в економічній ізоляції, оскільки зовнішньоекономічні зв'язки з колишніми республіками СРСР були розірвані. Це привело до зупинки багатьох вітчизняних підприємств, бо в нових історичних умовах їхня продукція виявилась непотрібною в такому обсязі в Україні. Очікування, пов'язані з діяльністю приватних власників, не виправдались. Приватні підприємства так і не запрацювали по новому на повну потужність. При їх збитковій діяльності припинились інвестиції. Почав знецінюватись капітал. Щоб його остаточно не втратити, партійна номенклатура почала вивозити капітал з України, хоч потреба в ньому була дуже гострою. Погіршення економічної ситуації в Україні відбувалось також завдяки безвідповідальним діям окремих керівників державних підприємств, які переслідували власні особисті інтереси, намагаючись довести підприємство до банкрутства, щоб мати можливість приватизувати їх за безцінок. Наслідком неефективної роботи державних та приватних підприємств в Україні відбулося падіння ВВП. Так, у 1992 р. падіння становило (-9,9%), у 1993 р. – (-14,2%), а у 1994 р. – (-22,9%).

Занепад виробничої сфери в Україні супроводжувався проведенням неадекватної монетарної політики. Маючи розбалансований грошовий обіг, якій отримала Україна у спадок від СРСР, влада, замість досягнення рівноваги, ще більше посилила його диспропорції. Річ у тому, що виконуючи свої зобов'язання перед населенням по виплаті заробітної плати та пенсій влада не спромоглася добитися забезпечення їх відповідними благами. Авантюрна монетарна політика сприяла розкручуванню інфляції, яка набула небачених розмірів. Так, у 1992 р. інфляція в Україні становила 2100%, у 1993 р. – 10225%, а у 1994 р. – 401%. Для стримування інфляції влада змушена була застосувати непопулярні кроки, пішовши на заборгованість щодо виплати заробітної плати та пенсій. Почав зростати бюджетний дефіцит. Не вміння влади налагодити економічні зв'язки з колишніми республіками СРСР, неефективна економічна політика плюс висока інфляція сприяли зниженню рівня життя. По визнанню "архітектора" приватизації в Україні, В.М.Пинзеника реальна заробітна плата в Україні знизилась з 1991 по 1994 рік у 5 разів [6].

Позбавивши національну економіку України дієвого державного контролю, влада розраховувала на те, що ринковий механізм усе ви-

править. Але вільний ринок на дії влади відреагував своєрідно. Усе, що мало будь-яку цінність, було вивезено, а Україну заповнив низькопробний імпорт. При цьому продовжувала зберігалась нерівновага між попитом та пропозицією. Обмеження виробництва благ в середині країни створювали сприятливі умови для розквіту тіньової економіки, основною сферою якої стає імпорт. По підрахункам Світового банку частка тіньової економіки в Україні у 1994 р. становила 48,1% від загального об'єму ВВП [7]. Тіньова економіка в Україні відіграла спочатку стабілізуючу роль і тому падіння реальної заробітної плати (з урахуванням трудової діяльності в офіційному та тіньовому секторах економіки) відбувалось не так стрімко. На першому етапі перехідного періоду не легальна, а саме тіньова економіка забезпечувала існування значної частини населення України.

Несприятлива економічна і соціальна ситуація в Україні у 1994 р. стала причиною дострокових президентських виборів, оскільки діюча влада довела свою неспроможність керувати країною, остаточно втрапивши довіру населення. Зміна політичної еліти в Україні відбувалось мирним шляхом, що було проявом демократії, яка є невід'ємним компонентом суспільного життя країн з розвинутою ринковою економікою. З рук ідеологічної партійної номенклатури влада потрапила до рук господарської партійної номенклатури (це були директора заводів та фабрик державних підприємств). Їх інтереси виражав президент Л.Д.Кучма. З 1994 по 2004 рік розпочався другий етап перехідного періоду. Він був найбільш тривалий і найбільш успішний для України.

На цьому етапі посилюється централізм влади в Україні, що давало можливість взяти економічну ситуацію в країні під державний контроль. Але досягалось це за рахунок звичних адміністративних важелів впливу, які не завжди себе виправдовували в нових умовах. Господарська партійна номенклатура, перевчаючись на ходу, поступово вдається до використання ринкових регуляторів. Економічна ситуація в Україні стабілізується, падіння ВВП уповільнюється, а потім розпочинається економічне піднесення.

Позитивні зміни в економіці України позначились і на соціальній структурі суспільства. Відбулося формування олігархічних кланів, які повели між собою запеклу боротьбу за приватизацію державних підприємств. В цій боротьбі використовувались як законні, так і незаконні прийоми, серед яких найбільш дієвим стає корупція. Проникаючи в усі закутки суспільного життя, **корупція** перетворюється на невиліковну соціально-економічну хворобу, яку суспільство неспроможно було подолати. Відомий американський фінансист Дж.Сорос, який сприяв трансформації економік в колишніх республіках СРСР, відзначив небувалий розмах корупції в Україні [8]. Дана проблема була висвітлена нами досить ґрунтовно у попередніх публікаціях [9].

Формування потужних олігархічних кланів в Україні, що посилювало владу капіталу, супроводжувалось зниженням активності громадських організацій та послабленням профспілкового руху, який неспроможний був у повному обсязі відстоювати інтереси робітничого класу та інтелігенції, а дрібні підприємці взагалі опинились без підтримки соціальних інститутів суспільства. Виступи окремих груп робітників (в першу чергу шахтарів) проти заборгованості із заробітної плати носили епізодичний характер, не перетворюючись на масштабні акції протесту.

В Україні склалась деформована соціальна структура, в якій була порушена рівновага між підприємцями та робітниками, що ускладнювало об'єднання їх економічних інтересів. А без цього, як засвідчує практика, розвиток національної економіки неможливий. Власники капіталу, як економічного чинника, не мали противаги у вигляді асоціації профспілок та громадських організацій, які би представляли собою соціальний капітал. Майновий розрив в українському суспільстві досяг критичної межі і здатний у будь-який час спровокувати соціальний вибух.

До позитивів другого етапу перехідного періоду в Україні слід віднести приборкання інфляції. Цьому сприяло впровадження у 1996 р. національної грошової одиниці гривни. Так, у 1995 р. рівень інфляції становив 187,7%, у 1996 р. – 39,7%, у 1997 р. – 10,1%, у 1998 р. – 20%, у 1999 р. – 19,2%, у 2000 р. – 25,8%, 2001 р. – 6,1%, у 2002 р. – (-0,6%), у 2003 р. – 8,2%, у 2004 р. – 12,3%. Аналіз статистичних даних Держкомстату України засвідчує, що боротьба з інфляцією відбувалась з перемінним успіхом і остаточно перемога над нею залишалась попереду. Несучи в собі додатковий податковий тягар на споживачів, інфляція, в той же час, оживила національну економіку.

Разом з легальною набирала обертів в Україні і тіньова економіка, яка перетворилась у потужний неконтрольований сектор національного господарства. За оцінками фахівців, у 2000 р. вона становила 52% [10]. Спроба поставити її під контроль держави виявилась безуспішною. Функціонування тіньової економіки мало безпосередній вплив на легальну економіку, яка втративши стабільність знаходилась у стані перманентної невизначеності. Про це свідчать темпи зростання ВВП. Так, у 1995 р. він становив (-12,2%), у 1996 р. – (-10%), у 1997 р. – (-3%), у 1998 р. – (-1,9%), у 1999 р. – (-0,2%), у 2000 р. – 5,9%, у 2001 р. – 10,8%, у 2002 р. – 4,2%, у 2003 р. – 5,3%, у 2004 р. – 13,6%. Як свідчить статистика, поступове падіння національної економіки припинилось у 2000 р. і у подальшому в Україні розпочалося економічне піднесення, хоч воно і не мало наростаючої тенденції.

Кожен олігархічний клан в Україні, маючи підтримку певної політичної сили, ставив перед собою завдання стати монополістом у певній галузі чи сфері суспільного господарства. Для досягнення цієї мети

використовувалась політичні методи конкурентної боротьби. Отримавши прикриття від політичної сили, яка знаходилась при владі, підприємці опинялись в нерівних умовах. Одні з них несли основний податковий тягар, підвергались нескінченним перевіркам та утискам, а інші – знаходились в комфортних умовах. Опозиційні олігархічні клани зрозуміли, щоб отримати контроль над владою і примножити свої статки, потрібно було її дискредитувати. Після декількох спроб це їм вдалося не без допомоги із-за кордону. Був створений образ влади в Україні, яка нібито є аморальною, оскільки зв'язана з кримінальністю, а опозиція має моральне обличчя.

Протестуючі виступи громадян України проти низького рівня життя та обмеження демократичних свобод вдало використав опозиційні олігархічні клани, додавши народному невдоволенню революційну символіку, риторичку та пафос, перевівши народних рух з економічної у політичну площину. На чергових президентських виборах в Україні у 2004 р. влада з рук одних олігархічних угруповань переходить до інших, на чолі яких опинився президент В.А.Ющенко. Виступаючи за моральність цінності і публічно заявляючи, що "ці руки нічого не крали", він стає майже совістю нації, отримавши підтримку більшості населення України. Насправді, за оцінками фахівців, оранжева революція розглядалась не як спроба побудувати досконале суспільство, а як боротьба мільонерів з мільярдерами.

Помаранчева команда на чолі з президентом В.А.Ющенко, маючи підтримку більшості народу і світової спільноти, мала розпочати реформи, щоб побудувати справедливе суспільство рівних можливостей, очистивши його від рудиментів минулого. Народ України повірив, що нова влада, яка називала себе демократичною, почне про нього піклуватись. Минав час, а в житті українського народу нічого не змінювалося. "Любі друзі" з оточення президента В.А.Ющенко продовжували брати взятки та прибирати до рук національне багатство України. Спроба прем'єр міністра Ю.В.Тимошенко у 2005 р. здійснити реприватизацію власності провалилась, бо це визвало обурення не тільки міжнародних інвесторів, але і оточення президента. Досить скоро настало розчарування новою владою і рейтинг президента В.А.Ющенко почав стрімко падати.

В Україні склалась парадоксальна ситуація, коли політика та економіка знаходились під контролем різних олігархічних кланів, між якими не було суттєвих відмінностей, але які вели між собою запеклу політичну боротьбу за контроль над ресурсами. Олігархічні угруповання на чолі з президентом В.А.Ющенко та прем'єр міністром Ю.В.Тимошенко спиралися на електорат Західної та Центральної України, де не було потужної промисловості. Реальна економічна влада знаходилась в руках "партії регіонів", які відстоювали інтереси Південно-Східної та

Південної України і де був розміщений потужний народногосподарський комплекс. Відсутність єдності між політикою та економікою відбивається на економічній політиці, наслідком якої стає зупинка великих підприємств – флагманів вітчизняної економіки на Південному Сході та на Півдні. Не можна виключати того факту, що це робилось свідомо щоб визвати невдоволення робітників діями власників (представників партії регіонів) і переманити їх на бік оранжевої команди, послабивши тим самим політичний вплив останніх і переносючи на них відповідальність за провал в економічній політиці.

Суттєвим недоліком третього етапу перехідного періоду України, який охоплює період з 2004 р. по 2009 р., є непримиримі протиріччя в самій владі, яка не являла собою монолітне, консолідоване угруповання, а складалась із двох політичних сил, кожна з яких намагалась довести свою значимість суспільству. Найбільш гостра та запекла боротьба розгорнулась між президентом В.А.Ющенко та прем'єр-міністром Ю.В.Тимошенко. Заручником даної боротьби стає національна економіка, яка опинилась в руках непрофесіоналів, авантюристів та шахраїв.

Поступово політизація суспільного життя в Україні набула небаченого розмаху. Цьому сприяла проведення політичної реформи у 2004 р., відповідно якій у виборах у Верховну Раду приймають участь виключно політичні партії. Політична сфера стає комерціалізованою і починає використовуватись для особистого збагачення. Це пояснюється тим, що олігархічний клан, який знаходився при владі, не мав альтернативних джерел збагачення, а власні – були обмежені. Починають продаватись місця у партіях, державні посади, оплачуються соціологічні дослідження, засоби масової інформації, участь у політичних акціях. Для відволікання народу від економічних та соціальних проблем сьогодення у засобах масової інформації (на провідних телеканалах) впроваджуються політичні шоу під виглядом "свободи слова". Розглядаючись як елемент демократії, вони не мали впливу на прийняття рішень владою, а нагадували "голос волаючого у пустелі".

Проголосивши на словах боротьбу з тіньовою економікою, влада розробляла нові більш досконалі схеми її функціонування. Метастази тіньової економіки та корупції охопили усі сфери суспільного життя в Україні. Вигоду від неї мала бюрократія, яка стає надійним оплотом нової влади. Щоб отримати підтримку від чиновників, нова влада пішла на безпрецедентний крок здійснивши ротацію 18 тис. державних службовців. Посади обіймали особи, які були виключно членами відповідних політичних партій або їх прибічниками. УБОП України виявила 13 фактів, коли високі державні посади займали за підробленими документами [11]. Із офіційних джерел відомо, що у 2007 р. найбільшу

частку тіньової економіки в країнах СНД мала Грузія – 72%, далі шов Азербайджан – 69,6%, а потім Україна – 58% [12].

Політична нестабільність та економічний непрофесіоналізм політиків стає запорукою економічних негараздів на третьому етапі перехідного періоду України. Національна економіка перебувала в стані депресії. Зростав бюджетний дефіцит, посилювалась зовнішня заборгованість. Це провокує інфляцію. Так, рівень інфляції в Україні у 2005 р. склав 10,3%, у 2006 р. – 11,6%, у 2007 р. – 16,6%, у 2008 р. – 22,3%, у 2009 р. – 12,3%.

Нічого не зробивши для економічного піднесення національної економіки на третьому етапі перехідного періоду, оранжева команда спровокувала в Україні в 2007 р. дострокові парламентські вибори, на які пішла з гаслом "економічного прориву", намагаючись зміцнити свої позиції у Верховній Раді. Народ України знову повірив популістським обіцянкам оранжевій команді, надавши їй перевагу на дострокових парламентських виборах. Але досить скоро обіцянки були забуті. Свої досягнення оранжева влада почала пов'язувала із своєчасною виплатою заробітної плати та пенсій, зростання яких на декілька років було заморожено. Видимість економічної стабільності в Україні досягалась неправомірними методами: почались збиратись податки наперед, не розраховувались з підприємствами з ПДВ, не за цільовим призначенням використовувались кошти державного резервного фонду, брались дорогі кредити під 30% річних, девальвація гривни становила 52%. Знецінення національної грошової одиниці була найвищою серед європейських країн. Більш детально проблема національної грошової одиниці розглянута нами у попередніх публікаціях [13]. Невдачі та прорахунки в економічній сфері не давали ніяких шансів діючій владі пролонгувати свої повноваження ще на 5 років.

Залишивши країну розграбованою, обезкровленою та в руїнах, на чергових президентських виборах в Україні у 2009 р. відбулася зміна влади. Президентом країни стає В.Ф.Янукович, який виражає настрої населення Південного Сходу та Півдня України. Розпочинається четвертий етап перехідного періоду. Нова влада, представляючи собою монолітну команду, позбавилась протистояння у політичній сфері. Виникла унікальна ситуація, коли політична і економічна сфера опинилась в руках однієї політичної сили (в руках партії регіонів). Поступово відбулося одужання національної економіки і економічна ситуація в Україні дещо стабілізувалась, про що констатують міжнародні економічні інституції. Відповідно докладу міжнародної організації Transparency International Україна по рівню корумпованості піднялась з 146 місця у 2009 р. на 134 у 2010 р. (14).

Політична сила, яка прийшла до влади в Україні у 2009 р., доводила громадськості, що причиною минулих економічних негараздів

є відсутність єдності між політичною та економічною сферами. Нарешті їх об'єднання стає реальністю, але чи не несе воно у собі нову небезпеку для України? Щоб дати відповідь на дане питання потрібно звернутись як до світової теоретичної спадщини, так і до світового практичного досвіду. Мислителі минулого вважали небезпечною ідею об'єднання політики з економікою в одних руках. Таке занепокоєння висловив у свій час відомий соціаліст-утопіст Сен-Симон. На практиці така ідея була реалізована при побудові в Росії соціалістичного суспільства, коли стало зрозуміло "політична влада остаточно злита з економікою" [15]. Соціальний експеримент проведений в Росії засвідчував, що утворилась супермонопольна влада, яка несла в собі загрозу утиску економічної та політичної свободи. Більшовицькій владі вдалося розбудувати командну господарську систему, яка хоч і мала успіхи у піднесенні економіки (це відбувалось за рахунок напруженої праці народу), але скористатися ними він не міг і життя його суттєво не покращувалося.

Безперечно, при концентрації влади в руках однієї політичної сили виникає загроза повернення країни до тоталітаризму. В той же час тільки сильна влада спроможна провести реформування суспільного устрою, якщо у неї є на це політична воля. На переконання відомого американського фінансиста Д.Сороса, проведення економічних реформ в країні легше досягти "авторитарному уряду, здатному нав'язати свою волю людям, ніж демократичному, яке враховує побажання електорату" [16]. Дане положення є невід'ємним елементом "азіатської моделі" суспільства, яку з успіхом використовували: Японія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг, Малайзія, Таїланд, Китай, Казахстан. На наше переконання, сильна влада потрібна Україні до закінчення перехідного періоду за умов збереження нею демократичних цінностей. Гарантом захисту демократичних цінностей в Україні повинна стати сильна, консолідована та конструктивна опозиція. На превеликий жаль, поки що її немає.

Чи можливо провести реформи в нових історичних умовах і чого потрібно чекати від нової влади народу України? Щоб розпочати реформи в економічній та соціальній сфері, потрібна політична та економічна стабільність, точний розрахунок того, що від змін суспільство отримає вигоду, надійний захист прав підприємців та робітників, підвищення відповідальності влади, очищення її від корупції, формування відповідного мислення та психології, завдяки чому влада матиме підтримку народу. Серед багатьох чинників стабільності першочергове значення має дотримання громадянами фундаментальних моральних принципів. Якщо вони стають необов'язковими, тоді "суспільство стає нестабільним" [17].

У свій час М.Вебер доводив, що зміна світогляду при становленні ринкових відносин відбувалась під впливом нової релігії (протестантизму), завдяки чому формується новий господарський дух, який позначається на поведінці людей зайнятих у народному господарстві. Стрижнем ринкової поведінки стає почуття відповідальності, коли кожен член суспільного виробництва бере на себе зобов'язання і не уклінно їх дотримується. Дана модель поведінки, яка стала називатись **раціональною**, стає обов'язковою для всіх, хто потрапляє у полон ринкових відносин. За аналогією із минулою історичною епохою, коли ринкові відносини впроваджували провідні країни світу, сучасній Україні теж потрібна ідеологія нових моральних цінностей.

Формування нового морального клімату у суспільстві влада повинна розпочати з себе, ліквідувавши тіньові схеми та обладки бюрократичного апарату, який використовував їх для особистого збагачення (цьому повинна сприяти проведення адміністративної реформи). Повівши боротьбу із особистим збагаченням чиновників і створивши умови для приватної ініціативи, влада здатна очікувати на успіх, який обов'язково прийде. Якщо ж діюча політична сила поведе боротьбу лише з чиновниками прийнятими на роботу попередньою владою і "закриє очі" на зловживання власних партійних кадрів, то це буде розцінюватися в Україні і у світі як політичне переслідування опонентів.

Новий господарський дух ринкових відносин позитивно позначиться на моральному стані людини, забезпечуючи прилив життєвих сил та небувале емоційне піднесення. Щоб енергія народу використовувалась на піднесення національної економіки, а не витрачалась марно, владі в Україні потрібно добитись деполітизації суспільних відносин, які набули широкого розмаху, і яким громадяни надають занадто великого значення, приймаючи участь у різноманітних політичних акціях. Якщо цього вдасться досягти, **праця перетвориться у найвищу цінність, стане "метою усього людського життя" [18] і буде розглядатись як покликання**. При цьому розгорнеться пошук професії, завдяки якій людина могла би принести найбільшу користь суспільству, отримуючи за свою працю достойну винагороду. Моральне задоволення від добросовісної праці сполучатиметься з матеріальним добробутом.

Щоб змінити світогляд людей, потрібно підняти значення економічних знань у духовному житті українського суспільства. Якщо цього не буде зроблено, населення буде протидіяти владі. Відчуження влади від народу і неспроможність на неї вплинути породжує апатію та пасивність. Складається враження, що певні кола в Україні зацікавлені в тому, щоб процвітало невігластво, бо це дає можливість без соціальних потрясінь завершити процес накопичення капіталу, прибираючи до рук залишки неприватизованої державної власності. Зневіра у майбутнє посилює у суспільстві песимістичні та споживацькі настрої. Не здій-

снівши загальну економічну грамотність населення, а також загальне володіння англійською мовою та інформаційними технологіями, не можна розраховувати на економічне піднесення в Україні. Це аксіома, яка не потребує доказів [19].

На наше переконання, від діючої влади в Україні можна очікувати на забезпечення політичної та економічної стабільності. Вона спроможна розпочати реформи, але вони будуть не системними, а однобічними і відповідатимуть не національним інтересам, а інтересам державних службовців, які міцно та нерозривно пов'язанні з бізнесом. Дійсні економічні реформи відбудуться в Україні тоді, коли вдасться відділити бізнес від влади не на словах, а на ділі. За таке відділення у свій час виступав американський економіст Т.Веблен [20]. Якщо при владі опиняться представники технічної інтелігенції з високими моральними принципами, які отримують задоволення від самої праці на користь суспільства, і, які не мріють про особисте збагачення, а думають як принести славу Україні, лише тоді влада очиститься від корупції і буде у своїй діяльності керуватись виключно інтересами народу.

Література

1. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. - С. 63.
2. Див.: Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 83.
3. Див.: Туган-Барановский М. И. Очерки из новейшей истории политической экономики и социализма / М. И. Туган-Барановский. – М., 1907. – С. 283.
4. Див.: North D. Institution, Institutional Change and Economic. – Cambridge, 1990.
5. Сорос Д. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности / Д. Сорос. – М., 1999. – С. 51.
6. Бруцкус Б. Д. Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта / Б. Д. Бруцкус. – М., 1923. – С. 3.
7. Див.: Пинзеник В. М. Коні не винні: Реформи чи їх імітація / В. М. Пинзеник. – К. : Академія, 1999. – С. 9.
8. Див.: Бізнес. – 1995. – № 29.
9. Див.: Сорос Д. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности / Д. Сорос. – М., 1999. – С. 129.
10. Див.: Єфремов В. В. Самовдосконалення суспільного устрою в Україні як умова її подальшого розвитку / В. В. Єфремов // Актуальні проблеми суспільствознавства. – Вип. II. – Ніжин, 2005.

11. Див.: Московский комсомолец в Украине. – 2010. – № 35. – С. 15.
12. Див.: Труд. – 2010. – № 72. – С. 2.
13. Див.: МК в Украине. – 2010. – № 35. – С. 15.
14. Див.: Єфремов В. В. Роль гривні у розбудові національної економіки України / В. В. Єфремов // Актуальні проблеми суспільствознавства. – Вип. V. – Ніжин, 2010.
15. Див.: Труд. – 2010. – № 86. – С. 4.
16. Див.: Бруцкус Б. Д. Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта / Б. Д. Бруцкус. – М., 1923.
17. Сорос Д. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности / Д. Сорос. – М., 1999.- С. 75.
18. Див.: Там само. – С. 59.
19. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К., 1994. – С. 163.
20. Див.: Єфремов В. В. Значення економічних знань у період реформування Україною своєї господарської системи / В. В. Єфремов // Актуальні проблеми суспільствознавства. – Вип. V. – Ніжин, 2010.
21. Див.: Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – С. 42.

Жук А.В.

БЕЗРОБІТТА ЯК ВИЯВ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

У сучасних умовах розвитку економіки особливої актуальності набувають проблеми ефективної зайнятості населення України, створення ринку робочої сили й запобігання масового безробіття. Ринок праці посідає центральне місце серед інших ринків. Він перебуває під впливом багатьох факторів, більшість яких залежить від товарного ринку.

Економічна криза, яка розпочалася наприкінці 2008 року, призвела до загострення ситуації на ринку праці. Однією з найбільш серйозних проблем є скорочення обсягів зайнятості та зростання безробіття населення.

Безробіття – це соціально-економічне явище, за якого частина працездатного населення не може знайти роботу.

Безробітні (за методологією Міжнародної Організації Праці (МОП) – особи (зареєстровані та незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно відповідають трьом умовам: не мали роботи (при-

буткового заняття); упродовж останніх чотирьох тижнів активно шукали роботу або намагались організувати власну справу; упродовж найближчих двох тижнів були готові приступити до роботи, тобто почати працювати за наймом або на власному підприємстві з метою отримання оплати або доходу. До категорії безробітних також відносяться особи, які приступають до роботи протягом найближчих двох тижнів; знайшли роботу, чекають відповіді; зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу; навчаються за направленням служби зайнятості.

Зареєстровані безробітні згідно з чинним законодавством – це громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів, зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до підходящої роботи. Безробітними визнаються також інваліди, які не досягли пенсійного віку, не працюють та зареєстровані як такі, що шукають роботу.

Що ж до причин безробіття, то багато економічних шкіл трактують його по-різному:

1) темпи зростання народонаселення перевершують темпи зростання виробництва (Т.Мальтус, XVIII ст.);

2) відносно відставання попиту на працю від темпів нагромадження капіталу, зростання технічної та органічної побудови капіталу (К. Маркс, XIX ст.);

3) в умовах недосконалої конкуренції на ринку праці відбувається підвищення ціни та скорочення попиту на працю (А.Пігу, 1923);

4) зі зростанням доходів люди схильні збільшувати своє споживання, але не тією мірою, якою зростає дохід; схильність населення до споживання знижується, а схильність до заощадження зростає (Дж.Кейнс, 1936);

5) циклічний розвиток економіки – на стадії економічної кризи спад виробництва призводить до зменшення сукупного попиту на товари та послуги і, як наслідок, до зниження рівня зайнятості працездатного населення;

6) розвиток науково-технічного прогресу зумовлює структурні зрушення в економіці, виникнення нових галузей, які потребують кваліфікованіших робітників і більше часу на професійну підготовку працівників старих галузей народного господарства;

7) сезонні зміни у рівнях виробництва знижують попит на працю в сільському господарстві, будівництві та ін.;

8) зростання кількості населення працездатного віку, молоді, що збільшує пропозицію праці;

9) економічна політика уряду щодо збільшення мінімального розміру заробітної плати призводить до зростання витрат виробництва

і зниження попиту на працівників [3].

Економісти нині вважають, що в розвинутій ринковій економіці безробіття зумовлене трьома основними причинами: 1) *пошуком роботи*; 2) *негнучкістю заробітної плати* і 3) *недостатнім сукупним попитом*.

Якби в ринковій економіці кожен працівник однаково добре підходив до всіх робочих місць, то втрата роботи практично не спричиняла б безробіття. Звільнені працівники одразу знаходили б нове робоче місце. Проте в реальній дійсності ситуація значно складніша. *Пошук відповідного робочого місця* потребує певного часу й певних зусиль. Кожне робоче місце ставить певні професійні вимоги до працівника, а різні люди мають неоднакові здібності. Вільні робочі місця можуть існувати в інших регіонах, але переміщення туди працівників не відбуваються миттєво. Інформація про претендентів на робочі місця й вакансії не є повною. Отже, пошук нового місця праці потребує певного часу, упродовж якого люди не мають роботи.

Нарешті, працівники стають безробітними внаслідок банкрутства фірми, у якій вони працювали, або незадовільної оцінки їхньої роботи. Працівники можуть звільнитися за власним бажанням у разі зміни професійних інтересів або переїзду в інші регіони країни. Унаслідок перерахованих обставин у національній економіці завжди існує певний відсоток робочої сили, яка не має роботи.

Другою причиною безробіття є *негнучкість заробітної плати*. Інакше кажучи, зарплата не реагує на зміни у співвідношенні попиту й пропозиції на ринку праці, унаслідок чого вони часто неврівноважені. Нерідко зарплата утримується на рівні, вищому за рівноважний, а її зниження нині практично неможливе.

Чому негнучка заробітна плата призводить до вимушеного безробіття? За гнучкої зарплати, встановленої на конкурентному ринку, фірми наймають усіх, хто хоче працювати за певного рівня заробітної плати. Отже, на гнучкому ринку праці немає вимушеного безробіття.

Вимушене безробіття породжується негнучкою заробітною платою. За надто високої зарплати існує більше кваліфікованих працівників, ніж робочих місць. Фірми можуть найняти менше працівників, ніж є охочих працювати за цю заробітну плату.

Отже, працівники є безробітними не тому, що вони хочуть знайти роботу, яка відповідає їхній кваліфікації, а внаслідок того, що за такого рівня зарплати пропозиція праці перевищує попит на неї. У розвинутій економіці є дві основні причини негнучкості зарплати: дія законів про мінімальну зарплату й діяльність трудових спілок.

Третьою причиною безробіття є *недостатній сукупний попит*, який виникає в ході економічного циклу, коли національна економіка перебуває у фазі спаду. Недостатній сукупний попит веде до того, що

процес продажу утруднюється й зростають запаси непроданих товарів. Фірми скорочують виробництво й звільняють частину працівників. Тому масштаби й рівень безробіття зростають [1].

Кожен з названих авторів висвітлює свої підходи до суті та причини виникнення безробіття.

Існує декілька форм безробіття:

Абсолютне безробіття – має місце, коли в цілому в національній економіці пропозиція робочої сили перевищує попит на неї.

Відносне безробіття виникає, коли в одному місці спостерігається надлишок робочої сили, а в іншому – її дефіцит.

Найпоширенішими формами безробіття є *фрикційне, структурне та циклічне*. Розглянемо їх зміст.

Фрикційне безробіття виникає у зв'язку з тим, що встановлення рівноваги між кількістю найманих працівників відповідного кваліфікаційного рівня, охочих працювати за наймом за певного рівня заробітної плати та умов праці, з одного боку, та кількістю і якістю робочих місць – з іншого, потребує певного часу. Ця форма безробіття характеризується тим, що люди працездатного віку, маючи певні навички та кваліфікацію, активно шукають роботу, яка б відповідала їхнім вимогам. Ця форма безробіття дає змогу найманим працівникам реалізувати своє право на пошук привабливішої за своїм змістом, умовами праці чи рівнем доходу роботи. Роботодавців така форма безробіття спонукає створювати належні умови для працівників та забезпечувати відповідний рівень оплати трудових послуг.

Складовою фрикційного безробіття є *безробіття очікувань*, яке виникає, коли людина припиняє роботу за чинним трудовим договором заради більш високооплачуваної роботи, приступити до виконання якої можна тільки з часом. Другою складовою фрикційного безробіття є *спекулятивне безробіття*, яке виникає у зв'язку з тимчасовим зниженням реальної заробітної плати. За такої ситуації деякі працівники зменшують пропозицію робочого часу, очікуючи вищих ставок заробітної плати у майбутньому. Це явище розглядають як тимчасовий перерозподіл робочого часу у відповідь на тимчасове зниження реальної заробітної плати.

Головною ознакою фрикційного безробіття є незначна його тривалість. Динамізм ринку праці дає змогу людям, які залишили попереднє місце роботи, порівняно швидко знайти більш прийнятне для себе робоче місце.

Отже, фрикційне безробіття зумовлене самим природним процесом життя. Працівник підвищує свою кваліфікацію й шукає відповідно до змін, що відбулися в його здібностях до праці, нові умови роботи, інший рівень винагороди тощо. До зміни місця роботи найманого працівника може спонукати зміна сімейного становища, зміна місця прожи-

вання у зв'язку зі станом довкілля, здоров'я чи якимись іншими причинами. Це зобов'язує їх міняти і місце роботи.

Фрикційне безробіття вважається неминучим і певною мірою бажаним тому, що частина працівників, тимчасово втративши роботу, переходить з низькооплачуваної, малопродуктивної роботи на вищеоплачувану і більш продуктивну роботу. А це призводить до підвищення доходів для працівників і більш раціонального розподілу трудових ресурсів, а отже і до більш оптимального обсягу національного продукту.

Структурне безробіття пов'язане зі змінами, які відбуваються у структурі попиту і, відповідно, вимагають змін у структурі виробництва. Відповідно до змін, що відбуваються у виробництві, роботодавці вимагають змін у кваліфікації, навиках та знаннях найманих працівників. Суперечність (невідповідність) між якіснокваліфікаційною структурою працівників та новими вимогами ринку, що потребує нових товарів для задоволення змін у сукупному попиті, виявляється у закритті та банкрутстві деяких підприємств, які виробляли ту продукцію, від якої відмовляється ринок, у депресивній ситуації одних галузей і видів виробництв та стрімкому розвитку інших. За цієї ситуації виникає реальна можливість утратити роботу працівникам, котрі не можуть (за віком, станом здоров'я, сімейними чи якимись іншими обставинами), або не хочуть (знову вчитись, проходити тестування тощо) змінювати свою спеціальність. Такі працівники втрачають роботу надовго, а дехто і зовсім втрачає надію працевлаштуватись. Різновидом структурного безробіття є *конверсійне безробіття*. Воно зумовлене закінченням військових дій, переорієнтацією з військової на цивільні галузі. Суттєві зміни структури економіки призводять до витіснення та відмирання цілих галузей. Стають непотрібними багато професій. І це явище, безумовно, має двобічну дію: з одного боку – це прогресивне явище, бо структура виробництва приводиться у відповідність до нової структури потреб, створюються умови для інноваційних технологій та форм організації виробництва. З іншого боку – це явище породжує соціальні проблеми, психологічно травмує багатьох людей, призводить до погіршення життєвого рівня тих, хто втратив роботу внаслідок структурних змін і тривалий час не може знайти собі нову роботу. На відміну від фрикційного безробіття, структурне безробіття значно триваліше, вимагає підвищення кваліфікації або перекваліфікації, мобільності (готовності до територіальних переміщень стосовно місця роботи та місця проживання). Структурне безробіття, зрештою, призводить до якісних змін у кваліфікаційно-професійній структурі сукупного працівника, потребує багато часу для перепідготовки та переміщення великої кількості працівників, вимагає значних витрат на працевлаштування вивільнених працівників.

Близьким за змістом до структурного безробіття є *технологічне безробіття*.

Технологічне безробіття пов'язане з вивільненням працівників, зумовленим упровадженням нової, як правило автоматизованої, техніки та технології. Технологічне нововведення, з одного боку, робить ненадійними робочі місця навіть у новітніх галузях економіки. З іншого – воно зумовлює появу попиту на нові робочі місця, створення яких не вимагає надто великих затрат. Наприклад, створення мережі Інтернет значно розширює можливості працювати "на дому", удосконалює якість інформації щодо ринку праці, що теж сприяє зменшенню безробіття.

Для виникнення технологічного безробіття необхідно, щоб ціни на трудові послуги були негнучкими (жорсткими). Неокласики вважають таку ситуацію в економіці, коли ціни на працю негнучкі, тимчасовою і тому не приділяють належної уваги цій формі безробіття.

Циклічне безробіття породжується кон'юктурними коливаннями економіки і виникає в період падіння виробництва або депресії. У цей період суттєво зменшуються сукупні витрати, зменшується сукупний попит і зростає чисельність вивільнених у результаті погіршення економічної кон'юнктури найманих працівників. Циклічне безробіття ще називають безробіттям, пов'язаним з дефіцитом попиту. У фазі депресії чисельність безробітних зростає, а у фазі піднесення – зменшується.

Як правило, циклічне безробіття менш, тривале, ніж структурне, але триваліше, ніж фрикційне. Воно теж вимагає соціального захисту. Крім того, держава може впливати на обмеження його згубного впливу шляхом стабілізаційної антициклічної політики.

Крім основних трьох, існують й інші форми безробіття. Розглянемо деякі з них.

Інституціональне безробіття пов'язане з тим, що іноді надмірні соціальні виплати, запровадження гарантованого мінімуму заробітної плати, недосконалість податкової системи тощо призводять до того, що деяка частина працездатного населення не поспішає працевлаштовуватися, збільшуючи загальну кількість безробітних.

Сезонне безробіття, зумовлене нерівномірністю зайнятості у зв'язку зі специфічними умовами виробництва у певних галузях, що визначаються дією біологічних та кліматичних чинників. Ця форма безробіття спостерігається в сільському господарстві, риболовецькій галузі, лісництві, мисливській діяльності, туристичній та будівельній галузях тощо.

Сезонне безробіття ототожнюють з фрикційною формою, а інколи розглядають як форму структурного безробіття. Доцільність виокремлення сезонного безробіття в особливу форму пояснюється тим, що така форма безробіття пов'язана не з бажаннями людей змінити місце роботи, а з дією об'єктивних причин природного характеру.

Сезонне безробіття не є серйозною проблемою для економіки в цілому, адже повторюваність його прогнозована і до неї адаптуються.

Регіональне безробіття виникає під впливом історичних, демографічних і соціально-психологічних чинників. Ця форма безробіття може бути подолана тільки завдяки засобам економічної політики. Місцеві органи влади теж не в змозі її вирішити. Регіональне безробіття має й міжнародний аспект. У зв'язку з цим вплив на регіональне безробіття здійснюють як загальнодержавні так і міждержавні цільові програми.

Добровільне безробіття виникає тоді, коли працівник звільняється за власним бажанням, оскільки він незадоволений рівнем оплати праці, умовами роботи: через психологічний клімат у колективі або з інших причин усупереч бажанню адміністрації. Закономірність цього виду безробіття полягає в тому, що чим менше у працівника шансів знайти нову роботу з кращими умовами найму, тим менше в нього бажання добровільно покинути робоче місце.

Вимушене безробіття виникає тоді, коли працівник не бажає звільнитися, а адміністрація фірми скорочує персонал. Отже, лише частина безробітних може претендувати на робочі місця, а інші виявляються вимушено безробітними через перевищення пропозиції праці над попитом на неї. Такий стан ринку праці характерний, як правило, для періодів спаду в економіці, коли підприємці вимушені скорочувати розміри виробництва і чисельність персоналу через несприятливу ділову кон'юнктуру.

Залежно від активності пошуку роботи, засвідченого реєстрацією на ринку праці, розрізняють *відкрите* і *приховане безробіття*.

Відкрите безробіття – це така ситуація в економіці, за якої індивід визнає, що він позбавлений роботи й реєструється на біржі праці (якщо це доступно для нього). Термін "відкрите безробіття" використовують, як правило, стосовно країн, що розвиваються. Метою його використання є прагнення відділити повністю безробітних від тих, хто може розглядатися як безробітний з причини неповної зайнятості або перебування в ситуації прихованого безробіття.

Приховане безробіття пов'язане з наявністю людей, які припинили пошук роботи. Вважається, що ці люди могли б працювати, якби не думали, що пошуки роботи безперспективні. Цією формою безробіття охоплюються групи здатних до найманої праці людей, яким властива значна свобода дій при прийнятті рішення стосовно участі на ринку праці.

При дослідженні ринку праці економісти повну зайнятість не розглядають як абсолютну відсутність безробіття. Фрикційне та структурне безробіття вважається як неминуче, отже, "повна зайнятість" не означає стовідсоткову зайнятість робочої сили.

Іншими словами, рівень безробіття за умов повної зайнятості дорівнює сумі рівнів фрикційного та структурного безробіття. Цей показник називають також природним рівнем безробіття, він відповідає

потенційному ВВП. Слово "природний" тут означає, що фрикційне та структурне безробіття є неминучим, тоді як циклічне безробіття можна побороти за допомогою засобів макроекономічної політики. Різниця між фактичним та природним рівнем безробіття дає показник циклічного безробіття [2, 6].

За даними державної служби статистики України кількість безробітних в Україні (за методологією МОП) у віці 15-70 років у 2010 р., порівняно з 2009р., зменшилася на 173,2 тис. осіб, або на 8,8% та становила 1,8 млн. осіб. Серед безробітних майже три чверті складали мешканці міських поселень (1,3 млн. осіб), решту – сільські жителі (493,5 тис. осіб).

Рівень безробіття населення віком 15-70 років, визначений за методологією Міжнародної організації праці (МОП), знизився з 8,8% економічно активного населення у 2009 році до 8,1% у 2010 році.

Варто відзначити, що рівень безробіття в Україні був нижчим, ніж у середньому по країнах Євросоюзу (27 країн), де він становив 9,6%, зокрема, в Іспанії рівень безробіття зріс з 18,0% у 2009 році до 20,1% у 2010 році та був найвищим, в Латвії – з 17,1% до 18,7%, в Литві – з 13,7% до 17,8%, в Естонії – з 13,8% до 16,9%, в Словаччині – з 12,0% до 14,4%, в Ірландії – з 11,9% до 13,7%.

Серед чоловіків рівень безробіття знизився з 10,3% у 2009 році до 9,3% у 2010 році, серед жінок – з 7,3% до 6,8% економічно активного населення. Зниження цього показника спостерігалось як серед міського населення (з 9,6% до 8,6%), так і серед мешканців сільської місцевості (з 7,2% до 7,1%).

Найвищий рівень безробіття спостерігався серед молоді віком 15-24 роки, а найнижчий – серед осіб віком 50-59 років.

Найвищий рівень безробіття спостерігався у Рівненській (11,4%), Сумській областях (10,6%), Тернопільській та Чернігівській областях (10,5%), а найнижчий – в АР Крим (6,2%), Одеській області (6,1%) та у містах Севастополі (6,0%) та Києві (5,8%).

Тривалість незайнятості становила 12 місяців (у 2009 році – 9 місяців). При цьому, кожний третій безробітний не був зайнятий понад рік. Це є наслідком інерційних процесів на ринку праці, стан якого у 2009 році суттєво погіршився, унаслідок світової фінансово-економічної кризи й характеризовався значними обсягами скорочення зайнятості. При цьому, необхідно відмітити позитивну динаміку тривалості незайнятості за останнє десятиріччя: у 2000-2001 рр. цей показник дорівнював 23 місяцям, у 2002-2003 рр. – 22 місяці, у 2004 р. – 20 місяців, у докризовому 2007 р. – 13 місяців.

Серед безробітних кожний п'ятий взагалі раніше не мав роботи. Основною причиною незайнятості безробітних віком 15-70 років (за методологією МОП) у 2010 році було вивільнення з причин еконо-

мічного характеру (39,0%), та звільнення за власним бажанням (29,1%), кожний десятий безробітний утратив роботу у зв'язку з закінченням строку контракту, 16,2% безробітних не працевлаштувалися після закінчення навчальних закладів.

У 2010 році кількість економічно неактивного населення в Україні, у порівнянні з минулим роком, скоротилася на 247,5 тис. осіб, та становила 12,6 млн. осіб або більше третини всього населення цього віку. Із зазначеної кількості, кожен другий був пенсіонером, кожний четвертий – учнем або студентом, кожен шостий – зайнятий у домогосподарстві.

Кількість працівників, які були прийняті на підприємства, установи та організації за цей період становила 2,7 млн. осіб, або 25,3% середньооблікової кількості штатних працівників, а кількість вибулих – 3,0 млн. осіб або, відповідно, 28,1%. Основною причиною вибуття була плинність кадрів, унаслідок чого робочі місця залишили 24,7% середньооблікової кількості штатних працівників. За видами економічної діяльності найбільша кількість вибулих працівників з причин плинності кадрів спостерігалась у промисловості 608,8 тис. осіб (або кожен четвертий середньооблікової кількості штатних працівників) та торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку 446,2 тис. осіб (половина середньооблікової кількості штатних працівників даного виду економічної діяльності).

Кількість осіб, які знаходилися в адміністративних відпустках без збереження заробітної плати, протягом 2010 року становила 363,3 тис. осіб, або 3,4% середньооблікової кількості штатних працівників.

Найбільшою є питома вага працівників, які перебували в адміністративних відпустках, була у Волинській (7,3% середньооблікової кількості штатних працівників), Черкаській та Хмельницькій областях (6,1%), а найменшою – у Сумській області та в м. Севастополі (1,5% середньооблікової кількості штатних працівників).

Кількість працюючих у режимі скороченого робочого дня (тижня) становила 1,5 млн. осіб, або 13,6% середньооблікової кількості штатних працівників.

У Запорізькій області кожний п'ятий працівник здійснював трудову діяльність у режимі неповного робочого часу, а у містах Севастополі і Києві та у Донецькій області їх питома вага становила 10,4%-10,8% середньооблікової кількості штатних працівників.

За видами економічної діяльності найбільше працівників перебувало у вимушених адміністративних відпустках без збереження заробітної плати в промисловості (171,6 тис. осіб або 6% середньооблікової кількості штатних працівників) та будівництві (78,0 тис. осіб або кожен п'ятий працюючий у цій сфері). Серед працюючих у режимі скороченого робочого часу, більше половини склали працівники підприємств промисловості, де кожен четвертий працював у такому режимі.

За адміністративними даними державної служби зайнятості, кількість працівників, вивільнених у 2010 році з підприємств, установ та організацій у зв'язку з реорганізацією виробництва або скороченням кількості працівників, становила 84,0 тис. осіб (у 2009 році – 175,0 тис. осіб). Скорочення кількості вивільнених працівників відбулося майже в усіх регіонах (крім Вінницької області) та за всіма видами економічної діяльності. Найбільше було вивільнено працівників протягом 2010 року у переробній промисловості – 19,9 тис. осіб (що у 3,5 рази менше ніж 2009 році); у фінансовій діяльності – 11,3 тис. осіб, у державному управлінні – 9,6 тис. осіб.

За даними служби зайнятості впродовж 2010 р. на її обліку перебувало 1,8 млн. не зайнятих трудовою діяльністю громадян, що на 13,8% менше, ніж у 2009 р. Серед таких осіб кожен другий (50,6%) раніше займав місце робітника, майже кожний третій (30,7%) – посаду службовця, решта складала некваліфіковані працівники та особи без професій. Середньомісячна кількість зареєстрованих безробітних, порівняно з 2009 р. зменшилася на третину та становила у 2010 р. 452,1 тис. осіб, що складає чверть (25,3%) від кількості безробітних працездатного віку, визначених за методологією МОП. Рівень зареєстрованого безробіття в середньому за 2010 р. склав 2,2% від економічно активного населення працездатного віку. Зазначений показник був вищим у жінок (2,7%), порівняно з чоловіками (1,8%) та сільського населення (2,8%), порівняно з міськими жителями (2,0%). Найвищий рівень зареєстрованого безробіття, розрахований у відсотках до економічно активного населення працездатного віку, у 2010 р. спостерігався у Полтавській області (3,9%), а найнижчий – у м. Києві (0,4%) та м. Севастополі (0,8%).

Слід зазначити, що показник середньої тривалості зареєстрованого безробіття порівняно з 2009 р. зменшився та у 2010 р становив 4 місяці. Упродовж 2010 р. спостерігалося зростання частки безробітних порівняно з 2009 р, які перебували на обліку державної служби зайнятості до 3 місяців з 44,0% до 54,6% та від 3 до 6 місяців з 19,7% до 20,5%. Проте, скоротилася питома вага зареєстрованих безробітних, які шукали роботу від 6 до 9 місяців з 13,1% до 10,8%, з 9 до 12 місяців з 13,1% до 7,7% та 12 місяців і більше 10,1% до 6,4% [5,7]. Ринку праці в Україні, на думку представників міжнародної організації праці, буде залишатися в депресії до 2015 року [4].

Характер українського безробіття не типовий для країн з ринковою економікою, зокрема:

- характерним є значне структурне безробіття, що визначається якісною невідповідністю характеристик робочої сили потребам ринку;
- відсутність різких коливань в зростанні безробіття;
- рівень безробіття ніколи не досягає пікових значень;

- високий рівень прихованого безробіття на функціонуючих підприємствах;

- домінування практики добровільних звільнень;
- високий рівень природного безробіття;
- відхилення від стандартів тривалості робочого тижня;
- особливості територіального розподілу безробітних;
- розбіжності між загальним і зареєстрованим безробіттям [8].

Загалом сучасному ринку праці в Україні притаманні такі ознаки як перевищення пропозиції робочої сили над попитом, низька ціна робочої сили, зниження зайнятості у сфері суспільного виробництва, зростання чисельності незайнятого населення, низька частка офіційно зареєстрованих безробітних, зростання молодіжного безробіття, регіональні диспропорції між наявністю і потребою в робочій силі, низька професійна й особливо територіальна мобільність трудових ресурсів тощо.

Політика держави на ринку праці має бути спрямована на розвиток активної політики, що передбачає її спрямованість на скорочення рівня безробіття, тобто забезпечення можливості реалізації своєї трудової активності всім громадянам, а відповідно, забезпечення продуктивності зайнятості всього населення. Таким чином, активна політика складається із заходів спрямованих на:

- збільшення попиту на робочу силу з боку як держави, так і приватного сектору економіки;
- підвищення конкурентоспроможності робочої сили та забезпечення відповідності робочої сили й робочих місць;
- удосконалення процесу працевлаштування.

Література

1. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. С.Панчишин і П.Островерха. – 4-те вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2006. – Кн.. 1: Вступ до аналітичної економії. Макроекономіка – 723 с.

2. Базилевич В. Д. Макроекономіка : підручник / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич, Л. О. Баластрик ; за ред. В.Д.Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К. : Знання, 2005. – 851 с.

3. Базілінська О. Я. Макроекономіка : навч. посіб. / О. Я. Базілінська – 2-ге видання, випр. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 442 с.

4. Депрессия рынка труда в Украине продлится до 2015 года [Електронний ресурс] Экономика Украины. – Режим доступу: <http://elvisti.com/node/93151>. – Назва з екрану.

5. Економічна активність населення, рух робочої сили та вимушена не повна зайнятість. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.dcz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list.jsessionid=6FD7221C01C58C6D9AAEF63E3BE92B6D>. – Назва з екрану.

6. Круш П. В. Макроекономіка та її регулювання : навч. посіб. / П. В. Круш – К. : Каравела, 2009. – 424 с.
7. Ринок праці у 2010 році. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
8. Системні вади ринку праці України та пріоритети його реформування. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2010_table/1217_dop.pdf. – Назва з екрану

Жук А.В.

ЗАЙНЯТИСТЬ – ПОКАЗНИК ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ

Для всіх країн світу зайнятість населення посідає провідне місце у системі соціальних та економічних проблем і разом з показниками рівня життя є важливим індикатором соціальних процесів.

Відповідно до міжнародних стандартів, розроблених у 1983 р. Міжнародною організацією праці (МОП), усе населення можна поділити на *зайнятих* та *безробітних*.

Зайняті – це ті люди, які виконують будь-яку оплачувану роботу, а також ті, що мають роботу, але тимчасово не працюють через хворобу, страйк чи відпустку. До цієї категорії належать і ті, хто зайнятий неповний робочий день.

Безробітні – ті, хто не має роботи, але активно шукає її або чекає, щоб повернутися на попереднє місце праці. Тобто людину вважають безробітною, коли вона відповідає трьом критеріям одночасно: не має роботи, робить активні спроби знайти роботу, готова відразу ж приступити до роботи.

Зайняті та безробітні становлять економічно активне населення, або робочу силу.

Економічно пасивне населення – це люди до 16 років, ті, хто перебуває у спеціалізованих установах (психіатричних диспансерах, лепрозоріях, виправних закладах), а також дорослі, які потенційно мають можливість працювати, але не працюють і не шукають роботи (навчаються з відривом від виробництва, військові строкової служби, перебувають на пенсії, жінки, які доглядають дитину; мають інвалідність або просто не шукають роботи).

Отже, усе населення складається з економічно активного населення (зайнятих та безробітних) та економічно пасивного.

Умовою реалізації працівником своїх здібностей і функцій є зайнятість. Поняття "*зайнятість*" включає соціально-економічний та правовий аспект.

Зайнятість – одна з найважливіших аспектів соціально-економічного життя людини, пов'язана із задоволенням її потреб у сфері праці. Водночас трудова зайнятість населення країни забезпечує виробництво валового національного продукту, а отже – економічну основу життя суспільства. Ця зайнятість, з точки зору корисності, для суспільства має вирішальне значення. Вона визначає як економічний потенціал суспільства, так і рівень, якість життя населення в цілому та добробут окремих громадян. Разом з тим зайнятість має й соціальний характер: вона відображає потреби людей не лише в заробітках, але й у самореалізації через суспільно корисну діяльність.

Правовий аспект зайнятості полягає в тому, що праця є природним правом людини і це право гарантується громадянину України державою. У відповідності до ст. 43 Конституції України, кожен громадянин має право на працю, а держава створює умови для здійснення цього права, гарантує однакові можливості у виборі професії й роду трудової діяльності; реалізує програму професійно-технічного навчання, підготовки й перепідготовки кадрів у відповідності до потреб суспільства [4].

Таким чином, зайнятість – це надзвичайно важливе явище соціально-економічного життя суспільства, яке далеко не вичерпується проблемами безробіття, а включає також такі аспекти, як раціональне використання праці, забезпечення гідного рівня життя населення, яке працює; задоволення потреб економіки у робочій силі із врахуванням її кількості та якості; задоволення професійних потреб працівників, включаючи потреби у професійній освіті та підтриманні кваліфікації; соціальну підтримку в разі втрати роботи тощо.

Відповідно до Закону України "Про зайнятість населення", зайнятість – це діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб, і така, що, як правило, приносить їм доход у грошовій або іншій формі.

Держава сприяє зайнятості через проведення активної соціально-економічної політики, спрямованої на задоволення потреб у добровільному виборі виду діяльності, стимулювання створення нових робочих місць і розвиток підприємницької діяльності.

До зайнятого населення сучасне законодавство відносить громадян України, які проживають на її території на законних підставах, а саме:

- працюючих за наймом на умовах повного та неповного робочого дня (тижня) на підприємствах, установах і організаціях незалежно від форми власності, в міжнародних та іноземних організаціях в Україні й за кордоном, у фізичних осіб;

- громадян, які самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих індивідуальною трудовою, творчою діяльністю, членів кооперативів, фермерів та членів їх сімей, що беруть участь

у виробництві, а також члени особистих селянських господарств, діяльність яких здійснюється відповідно до Закону України "Про особисте селянське господарство";

- обраних, призначених або затверджених на оплачувану посаду в органах державної влади, управління та громадських об'єднаннях;

- громадян, які служать у Збройних силах, Службі безпеки, органах внутрішніх справ та ін.;

- громадян, які проходять професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації з відривом від виробництва; тих, хто навчається в денних загальноосвітніх школах, вищих закладах;

- працюючі громадяни інших держав, які тимчасово перебувають в Україні і виконують функції, не пов'язані з забезпеченням діяльності посольств і місій [3].

Зайнятість – складна і багатоаспектна економічна категорія, характеризує дуже важливі соціально-економічні відносини. Вона характеризується різними аспектами, основними з яких є її види, форми і показники.

За способом участі працівника в суспільній праці розрізняють зайнятість за *наймом* і *самозайнятість* (підприємництво).

За формами власності підприємств розрізняють *зайнятість* на *державних, колективних* і *приватних підприємствах*.

За легітимністю працевлаштування розрізняють *формальну* (законно зареєстровану в офіційній економіці) зайнятість на підприємствах і в організаціях реального сектору та *неформальну* (не зареєстровану в офіційній економіці) – вулична торгівля, домашнє виробництво, особисте підсобне господарство з реалізацією продукції без реєстрації, зайнятість на підприємствах тіншового сектору економіки і т.ін. Неформальний сектор ринку праці виникає внаслідок зростання безробіття, коли формальний сектор не може забезпечити роботою всіх охочих, а соціальна підтримка непрацюючих слабка. Між тим масове зuboжіння населення за роки економічної кризи призвело до того, що абсолютна більшість людей не може залишатися без роботи, яка є єдиним джерелом засобів існування. Тому вони шукають роботу в межах неформального сектору. Зайнятість у неформальному секторі характеризується такими рисами:

- відсутність офіційної реєстрації діяльності;

- переважання самозайнятості;

- низька капіталоозброєність праці, застарілі й шкідливі технології;

- легкий доступ для працівників, відсутність перешкод;

- низький рівень доходів, безправ'я працівників.

Оцінюючи зайнятість у неформальному секторі, варто мати на увазі, що низький рівень оплати праці та значне поширення прихованого безробіття стимулює й зайнятих у формальному секторі праців-

ників шукати додаткові джерела доходу в неформальному й нетоварному секторах. Часто основну частину часу й трудових затрат цілком добросовісний працівник, законслухняний громадянин віддає вторинній зайнятості, тобто зайнятості за сумісництвом в формальному або в неформальному й нетоварному секторах.

За формами організації розрізняють *стандартну зайнятість*, що характеризується стабільністю трудових відносин, стаціонарністю робочого місця, повною нормою робочого часу, та *нестандартну зайнятість*, що характеризується протилежним ознаками: нестабільністю трудових відносин, нестаціонарністю робочого місця, неповною нормою робочого часу й виявляється як робота вдома, вторинна зайнятість (сумісництво) маятникова трудова міграція, робота за тимчасовими контрактами, випадкова робота тощо.

Одним із різновидів нестандартної зайнятості є *нетоварна зайнятість*. Вона означає всі види неоплачуваної роботи, результати якої споживаються самими працівниками або членами їх сімей. Передусім це робота в особистому підсобному та домашньому господарстві, а також перенесення в сім'ю тієї роботи, яка при нормальній платоспроможності є платними послугами (наприклад, ремонт квартири, підстригання волосся, чистка чи пошиття одягу тощо). Чим нижчі грошові доходи сім'ї, тим більшу частку засобів існування вона отримує з нетоварного сектору. Проблеми зайнятості в неформальному й нетоварному секторах можна звести до таких груп:

- 1) порушення норм законодавства про працю, зокрема щодо її безпеки, тривалості оплати, тяжкості й шкідливості для здоров'я, використання дитячої праці тощо;

- 2) соціальна незахищеність працівників на випадок втрати роботи, виробничих травми, хвороби, старості;

- 3) несплата податків державі.

За мірою охоплення економічно активного населення розрізняють такі форми зайнятості: *повну, неповну, часткову, первинну та вторинну, сезону*.

Повна зайнятість – це діяльність протягом повного робочого дня, яка забезпечує дохід у нормальних для даного регіону розмірах. Повна зайнятість є важливою характеристикою соціального захисту населення в трудовій сфері. Разом з тим вона є основою ефективного використання трудового потенціалу суспільства. Однак сама собою повна зайнятість ще не означає найраціональнішого, найдодільнішого використання ресурсів для праці.

Неповна зайнятість характеризується, з одного боку, як нестача робочих місць для всіх охочих працювати, а з іншого боку, – як вимушена зайнятість на неповний робочий час (неповний робочий день або тиждень, неоплачувані відпустки з ініціативи адміністрації).

Неповна зайнятість може бути *явною* або *прихованою*.

Явна неповна зайнятість зумовлена соціальними причинами, зокрема необхідністю здобути освіту, професію, підвищити кваліфікацію тощо. Неповну зайнятість можна виміряти безпосередньо, використовуючи дані про заробіток, відпрацьований час, або ж за допомогою спеціальних вибіркового обстежень.

Прихована неповна зайнятість відбиває порушення рівноваги між робочою силою та іншими виробничими факторами. Вона пов'язана, зокрема, зі зменшенням обсягів виробництва, реконструкцією підприємства й виявляється в низьких доходах населення, неповному використанні професійної компетенції або в низькій продуктивності праці.

Первинна зайнятість характеризує зайнятість за основним місцем роботи. Якщо крім основної роботи чи навчання ще є додаткова зайнятість, то вона називається *вторинною* зайнятістю.

Сезонна, зайнятість – це зайнятість, яка пов'язана з сезонною специфікою виробництва.

Виділяють також такі форми зайнятості, як *продуктивна* та *раціональна*.

Продуктивна зайнятість – це економічно доцільна, вигідна зайнятість. Вона означає перевищення економічних вигод, отриманих у результаті цієї зайнятості порівняно з витратами на організацію цієї роботи. Продуктивність зайнятості з погляду працівника означає отримання трудового доходу більшого, ніж мінімально необхідний для відтворення робочої сили. Продуктивність зайнятості з погляду роботодавця означає отримання прибутку від найманої праці.

Раціональна зайнятість – це одночасно й економічна, і соціальна доцільна зайнятість. Раціональність зайнятості визначається ефективністю трудової діяльності в найширшому розумінні цього поняття: суспільною корисністю результатів праці, оптимальністю суспільного поділу праці, якісною відповідністю робіт і працівників, економічною доцільністю робочих місць, що без шкоди для здоров'я дає змогу працівникові досягти високої продуктивності праці й мати заробіток, який забезпечує нормальне життя, а підприємцю дає змогу досягти високої ефективності виробництва без екологічної, соціальної та іншої шкоди для суспільства.

Таким чином, ефективна й вільно обрана зайнятість відображає стан кількісної і якісної збалансованості між потребою населення в роботі й робочими місцями, за якої створюються сприятливі умови для соціально-економічного прогресу й дотримуються інтереси як окремих працівників, так і суспільства в цілому. Зрозуміло, що в зв'язку з постійним розвитком потреб людини й суспільства, з науково-технічним прогресом зростають кількісні та якісні параметри ідеалу ефективної

зайнятості, у результаті чого його постійно треба прагнути, але неможливо досягти [1].

Механізм регулювання зайнятості населення включає такі складові: розробку загальнодержавної та регіональних програм зайнятості, організацію й забезпечення, функціонування державної служби зайнятості, участь підприємств, установ і організацій у реалізації, державної політики зайнятості, функціонування Державного фонду сприяння зайнятості населення, професійну підготовку, підвищення кваліфікації й перепідготовки незайнятих громадян, надання компенсацій громадянам, що втратили роботу або проходять перекваліфікацію, контроль державних органів влади за дотриманням законодавства України про зайнятість населення [7].

Механізми державного регулювання зайнятості є ефективними лише тоді, коли вони ґрунтуються на правовій базі, гарантуючи забезпечення прав громадян на працю, регулювання та організацію зайнятості населення, компенсації при втраті роботи.

В Україні відбувається постійне скорочення економічно активної частини населення при незначному зростанні зайнятості.

За даними вибіркового обстеження населення з питань економічної активності, середньомісячна кількість економічно активного населення віком 15-70 років у 2010 році, порівняно з 2009 роком, в цілому по країні зменшилась на 98,7 тис. осіб (0,4%) і становила 22,1 млн. осіб. Скорочення кількості економічно активного населення відбулося як за рахунок осіб, що проживають у міських поселеннях, де їх число зменшилося на 57,7 тис. осіб та становило 15,1 млн. громадян, так і в сільській місцевості, де їх кількість зменшилася на 41,0 тис. осіб, та становила 7,0 млн. громадян.

Рівень економічної активності населення віком 15-70 років зріс, у порівнянні з 2009 роком, та становив 63,7% населення відповідної вікової групи.

Кількість зайнятого населення віком 15-70 років в середньому за 2010 рік, порівняно з 2009 роком, зросла на 74,5 тис. осіб та становила 20,3 млн. осіб. Зростання кількості зайнятого населення відбулося, в основному, за рахунок осіб працездатного віку, серед яких зазначений показник зріс на 71,5 тис. осіб. Серед осіб старших працездатного віку кількість зайнятого населення зросла на 3 тис. осіб та становила 1,8 млн. громадян. Зростання кількості зайнятого населення спостерігалось в більшості регіонів країни, зниження цього показника відбулося в АР Крим, Кіровоградській, Полтавській, Сумській та Луганській областях (на 1,2 - 10,8 тис. осіб).

Рівень зайнятості населення зріс за означений період в середньому по Україні з 57,7% до 58,5%, зокрема, серед осіб працездатного віку – з 64,7% до 65,6%. Серед осіб старших працездатного

віку рівень зайнятості зріс з 27,7% у 2009 році до 28,0% у 2010 році.

Зростання рівня зайнятості відбулося, як серед міського населення (з 55,8% до 56,8%), так і серед мешканців сільської місцевості (з 62,2% до 62,7%). Серед чоловіків рівень зайнятості зріс на 1,0% та склав 63,1%, серед жінок цей показник зріс на 0,5% і становив 54,4%.

Найвищий рівень зайнятості спостерігався у містах Києві (63,6%) та Севастополі (62,0%), найнижчий – у Тернопільській (54,2%) та Івано-Франківській (52,3%) областях.

Рівень зайнятості був найвищим серед осіб віком 30-49 років, а найнижчим – серед молоді у віці 15-24 років та серед осіб віком 60-70 років. Низький рівень зайнятості серед молодих людей у віці до 25 років пояснюється тим, що значна їх частина продовжує навчання, у свою чергу, особи у віці понад 60 років, як правило, перебувають на пенсії.

Кількість зайнятих у неформальному секторі економіки у 2010 році, порівняно з попереднім роком, збільшилась на 179,3 тис. осіб і склала 4,6 млн. осіб, або 22,9% загальної кількості зайнятого населення віком 15-70 років. Неформальний сектор економіки є переважаючим місцем прикладання праці майже для кожної другої особи з числа зайнятих сільських жителів. Проте у міських поселеннях ця зайнятість не набула суттєвого розповсюдження завдяки більш сприятливій кон'юктурі на ринку праці.

Сільськогосподарське виробництво є основним видом економічної діяльності неформального сектору економіки (65,2% зайнятих у цьому секторі, або 74,1% усіх зайнятих у зазначеному виді діяльності). Іншими розповсюдженими видами економічної діяльності населення в цьому секторі економіки були: торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльність готелів і ресторанів та будівництво [2,6].

Згідно із Законом України "Про зайнятість населення" з метою створення умов для повного здійснення громадянами права на працю держава передбачає:

- заходи інвестиційної та податкової політики, спрямовані на раціональне розміщення продуктивних сил, підвищення мобільності трудящих, створення нових технологій, заохочення підприємництва, створення малих підприємств і застосування гнучких режимів праці та праці вдома, інші заходи, які сприяють збереженню й розвитку системи робочих місць;

- забезпечення прав й інтересів працівників, створення сприятливих умов на виробництві, вдосконалення законодавства про зайнятість населення й праці;

- проведення аналітичних і наукових досліджень структури економіки й прогнозування наступних змін якості й розподілу робочої сили;

- регулювання зовнішньоекономічної діяльності в частині залучен-

ня й використання іноземної робочої сили в Україні на основі квотування й ліцензування;

- сприяння в разі потреби створенню додаткових робочих місць підприємствами, установами й організаціями всіх форм власності, а також поліпшенні умов праці в суспільному виробництві;

- організацію професійної орієнтації [3].

Згідно з рекомендаціями Міжнародної організації праці та нормативними актами про зайнятість населення в ході реалізації державної політики зайнятості потрібно керуватися такими принципами:

- забезпечення рівних можливостей усім громадянам, незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової та національної належності, статі, віку, політичних переконань, ставлення до релігії, в реалізації права на вільний вибір виду діяльності відповідно до здібностей та професійної підготовки з урахуванням особистих інтересів і суспільних потреб;

- сприяння забезпеченню ефективної зайнятості, запобіганню безробіттю, створенню нових робочих місць та умов для розвитку підприємництва;

- координації діяльності в сфері зайнятості з іншими напрямками економічної й соціальної політики на основі державної та регіональних програм зайнятості;

- співробітництва професійних спілок, асоціацій (спілок) підприємців, власників підприємств, установ, організацій або уповноважених ними органів у взаємодії з органами державного управління в розробці, реалізації та контролі за виконанням заходів щодо забезпечення зайнятості населення;

- міжнародного співробітництва у вирішенні проблем зайнятості населення, включаючи працю громадян України за кордоном та іноземних громадян в Україні [3].

Отже, в умовах, коли національний ринок праці зазнав впливу економічної кризи, не уникнути державного регулювання зайнятості населення.

В умовах ринкової економіки зайнятість регулюється в основному державою відповідно до прийнятої політики зайнятості. На сучасному етапі реалізація державної політики зайнятості здійснюватиметься за такими основними напрямками:

- мінімізація впливу фінансової кризи на стан національного ринку праці;

- розширення сфери застосування праці за рахунок створення робочих місць з належними умовами праці;

- забезпечення національної економіки кваліфікованими кадрами;

- підвищення якості та конкурентоспроможності робочої сили;

- зміцнення позиції молоді на ринку праці;

- посилення мотивації до легальної продуктивної зайнятості, детінізація відносин на ринку праці;
- повернення безробітних до трудової діяльності, забезпечення їх соціального захисту;
- розв'язання проблем зайнятості осіб з обмеженими можливостями;
- регулювання трудової міграції населення [5].

Ситуація, що склалася на ринку праці України потребує проведення ефективної обґрунтованої політики зайнятості, як по відношенню до окремих її елементів, так і до системи в цілому, яка б базувалася на комплексному використанні ринкових та державних регуляторів.

Отже, вивчення *зайнятості* є одним із найголовніших компонентів дослідження та вивчення сучасного ринку праці, прогнозування його майбутнього розвитку.

Література

1. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудові відносини : підручник / О. А. Грішнова. – К. : Знання, 2006. – 559 с.
2. Економічна активність населення, рух робочої сили та вимушена не повна зайнятість [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.dcz.gov./control/uk/statdatacatalog/list.jsessionid=6FD7221CO1C58C6D9AAEF63E3BE92B6D>. – Назва з екрану.
3. Закон України "Про зайнятість населення" [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=803-12>. – Назва з екрану.
4. Конституція України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/law2/main.cgi?nreg=254%EA%2F96%E2%F0>. – Назва з екрану.
5. Основні напрями реалізації державної політики зайнятості на 2010-2011 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу. <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=831-2010-%EF>. – Назва з екрану.
6. Ринок праці у 2010 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. – Назва з екрану.
7. Швайка Л. А. Державне регулювання економіки : навч. посіб. / Л. А. Швайка. – К. : Знання, 2006. – 435 с.

Городецька М.О.

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ЧИ ЗАХИЩАЄ ВОНА ПРАВА І СВОБОДИ ПЕРЕСІЧНОГО УКРАЇНЦЯ

Для сучасного українського суспільства характерною є криза економічної влади. На словах товаровиробники і всі господарські суб'єкти отримали значні владні функції. Але на ділі вони не можуть ними скористатися в умовах загальної кризи народного господарства та відсутності необхідних інституціональних передумов. Водночас держава робить все, щоб зберегти за собою важливі владні повноваження. Так суперечлива ситуація вилилась на практиці у відсутність надійних механізмів реалізації економічної політики.

Зміна структури владних відносин в економіці України набула, таким чином, вкрай несприятливого характеру. Зрозуміло, що при цьому розвиток ринкової економіки і приватного сектору припиняється.

Тільки на основі верховенства законів, захисту прав і свобод громадян, коли єдиним джерелом влади стає суверенна воля народу, можна подолати несправедливість влади.

Діяльність держави в економіці ґрунтується на певній економічній політиці. Спонтанні, стихійні дії держави без чітко визначеної економічної політики породжують надзвичайно великі економічні, соціальні і політичні втрати.

Суть сучасної української політики полягає в курсі на економічне відродження України. Для реалізації цієї мети ставиться завдання активізувати наявний у країні науковий та виробничий потенціал, домогтися переходу до ринкового зростання, підняти інвестиційну та інноваційну активність, розгорнути структурну перебудову. Програма економічного відродження України має включати заходи по стимулюванню кінцевого попиту, захисту національних товаровиробників, проведення податкової реформи з метою стимулювання ділової активності, наведення порядку в управлінні державним майном і фінансами, зменшення інфляції тощо.

Головне питання, яке нині стоїть перед Україною, – бути цивілізованою і економічно незалежною державою чи деградувати до рівня колонії. Вирішення завдань подолання кризи і забезпечення економічного відродження передбачає радикальні реформи в інтересах національних товаровиробників.

Історія економічної політики така ж давня, як і історія самої економіки, історія держави. Незалежно від типу економічної системи головним суб'єктом економічної політики є держава. Тому економічна політика – це завжди державна економічна політика. Її цілі, механізми та інструменти найчастіше пов'язані із загальними функціями держави, характером держави, типом економічної системи, станом національної економіки, кон'юнктурою світового ринку, міжнародним становищем.

У загальному визначенні, економічна політика розглядається як взаємопов'язана система довгострокових і поточних цілей економічного розвитку, що визначені державою, комплекс відповідних державних рішень (законів, постанов, нормативних актів) та заходів, спрямованих на досягнення цих цілей з використанням державної влади в сфері економіки. Це свідомо, цілеспрямована діяльність державних органів, політичних партій та суспільних організацій в економічній сфері, що здійснюється в інтересах суспільства.

Формами реалізації державної економічної політики є розробка економічної стратегії та економічної тактики. Економічна стратегія – обраний державою курс економічної політики, що отримує правове закріплення у програмах економічного і соціального розвитку України та розрахований на тривалу перспективу і спрямований на вирішення великомасштабних економічних та соціальних завдань, питань культурного розвитку, забезпечення економічної безпеки держави, збереження і примноження її економічного потенціалу і національного багатства, підвищення народного добробуту. Економічна тактика – сукупність найближчих цілей, знань, засобів і способів їх досягнення для реалізації стратегічного курсу економічної політики в конкретних умовах.

Кінцевим призначенням економічної політики держави є сприяння природному еволюційному економічному розвитку, запобігання зловживанням економічною владою з боку окремих осіб, груп, підприємств, а також кризовим явищам, підтримка господарського порядку.

Засобами реалізації державної економічної політики є: на мікрорівні – прогнозування та планування економічного розвитку, що отримує правове закріплення у програмах економічного і соціального розвитку України та окремих її регіонів, програмах діяльності Кабінету Міністрів України, цільових програмах економічного, науково-технічного і соціального розвитку, а також інших законодавчих актах; на макрорівні – засоби державного регулювання господарської діяльності.

Залежно від конкретних обставин цілі економічної політики можуть і повинні змінюватись, гнучко реагувати на фактичний стан економіки, її проблеми та протиріччя. До загальних бажаних цілей економічної політики в ринковій економічній системі будь-якого суспільства відносяться:

1. Мета економічного зростання. Це загальна кінцева мета для кожної національної економіки і національної економічної політики. Заходи економічної політики, спрямовані на досягнення цієї мети, можуть бути різноманітними, проте їх поєднує націленість на активацію найважливіших факторів економічного зростання, серед яких – інвестиції капіталу, реструктуризація економіки, ефективна зайнятість і зростання продуктивності праці, достатній платоспроможний попит населення.

2. Мета ефективної зайнятості. Як правило, вона поєднується з першою і передбачає активну економічну політику держави.

3. Мета зростання економічної ефективності. Досягти її можливо за рахунок заходів економічної політики, що мають достатньо довгострокове і стратегічне значення для національної економіки і передбачають розвиток науково-технічного прогресу, освіти, науки, використання своєрідних переваг національного характеру, національної економіки в системі міжнародного поділу праці.

4. Мета стабільного рівня цін. У розвинутій ринковій економіці досягається переважно заходами грошово-кредитної та бюджетної політики, що мають антиінфляційну спрямованість. Як правило, в короткостроковий термін ця мета вступає в протиріччя з метою найбільшого рівня зайнятості та стимулювання економічного зростання.

5. Мета захисту і підтримання принципів економічної свободи. Досягається заходами антимонопольної політики, контролю за використанням економічної влади, захисту прав людини та інституту приватної власності. Вступає в певне протиріччя з принципами активної державної політики економічного регулювання.

6. Мета соціальної безпеки і стабільності. Досягається засобами збалансування економічних інтересів роботодавців та найманих працівників, політики соціального страхування та забезпечення ефективної зайнятості, професійної підготовки та перепідготовки, сприяння малому бізнесу.

7. Мета рівноваги зовнішньоторговельних операцій і платіжного балансу, ефективного курсу національної валюти. Досягається заходами зовнішньоекономічної політики, політики національного банку щодо курсу національної валюти.

Економічна політика має реагувати на кон'юнктурні коливання. В умовах, коли ринкова економіка розвивається циклічно, відображаючи зміни в попиті і пропозиції, важливим загальним завданням економічної політики є своєчасна реакція на можливі зміни економічної кон'юнктури, стану національного і світового ринків. В умовах, коли економіка зростає, економічна політика повинна проводити заходи, сутність яких протилежна економічному зростанню. І навпаки, коли з'ясовується близьке економічне "гальмування", економічна політика "включає" стимулюючі заходи щодо інвестицій та ділової активності в цілому. Одночасно досягти всі основні цілі економічної політики практично неможливо. Тут економічна політика завжди постає перед проблемою вибору пріоритетів. Цей вибір зумовлюється впливом багатьох внутрішніх та зовнішніх факторів. Заздалегідь дуже важко визначити, чи буде вибір пріоритетів ефективним з точки зору кінцевих результатів того чи іншого варіанта економічної політики. Проте певне об'єктивне співвід-

ношення між реальною економічною ситуацією, загальним станом економіки і пріоритетами економічної політики завжди існує. Серед фундаментальних загальнонаціональних критеріїв цього вибору можна назвати критерії економічної ефективності (раціональності) і відповідності пріоритетів національно-державним економічним інтересам, а також необхідності загальноекономічної рівноваги.

Загальноекономічна рівновага має різні аспекти. Проте можна сформулювати два головних. Перший – рівновага сукупного попиту і пропозиції. Другий – збалансована реалізація цілей економічного зростання, високого рівня зайнятості, стабільного рівня цін, рівноваги торговельного балансу. Цей аспект має назву "магічного чотирикутника", що означає величезну складність одночасної реалізації цих чотирьох цілей та здійснення відповідних заходів економічної політики.

Важливим є визначення впливу на економічну політику різних суб'єктів економічного процесу. Держава є головним суб'єктом економічної політики. Однак формування курсу економічної політики відбувається також під впливом інших суб'єктів економічного процесу:

- вплив монополій (монополія – виключне право (виробництва, торгівлі, промислу), що належить одній особі, групі осіб чи державі);
- вплив великого промислового і фінансового капіталу, що може мати як позитивне, так і негативне значення. Позитивне пов'язане з інвестиційними можливостями великого капіталу, негативне – з монополістичними тенденціями;
- вплив профспілок, який залежить від їх політичної ваги, організованості та має неоднакове значення в різних країнах;
- вплив політичних партій та об'єднань. Кожна партія має свою економічну програму і пропонує певні цілі економічної політики, на яких вона зосередить увагу в разі отримання політичної влади.

Основними видами економічної політики є:

1. Антициклічна політика спрямована на підтримку певних стабільних темпів економічного зростання, на недопущення падіння, виникнення криз.

2. Структурна політика передбачає формування сучасної прогресивної й ефективної структури національної економіки.

3. За допомогою **амортизаційної політики** держава заохочує нагромадження капіталу, яке у майбутньому стане основою розширення й оновлення виробництва.

4. Державна інвестиційна політика має на меті регулювання капіталовкладень з метою структурної перебудови виробництва, його технічного та технологічного оновлення і модернізації.

5. Науково-технічна та інноваційна політика держави – діяльність держави, спрямована на розвиток науки й техніки, забезпечення стратегічних наукових і технологічних проривів, впровадження результатів НТП у виробництво.

6. Фіскальна (бюджетно-податкова) політика визначає джерела формування державної казни, формування податкової системи та державного бюджету.

7. Монетарна (кредитно-грошова) політика передбачає державне забезпечення економіки країни необхідною кількістю грошей, регулювання грошового і кредитного ринків.

8. Цінова політика – вплив держави на ціни і ціноутворення з метою приборкання інфляції, стимулювання модернізації виробництва, посилення конкурентоздатності вітчизняних товарів на світовому ринку, здійснення кон'юнктурної та структурної політики, пом'якшення соціальної напруги у суспільстві.

9. Зовнішньоекономічна політика держави охоплює різні аспекти зовнішньої торгівлі, контроль за міграцією капіталів і робочої сили, підтримку вітчизняного підприємництва за кордоном, тощо з метою усунення диспропорцій платіжного балансу та досягнення зовнішньоекономічної рівноваги.

10. Соціальна політика держави зосереджується на формуванні ефективних соціально-економічних умов життя суспільства, регулюванні відносин між соціальними групами, формуванні економічних стимулів для участі у виробництві, забезпеченні ефективної зайнятості населення, створенні соціальних гарантій і умов для підвищення добробуту членів суспільства.

11. Конкурентна політика держави має на меті розробку заходів, що стосуються створення конкурентного середовища, підтримки та захисту добросовісної конкуренції, боротьби з монополізмом в економіці.

12. Регіональна політика – це діяльність держави щодо забезпечення збалансованого і комплексного розвитку окремих територій країни, виходячи із загальнодержавних та регіональних інтересів, шляхом використання абсолютних та відносних переваг регіонів.

13. Екологічна політика спрямована на забезпечення екологічної рівноваги, охорону навколишнього середовища, створення безпечних умов життя громадян.

Усі види економічної політики направлені на підвищення добробуту в суспільстві.

В умовах становлення і розвитку України як незалежної держави першочерговою є потреба вироблення власної загальнодержавної

економічної політики. Це зумовлено насамперед тим, що до утворення суверенної держави Україна не провадила власної економічної політики, оскільки була складовою іншої великої держави – СРСР, а її економіка входила до складу так званого єдиного народногосподарського комплексу.

Першочергового значення набуває завдання чіткого з'ясування основних цілей і пріоритетів економічної політики держави на відповідних етапах її розвитку. Центральною ланкою економічної політики держави на сучасному етапі має бути прискорення ринкової трансформації економіки країни через здійснення радикальних економічних реформ. Це шлях виходу з кризи і поступового забезпечення реалізації корінних і стратегічних національних соціально-економічних потреб та інтересів. Саме вони визначають довгострокові пріоритети економічної політики та особливості їх досягнення в поточний момент. На сьогоднішній день ми можемо спостерігати не дуже втішні риси сучасного економічного становища України:

- величезна заборгованість держави, окремих галузей і підприємств країнам близького і далекого зарубіжжя;
- відставання сектора економіки, який виробляє товари, від сектора економіки, який їх споживає;
- паливно-енергетична залежність від Росії;
- занадто сильний контроль економіки з боку українського уряду, що має ефект придушення того її сектора, що виробляє товар;
- криміналізація стосунків між державним апаратом і бізнесом, розподілення між кланами найприбутковіших секторів економіки України;
- Україна занадто відірвана від світової економіки.

Тому основними завданнями української держави в галузі економіки є:

- реформування електроенергетичного сектора;
- надання людям економічної свободи;
- зміцнення інституційних структур національної економіки;
- стабілізація національної валюти;
- створення умов для подолання кризи виробництва і для підвищення його конкурентоспроможності;
- розвиток аграрного сектора економіки, перетворення землі в товар і набуття нею реальної вартості;
- утвердження відкритого типу економіки, забезпечення прозорості економічних процесів;
- входження України в світовий економічний простір;

- захист вітчизняного товаровиробника шляхом створення фінансового, кредитного та податкового механізмів, які стимулюють виробництво;
- створення української економіки як самодостатньої системи;
- перехід відносин між суб'єктами господарювання з бартерних принципів на грошові (товарно - грошові);
- легалізація "тіньових" капіталів і виробництв, "тіньової" економіки і відносин;
- інтенсифікація процесів приватизації, особливо в аграрному секторі;
- посилення боротьби з економічною злочинністю, корупцією;
- переведення економіки в ліберальне русло.

Реалізація вказаних цілей економічної політики в Україні передбачає використання таких методів впливу держави на економіку, як:

- регулювання і планування пропорцій;
- державні замовлення;
- цільові програми;
- політика доходів;
- вирівнювання економічних потенціалів і життєвих умов різних регіонів.

Модель економічного розвитку України передбачає поетапне здійснення цілеспрямованої, науково обґрунтованої програми виходу з кризи шляхом поєднання регулюючого впливу державних органів на економіку і запровадження ринкових відносин. Ключовим чинником у створенні економічної сфери, сприятливої для підприємницької діяльності, є держава, яка, не втручаючись у діяльність приватних підприємств, управляє ринком і підтримує його, стримує негативні тенденції через відповідні юридичні важелі – програми оподаткування, монетарну політику. Держава покликана дбати про поєднання приватних і суспільних інтересів. Мета державної політики – досягнення найвищого добра для громадян України. Компетентність, моральність та відповідальність лідерів є найважливішим елементом державної влади. Тільки того, хто на політичній арені може точно окреслити національну ідею, можна назвати справжнім державним діячем. Державні лідери мають бути чесними та патріотичними, які не словом, а ділом доводять свою відданість Україні та намагаються робити добро для людей. Представники державної влади мають бути відповідальними перед народом. Щоб досягнути цієї мети, держава має створити сприятливі економічні умови, які б давали можливість підприємцям розвивати свій бізнес та виробляти більше якісної продукції, товарів та послуг, а також створювати нові робочі місця. Для цього необхідно провести в Україні грамотну економічну, фінансову та податкову реформу.

Взагалі, проблема захисту людини виникла з її появою на землі. Українське суспільство, поряд з іншим цивілізованим світом, прагне до справедливості, добробуту та свободи у самому широкому розумінні цих слів. Незважаючи на великі труднощі та перешкоди, Україна рухається шляхом демократичних змін, будівництва демократичної держави, тобто до справжнього народовладдя. Можна з впевненістю констатувати, що захист прав і свобод людини і громадянина є основною функцією держави. У демократичній державі на перший план висувається охорона прав і свобод громадян, без чого неможливий справжній правопорядок. Держава зобов'язана створювати всі можливості для саморозвитку особистості.

Загальноновизнаним є те, що законодавче закріплення принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову є однією з ознак соціальної правової держави. Основним законом держави була та залишається Конституція, як втілення істотних прав людини (громадянина) на справедливості, свободу та добробут. Конституційні права, свободи і обов'язки виникають не на основі загальних правовідносин, а безпосередньо з Конституції. При цьому саме Конституція визначає як їх зміст, так і обсяг. Конституційні права, свободи і обов'язки не припиняються і не виникають раз по раз. Вони діють постійно. Громадянин не може відмовитись не тільки від своїх конституційних обов'язків, а й від конституційних прав і свобод. Зміст і обсяг конституційних прав, свобод і обов'язків для всіх громадян однакові, в той час як суб'єктивні права, юридичні обов'язки різних громадян у конкретних правовідносинах неоднакові як за своїм змістом, так і за своїм обсягом.

Отже, права, свободи і обов'язки людини і громадянина, закріплені в Конституції України. Їх широта, реальність, гарантованість виражають не тільки фактичний та юридичний статус особи у суспільстві, а й суть діючої в країні демократії, соціальні можливості, закладені в самому суспільному ладі. Права, свободи і обов'язки – показники зрілості суспільства, його досягнень.

Права та свободи людини і громадянина можна умовно поділити на декілька розділів (за сферами суспільного життя):

1. Особисті права громадян України – "це права, що передбачені для задоволення особистих потреб, інтересів людини".

Перелік особистих прав і свобод людини і громадянина, закріплених у відповідних статтях діючої Конституції України: рівність перед законом (Ст. 24); право на життя (Ст. 27); повага честі і гідності (Ст.28); вільний розвиток індивідуальності (Ст. 23); гідне існування (Ст. 48); недоторканість особистості (Ст. 29); свобода (Ст. 29); недоторканість житла (Ст. 30); безпека (Ст. 32); вільне пересування та вибір місця проживання (Ст. 33); свобода світогляду (Ст. 11, Ст. 35); захист (Ст. 29, Ст. 59); захист своїх та чужих прав та свобод (Ст. 44); право на захист

свого та оточуючих життя і здоров'я від протиправних посягань (Ст.27, Ст. 55); охорона законом особистого та подружнього життя (Ст. 32); вільний доступ до шлюбу (Ст. 51); тайна листування, телефонних розмов та телеграфних повідомлень (Ст. 31); право на розвиток національної самобутності (Ст. 53, Ст. 11); право на судовий захист та оскарження (Ст. 29, Ст. 32).

Серед наведеного переліку особистих прав більшу увагу приділяють розгляду прав людини на життя і повагу до її гідності, права на свободу і особисту недоторканість, права на недоторканість житла, таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, правам на невтручання у сімейне й особисте життя, тому, що серед особистих прав вони розуміються як фундаментальні, природні права людини.

2. Політичні права – "передбачені для забезпечення можливості участі в здійсненні народовладдя, участі в управлінні державними суспільними справами".

До політичних прав і свобод громадян України, закріплених Конституцією, відносяться: право об'єднання в політичні партії, громадські організації та профспілки (Ст. 36); громадянство (Ст. 4, 25, 26); свобода слова, думки, поглядів та переконань (Ст. 34); свобода друку (розповсюдження інформації) (Ст. 34); свобода мітингів, зборів, походів і демонстрацій (Ст. 39); право обирати та бути обраним (Ст. 38); право брати участь в управлінні державою та громадськими справами (Ст. 38); обговорювати та приймати закони та рішення загальнодержавного та місцевого значення (Ст. 38); вносити до державних та громадських організацій пропозиції та запити (Ст. 40); право на погашення збитків, спричинених незаконними діями посадових осіб (Ст. 32, 62); право на оскарження дій посадових осіб, установ, організацій (Ст. 55).

3. Соціально-економічні права – це можливості людини брати участь у виробництві матеріальних та інших благ.

Ці права належать кожному громадянину. Вони визначають місце людини в економічному і соціальному житті та складають основу правового статусу громадянина як трудівника. За змістом Конституції, можна навести наступний перелік соціально-економічних прав і свобод: право приватної власності (Ст. 41); право на користування природними та іншими об'єктами суспільної власності (Ст. 13, 41); право на підприємницьку діяльність (Ст. 42); право на труд, на вибір професії та сфери діяльності (Ст. 43); право на відповідні умови праці (Ст. 43); право на справедливу оплату праці (Ст. 43); право на соціальне забезпечення та захист (Ст. 46); право на захист прав споживачів (Ст. 42); право на страйки з приводу економічних та соціальних питань (Ст. 44).

4. Соціальні та культурні права – "надають можливість брати участь у розподілі матеріальних та суспільних благ, гарантують безпеку

для життя і здоров'я, вільний шлях до духовних цінностей, передбачають можливість задоволення культурних потреб".

Відповідно до чинної Конституції, систему соціальних прав складають: право на відпочинок (Ст. 45); право на соціальних захист (Ст. 46); право на житло (Ст. 47); право на охорону здоров'я (Ст. 49); право на безпеку довкілля (Ст. 50).

Згідно даних соціологічного опитування, на думку населення у громадян України реально існують такі права (табл. 1): об'єднуватись у будь-які політичні партії, утворювати громадські об'єднання, брати участь у мітингах та демонстраціях, право на свободу слова і свободу віросповідання, рівноправність національних меншин та рівноправність жінок і чоловіків.

Таблиця 1

Наскільки Ви згодні, що в Україні реально існують права і свободи громадян? (у%)

Права і свободи	Повністю чи переважно не згодні, що в Україні реально існують ці права			Повністю чи переважно згодні, що в Україні реально існують ці права			Важко сказати, існують ці права чи ні		
	2004	2007	2009	2004	2007	2009	2004	2007	2009
Права людини									
Право на гідний людини рівень життя	74	71	74	11	20	14	15	8	12
Право обирати собі владу	50	47	44	29	44	39	21	9	17
Право чинити вплив на рішення, що приймає влада	67	69	66	12	19	15	21	11	19
Право об'єднуватися у будь-які політичні партії	17	16	12	55	66	65	28	18	23
Право утворювати громадські об'єднання	15	14	10	57	66	64	28	19	26
Рівноправність національних меншин	19	27	20	49	50	52	32	22	29
Рівноправність жінок і чоловіків	20	24	17	58	61	63	22	14	20
Право на свободу віросповідання	9	8	6	80	80	82	11	12	11
Право на свободу слова	24	24	16	52	64	64	24	13	20
Право на справедливе судочинство	53	50	66	17	30	17	30	20	17
Право брати участь у мітингах, демонстраціях протесту	15	15	11	59	73	66	26	13	21
Право бути захищеним від злочинності	63	63	67	17	24	18	20	13	15
Право бути захищеним від свавілля представників влади	62	66	71	13	20	13	25	14	16

Не існують реально, на думку населення, право на гідний людини рівень життя, право обирати владу та чинити вплив на рішення, які приймає влада, право на справедливе судочинство, право бути захищеним від злочинності і бути захищеним від свавілля влади.

Більшість громадян (75%) вважає, що в Україні не існує рівності усіх громадян перед законом, протилежної точки зору дотримуються лише 10% (табл. 2).

Таблиця 2

Чи існує реальна рівність громадян перед законом?

	2004	2007	2009
Ні, зовсім не існує	45	48	51
В основному, не існує	31	36	34
В основному, існує	15	9	9
Повністю існує	3	1	1
Важко сказати	6	7	5

"Перевагами" перед законом користуються ті, хто має гроші (так вважає 79% населення) та ті, хто має владу. Аналіз опитування, проведеного у грудні 2009 року, показує, що порівняно з травнем 2009 року істотно зменшилась кількість тих, хто вбачає можливі "переваги" перед законом у тих, хто має особисті знайомства – з 46% до 31% (табл. 3).

Табл. 3

Якщо ви вважаєте, що рівності перед законом не існує, то хто користується "перевагами"?

	2004	2007	2009
Ті, хто має гроші	82	76	79
Ті, хто має владу	77	69	73
Ті, хто має певні знайомства	46	28	31
Люди певних національностей	4	5	4
Люди, що підтримують певні політичні сили	15	8	7
Насправді в Україні всі рівні перед законом	3	2	1
Важко сказати	4	5	5

Серед механізмів, які дозволяють пересічним громадянам чинити вплив на владу, більш-менш дієвими населення визнає лише вибори різного рівня – вибори Президента (37%), вибори Верховної Ради (29%), вибори місцевої влади (25%). Менш дієвими, на думку населення, є звернення до засобів масової інформації (16%), участь у мітингах і демонстраціях (17%), участь у страйках (15%). Зовсім не видаються населенню дієвими ті методи, які зазвичай у розвинутих демократіях громадяни використовують для захисту своїх прав –

участь у громадських обговореннях (7%), участь у діяльності політичних партій (6%), судові позови до органів влади (9%). Водночас у порівнянні з 2004 роком у 2009 році значно зменшилась кількість тих, хто вважає, що громадяни ніяк не можуть впливати на ухвалення рішення владою – з 40% до 26% (табл. 4).

Табл. 4

Чи існують конкретні механізми, які дозволяють пересічним громадянам України чинити вплив н ухвалення певних державних рішень

Механізми впливу	2004	2005	2007	2009
Вибори Президента	31	40	32	37
Вибори Верховної ради	26	31	28	29
Вибори місцевої влади	28	28	17	25
Участь у діяльності політичних партій	12	8	5	6
Участь у громадських обговореннях	9	8	5	7
Звернення до засобів масової інформації	16	12	8	16
Звернення до депутата	19	9	6	8
Участь у діяльності громадських організацій	11	9	8	7
Участь у мітингах, демонстраціях	23	29	21	17
Участь у страйках	19	20	14	15
Збір підписів, підписання петицій	17	13	7	11
Судові позови до органів влади	9	7	6	9
Інше	0	1	0	1
Насправді громадяни ніяк не можуть вплинути на ухвалення рішень у державі	40	24	28	26
Важко сказати	9	8	11	12

Експерти дуже низько оцінюють ситуацію з дотриманням прав людей в Україні: середня експертна оцінка за 2009 рік – 2,2 бали за 5-тибальною шкалою.

Вкрай недостатнім, на думку експертів, є загалом дотримання у суспільстві законів, що стосується захисту прав і свобод – середня експертна оцінка 1,9 бали за 5-тибальною шкалою.

Найгірше, на думку експертів, в Україні складається ситуація із дотриманням економічних та культурних прав – середня експертна оцінка – 1,77 за 5-тибальною шкалою та з дотриманням особистих прав (на життя, на захист від безпідставного арешту, право на рівність перед

законом) – 1,77 бали. Низько оцінюють експерти й стан захисту прав особливо уразливих соціальних груп (інвалідів, психічнохворих, наркозалежних, хворих на ВІЛ, позбавлених волі) - 2,0 бали.

Дещо краще, на думку експертів, виглядає ситуація із дотриманням у суспільстві політичних прав і свобод (свобода мирних зібрань, право на участь в управлінні, право обирати і бути обраним), середня експертна оцінка – 2,8 бали.

Згідно Конституції України, стаття 36: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Незалежність – це добробут громадян, яку обрав наш народ з впевненістю в тому, що наші діти житимуть у вільній європейській державі, де пенсіонери отримують гідні пенсії, медицина буде якісною і доступною для всіх, освіта – світового рівня.

Соціологи пильно відслідковують, як змінилися погляди та рівень життя українців за роки незалежності. Приємно, що збільшилася кількість тих, хто говорить українською мовою та вважає себе громадянином України. Але рівень довіри до інститутів влади постійно зменшується.

Незмінними лишаються тільки проблеми. Як і раніше, українці страждають від нестачі житла, на утримання сім'ї потрібно більше в півтора рази від суми, яку визначила держава. Людям не вистачає належного рівня медичної допомоги, юридичного захисту своїх прав, впевненості у своїх силах. Згідно опитувань, які проводилися у 2005, 2009 і 2010 роках на думку громадян, порівняно з 1991 роком, ситуація змінилась у різних сферах життя не на краще. Спостерігається баланс погіршення, а не поліпшення (табл. 5).

Аналіз сучасної демографічної ситуації, проведений на основі даних Держкомстату, свідчить про зростання обсягів і темпів депопуляції, негативні наслідки якої призводять до деформації вікової структури населення, зумовлюють зниження природного приросту трудових ресурсів та потенціалу внутрішнього ринку країни. В Україні постійно зменшується кількість населення: 1993 р. – 52244 тис. осіб; 2001 р. – 48457 тис. осіб; 2005 р. – 47101 тис. осіб. Станом на 1 липня 2010 року численність населення України склала 45859,8 тис. мешканців. Станом на 1 серпня – 45850,9 тис. осіб. З початку року численність населення скоротилась на 101,1 тис. осіб. Міське населення складає 68,6%, сільське – 31,4%.

У 2008 році Україна мала кращий показник співвідношення народжуваності та смертності за останнє десятиріччя – 1 до 1,4. Для порів-

няння, у 2004 – 2005 роках співвідношення народжених до померлих становило 1 до 1,7, у 2006 році – 1 до 1,63, 2007 році – 1 до 1,4.

На сучасному етапі основною метою економічної політики стає досягнення високого рівня макроекономічного розвитку як підґрунтя для забезпечення умов зростання соціальних стандартів, що є запорукою підвищення якості життя населення нашої держави. Якість життя суспільства може бути охарактеризована сукупністю взаємопов'язаних соціально-економічних показників, до яких відносять доходи населення, стан ринку праці та демографічну ситуацію в країні.

Актуальність цього питання особливо зросла після приєднання України в 2006 році до Європейської соціальної хартії. Підвищення рівня життя є однією з важливих умов планомірної інтеграції України до європейського товариства.

В аспекті захисту економічних і соціальних прав зазначається, що всі права ґрунтуються на властивій людській особі гідності. Людська гідність розглядається як джерело прав людини, тобто підноситься на рівень принципу прав, а соціально-економічні права людини посідають визначальне місце у забезпеченні поваги до гідності.

Економічна свідомість та поведінка людей визначається передусім економічним становищем. Ефективність економічних перетворень у суспільстві обумовлює ставлення до них населення. Проте слушно і протилежне: розуміння людьми економічних закономірностей життя суспільства, рівень їхньої економічної культури значною мірою визначають політичний вибір людей, а отже, й соціально-економічне становище країни загалом.

В нашій країні політична і економічна ситуація складається таким чином, що ми, нажаль, поки не можемо пишатися своїм статусом українця. Наша незалежність нічого не означає доти, доки кожен українець не відчуватиме впевненість у завтрашньому дні, поки не житиме заможнo та щоденно переконуючись, що держава захищає його права і свободи, а не чіпає його переконання і цінності.

Як і багато українських громадян ми повинні бути глибоко переконані, що потрібно займати активну життєву позицію, намагатися впливати на стан справ у державі, не словом, а ділом доводити свою дієздатність – і тоді Україна отримає шанс зайняти гідне місце серед провідних держав світу, а кожен українець буде пишатись, що є громадянином саме нашої країни.

Сфера	Ситуація поліпшилась			Ситуація погіршилась			Баланс поліпшення (+) / погіршення (-)			Залишилася без змін		
	2010	2009	2005	2010	2009	2005	2010	2009	2005	2010	2009	2005
Рівень демократії	32,6	39,0	42,8	28,5	37,5	32,2	+ 4,1	+ 1,5	+ 19,6	23,0	13,9	18,7
Загальна економічна ситуація	23,5	18,5	33,3	47,8	64,1	41,3	- 24,3	- 45,6	- 8,0	14,4	8,9	12,5
Рівень життя населення	22,4	22,4	31,0	49,1	61,6	44,2	- 26,7	- 39,2	- 13,2	15,9	9,1	13,4
Рівень соціальної захищеності	18,1	13,6	28,4	51,4	64,6	41,4	- 33,3	- 51,0	- 13,0	18,5	14,2	17,0
Рівень культури населення	12,6	16,0	18,9	50,5	61,4	43,1	- 37,9	- 45,4	- 24,2	23,4	14,7	24,1
Рівень злочинності	10,4	10,8	12,0	53,0	67,7	45,0	- 42,6	- 56,9	- 33,0	21,0	14,2	28,0
Рівень суспільної моралі	10,3	14,0	20,0	51,4	62,7	42,1	- 41,1	- 48,7	- 22,1	23,7	13,6	21,2
Рівень корупції	5,8	5,2	10,2	61,4	79,1	49,8	- 55,6	- 73,9	- 39,6	20,6	9,3	24,8

Література

1. Соколов В. Соціально-економічні стандарти та права людини в Європейському Союзі на сучасному етапі його розвитку / В. Соколов // Віче : теоретичний та громадсько-політичний журнал. – К. : Верховна Рада України. – № 18. – 2009. – С. 8–10.
2. www.kmu.gov.ua, www.razumkov.org.ua

Петренко М.І.

ПРОБЛЕМИ БЮДЖЕТНОЇ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Життєдіяльність людей в організованій спільноті сьогодні неможливо уявити без бюджету. Термін бюджет бере свій початок від норманського слова *boudgette* (шкіряна сумка, потім портфель). В епоху Середньовіччя в Англії канцлер казначейства приносив у парламент сумку (портфель), котра разом з її вмістом (фінансовими документами та промовою про стан державних фінансів) одержала назву бюджет.

Бюджет держави пройшов доволі тривалий і повчальний шлях еволюції. Удосконалення бюджету відбувалося шляхом тривалої й впертої протидії двох чинників – влади, яка претендує на безконтрольне ведення господарства, і суспільства, яке домагається бюджетних повноважень, тобто права визначати сферу діяльності органів влади у сфері фінансових відносин. У результаті впливу зазначених тенденцій сучасні системи планування і виконання бюджету базуються на чіткій процедурі управлінських дій, що передбачає широкі можливості для врахування суспільних інтересів і забезпечення громадського контролю у цьому процесі.

Бюджет є тим інструментом фінансової системи, що зачіпає всі сфери функціонування держави. Йому притаманна багатогранна природа. Бюджет – це:

- грошовий фонд держави і органів місцевого самоврядування;
- фінансовий план країни;
- правовий акт, що обов'язковий до виконання.

Доходи зведеного бюджету України в розрахунку на одну особу в 2008 р. становили 6 424 грн. Джерелом наповнення бюджету є кошти, які сплачують люди у вигляді податків та інших обов'язкових платежів. Навіть коли платниками податків є підприємства, то все одно оплачує ці податки населення, купуючи товари, до ціни яких вони включені.

У демократичній державі податки сплачують не просто для утримання армії чиновників, а на відповідну суму суспільство має отримати користь від бюджету у вигляді послуг чи допомоги. Так, у кожної людини є чимало потреб, задовольнити які вона за свої власні кошти не може. Йдеться насамперед про так звані "суспільні блага", які у звичайних умовах не надаються суб'єктами ринкового господарства. Характерними властивостями суспільних благ є: по-перше, неможливість виключення окремого споживача від їх споживання, або наявність значних витрат, пов'язаних з таким виключенням; по-друге, надання послуги додатковому споживачу не збільшує витрати. Добровільне об'єднання громадян з метою фінансового забезпечення таких благ практично неможливе: завжди виявляться особи, які не бажатимуть брати участь у їх фінансуванні, однак відлучити їх від користування послугами буде неможливо. Цей стан в економічній науці описаний як "проблема безквиткового пасажиря". Відтак, єдиним джерелом забезпечення цих послуг виступає бюджет.

Прикладом суспільного блага є освітлення міських вулиць. В цьому разі відсутня можливість встановлення плати за надання такої послуги. Крім того, надання цієї послуги для додаткових користувачів не збільшує витрати, що пов'язані з її наданням. Якщо була б можливість отримати кошти від осіб, які користуються освітленням, то цією діяльністю могли займатися приватні фірми і відпала б необхідність у здійсненні

бюджетних видатків. Іншими прикладами суспільних благ є: оборона країни, благоустрій міста, захист навколишнього природного середовища, протидія епідемії тощо.

Багато послуг не мають ознак суспільних благ, однак їм притаманне величезне соціальне значення. З огляду на це, було б зовсім несправедливо якби хтось із членів суспільства не міг ними скористатися. Таким чином, такі послуги як базова освіта, перша медична допомога, послуги бібліотек зазвичай фінансуються за рахунок бюджетних ресурсів. Ще одним аргументом, який обґрунтовує доцільність витрачання коштів бюджету на такі послуги, є те, що від них одержують користь не лише ті, хто споживає, але й усе суспільство. У випадку самостійного прийняття приватними особами рішень щодо придбання послуг, вигоди від їх отримання можуть бути оцінені необ'єктивно. Відтак, обсяг споживання таких послуг буде менший, ніж у випадку бюджетного фінансування і безоплатного надання тим, хто їх потребує. Через це вважається, що в окремих випадках інтереси громадян відомі державі краще, ніж самим особам, і широкий спектр видатків повинна здійснювати безпосередньо держава, а не приватні особи.

Крім того, у сучасному світі держава за рахунок бюджету допомагає малозабезпеченим – для недопущення істотних відмінностей між особами з низькими та високими статками, зниження рівня бідності, досягнення гармонії і справедливості в суспільстві. Вирішують це завдання переважно за допомогою бюджету, адже завдяки прогресивному оподаткуванню, з одного боку, та наданню трансфертів населенню, з іншого, можна зменшити нерівність доходів членів суспільства. Сама наявність соціальної допомоги в умовах демократії свідчить про те, що становище нужденних небайдуже основній масі виборців-податкоплатників.

Фінансування суспільних послуг може здійснюватися за рахунок видатків як державного, так і місцевих бюджетів. Тому важливою є проблема розподілу повноважень на здійснення видатків між різними рівнями бюджетів. При визначенні рівня бюджету, з якого потрібно фінансувати видатки для забезпечення суспільних потреб, користуються принципом, що найбільшої ефективності у виконанні тієї чи іншої видаткової функції можна досягти, якщо вона буде закріплена за нижчим із тих рівнів влади, котрі можуть реалізувати її належним чином. Такий принцип має назву "субсидіарності".

Розвинуті демократичні держави велику увагу приділяють розвитку місцевих бюджетів. Передумовою цього є низка переваг, які одержують внаслідок здійснення певних видатків за рахунок коштів місцевих бюджетів. Основними перевагами бюджетної децентралізації є:

Назва	Зміст
Відмінності в смаках	Чим менша територіальна одиниця, тим більш однорідні переваги людей, які проживають на цій території. Саме місцева влада може запропонувати населенню суспільні блага, які більше відповідають перевагам громади.
Доступ до інформації	Інформація про локальні потреби в суспільних благах більш доступна місцевим органам влади; витрати на її отримання є нижчими. Наприклад, потребу території в місцевих дорогах простіше визначити на місцевому рівні.
Стимулювання міжрегіональної конкуренції	У випадку незадоволеності політикою місцевої влади, в тому числі й у сфері забезпечення суспільних благ, деякі мешканці даної території можуть емігрувати в інші місця. Міграція населення створює стимули для здійснення більш ефективної місцевої економічної та фінансової політики.
Можливість експериментування в локальних масштабах	Певні труднощі пов'язані з визначенням найкращого способу надання конкретного суспільного блага та з'ясування того, чи існує він взагалі. Наявність у регіональної та місцевої влади права самостійно формувати політику дає змогу перевірити різні підходи і порівняти одержані результати.

Попри значні переваги, які одержують від закріплення певних видатків за місцевими бюджетами, існують обмеження, що цьому перешкоджають. До цих обмежень належить складність врахування економії на масштабі. Адже зазвичай надання послуги більшій кількості споживачів веде до зменшення вартості цієї послуги в розрахунку на одного споживача. Крім цього, при наданні послуг населенню за рахунок місцевого бюджету можлива ситуація, коли користь від благ будуть отримувати жителі прилеглих територій. Тому необхідно мати на увазі, що надання цих послуг потрібно буде здійснювати в більших обсягах, а, відповідно, більшими будуть видатки. Таким чином буде порушено основну умову функціонування місцевих фінансів, адже бюджет буде наповнюватися за рахунок сплачених податків в певній місцевості, а користь від видатків поширюватиметься на більшу територію. Суть ще одного обмеження бюджетної децентралізації зводиться до того, що на

центральному рівні легше встановлювати і запроваджувати в життя єдині стандарти якості суспільних послуг.

Вплив зазначених вище чинників на формування та використання ресурсів місцевих бюджетів в кожній країні відбувається по-різному залежно від історичних особливостей країн, традицій формування дохідних джерел місцевим самоврядуванням, політики фінансового вирівнювання місцевих бюджетів.

Обсяг ресурсів місцевих бюджетів впродовж останніх років стрімко зріс. За 2002-2009 рр. видатки місцевих бюджетів зросли більше, ніж у п'ять разів – з 24,8 млрд. грн. до 127,1 млрд. грн. В цей період частка видатків місцевих бюджетів становила біля 40% від видатків зведеного бюджету України.

Сьогодні в Україні роль місцевих бюджетів у наданні суспільних послуг є доволі високою. Така ситуація є звичайним явищем для більшості європейських країн, в яких на місцеві органи покладається основна відповідальність за послуги соціального характеру, на забезпеченні оборони, безпеки, тощо. В Україні з усіх бюджетних видатків, що в 2009 р. були спрямовані у житлово-комунальне господарство, 96,7% здійснено з місцевих бюджетів, частка останніх у видатках на охорону здоров'я у видатках зведеного бюджету становила 79,4%, духовний та фізичний розвиток – 61,4%, освіту – 64,2%.

На формування видаткової частини місцевих бюджетів України визначальний вплив має набір повноважень, які закріплені за органами місцевого самоврядування. Основним законодавчим актом, який визначає перелік повноважень органів самоврядування, є Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні". Відповідно до цього документу органи місцевого самоврядування в Україні повинні виконувати як власні повноваження, так і делеговані центральною владою. Саме на виконання делегованих державою повноважень (переважна частина видатків на державне управління, освіту, охорону здоров'я, духовний і фізичний розвиток, соціальний захист і соціальне забезпечення) в останні роки використовується більше 90% ресурсів місцевих бюджетів. Обов'язок органів місцевого самоврядування здійснювати широкий спектр делегованих повноважень істотно звужує фінансову самостійність місцевого самоврядування, адже параметри надання послуг в межах виконання делегованих повноважень визначаються центральним урядом.

В Україні кожного року відбувається формування та виконання більше, ніж 12 тисяч різних бюджетів. Зрозуміло, що для успішного виконання державою своїх зобов'язань, необхідно певним чином їх впорядкувати та визначити їхню взаємодію. Це відбувається шляхом регламентування функціонування бюджетної системи України. бюджетна система – це сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів,

побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устрою і врегульована нормами права. Структура бюджетної системи України врегульована Бюджетним кодексом і включає декілька видів місцевих бюджетів.

Кожен з видів місцевих бюджетів має свої призначення. Закріплення видатків між місцевими бюджетами здійснюється на основі принципу субсидіарності з урахуванням критеріїв повноти надання гарантованих послуг та наближення їх до безпосереднього споживача. Відповідно до цих критеріїв видатки поділяються на три групи:

1) перша група – видатки на функціонування бюджетних установ та реалізацію заходів, які забезпечують необхідне першочергове надання гарантованих послуг і які розташовані найближче до споживачів (ці видатки здійснюються з бюджетів сіл, їх об'єднань, селищ, міст);

2) друга група – видатки на функціонування бюджетних установ та реалізацію заходів, які забезпечують надання основних гарантованих послуг для всіх громадян України (такі видатки здійснюються з бюджетів міст республіканського Автономної Республіки Крим та міст обласного значення, а також районних бюджетів);

3) третя група – видатки на функціонування бюджетних установ та реалізацію заходів, які забезпечують гарантовані послуги для окремих категорій громадян, або реалізацію програм, потреба в яких існує в усіх регіонах України (ці видатки здійснюються з бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів).

З бюджетів міст Києва та Севастополя здійснюються видатки всіх трьох груп.

Серед усіх видів місцевих бюджетів найбільше ресурсів акумулюється в місцевих бюджетах міст республіканського значення (АР Крим) та обласного значення – 53,4 млрд. грн. Значно менші обсяги бюджетних ресурсів зосереджуються у міських бюджетах міст районного значення (2,3 млрд. грн.), селищних бюджетах (2,4 млрд. грн.) та сільських бюджетах 3,8 млрд. грн.

Доходи і видатки закріплено за місцевими бюджетними таким чином, щоб максимально забезпечити дві умови:

1) гарантувати кожній людині однаковий доступ до важливих суспільних послуг незалежно від місця її проживання;

2) стимулювати органи місцевої влади до збільшення доходів місцевих бюджетів. Для цієї мети всі доходи і видатки місцевих бюджетів розмежовано на дві групи – доходи і видатки, що враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів і доходи і видатки, що не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів.

Основні ресурси місцевих бюджетів використовують на здійснення видатків першої групи.

Для того, щоб органи місцевої влади могли здійснювати соціально важливі видатки (видатки, що враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів), за ними закріплено право зарахувати до місцевих бюджетів певні загальнодержавні податки і збори (що враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів).

Як вже зазначалося вище, держава має створювати умови для рівного доступу усіх громадян до важливих соціальних послуг. Це завдання вирішують шляхом вирівнювання спроможності різних органів місцевої влади здійснювати такі видатки. Для цього під час складання кожного місцевого бюджету порівнюють видатки, що враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів, з відповідними доходами. Якщо виявиться, що видатки більші, ніж доходи, то на різницю держава надає трансферт – дотацію вирівнювання. У випадку перевищення розрахункових показників доходів над видатками цей надлишок буде вилучений з місцевого бюджету. З метою уникнення суб'єктивного підходу при визначенні обсягів дотації вирівнювання або вилучення коштів, доходи і видатки при цьому визначаються на основі застосування формул.

Вирівнювання доходів місцевих бюджетів пригнічує мотиви для більш продуктивної діяльності органів місцевої влади щодо самостійного пошуку ресурсів проблему, частина видаткових зобов'язань місцевих бюджетів залежить лише від наповнення доходів цих бюджетів і держава зазвичай не бере участі у підтримці щодо здійснення таких видатків. Таким чином, видатки місцевих бюджетів, що не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів, залежать переважно від того, наскільки місцева влада може акумулювати доходи місцевого бюджету, що не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів. До таких видатків належать, зокрема, видатки на житлово-комунальне господарство, дорожнє господарство, програми місцевого значення та інші, а це означає, що їхній розмір у різних місцевих бюджетах відрізняється у зв'язку з різним наповненням доходів, що не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів.

Місцеві бюджети поділяються на дві частини – загальний і спеціальний фонди. Надходження спеціального фонду належать до тих, що не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів. Відмінність між ними полягає в тому, що надходження спеціального фонду мають цільове призначення, тобто наперед визначений напрям використання, а надходження загального фонду можуть бути і використані на будь-які цілі, які тільки передбачені у бюджеті. Так, податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів зараховується до спеціального фонду місцевого бюджету і може бути використаний винятково на будівництво, ремонт, реконструкцію й експлуатацію автомобільних доріг.

Важливою складовою частиною спеціального фонду місцевого бюджету є бюджет розвитку. Формування бюджету розвитку у складі місцевих бюджетів обумовлено необхідністю встановлення обмеження на використання певних доходів, що не мають постійної основи, лише на інвестиційні цілі. Відповідно до цього такі надходження, як запозичення, кошти від відчуження майна і землі, можна зарахувати лише до бюджету розвитку, а відтак їх можна використовувати лише на погашення місцевого боргу, капітальні видатки, внески органів влади до статутного капіталу суб'єкта господарювання чи проведення експертної грошової оцінки земельної ділянки, що підлягає продажу.

Економічна криза загострила названі проблеми міжбюджетних відносин та бюджетної децентралізації фінансової системи України.

Література

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. - 1996. – № 30. – Ст. 141.

<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>). – Назва з екрану.

2. Бюджетний кодекс України // Урядовий кур'єр. –2001. – 25 липня. – № 131.

3. Закон України "Про Державний бюджет України на 2009 рік / Урядовий кур'єр // 30.2.2008 р. – № 246.

4. Закон України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon_rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2017-14. – Назва з екрану.

5. Закон України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15>. – Назва з екрану.

6. Закон України "Про прожитковий мінімум" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon_rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966-14. – Назва з екрану.

7. Наказ Міністерства фінансів України від 27.12.2001 р. № 604 "Про бюджетну класифікацію та її запровадження" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?artid=50297&catid=50097>. – Назва з екрану.

8. Національна доповідь "Цілі розвитку тисячоліття. Україна-2010" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.undp.org.ua/files/ua_52412MDGS. – Назва з екрану.

Пахомова Т.М., Мошко В.В.

МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ОБЛІКУ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

Міжнародні стандарти вимагають, щоб в результаті зменшення інформації були пред'явлені класифіковані дані, які формують статтю або в самій фінансовій звітності, або в примітках до неї. При утворенні статей бухгалтер повинен визначити, чи вплине нерозкриття інформації на економічне рішення користувачів. Міжнародні стандарти самі можуть вимагати від підприємств зміни облікової політики, вводячи в їх якості переважних (основних) та забороняючи застосування старих методів. Зміни, які викликані такими фактами, можна віднести до тих, які відбулися в результаті зовнішніх умов. Однак в перехідній економіці, в умовах державного регулювання бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності, зовнішні зміни можуть бути наслідком зміни економічної політики держави, криз, дефолту тощо.

В економічній літературі застосовується термін "міжнародні стандарти" (або принципи) бухгалтерського обліку і фінансової звітності. При цьому не можна стверджувати, що закордоном існує єдина система бухгалтерського обліку. В кожній країні прийнята своя власна система обліку, але ці національні системи орієнтовані на певні загальні принципи. Розробка загальних принципів обліку і звітності пов'язана передусім з глобалізацією економічних процесів та інформаційних технологій, а також з розвитком всесвітнього ринку інвестицій.

Загальні принципи бухгалтерського обліку і бухгалтерської звітності викладені в системі документів під єдиною назвою "Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку" (Internation Accounting – Standarts IAS). В економічній літературі прийнятий також переклад – "Міжнародні стандарти фінансової звітності" (МСФЗ). Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку розробляються і затверджуються Комітетом з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку.

Європейська комісія заявила, що вона впроваджує МСБО як відповідний захід для досягнення гармонії звітності в Європейському союзі. Законодавство Франції, Німеччини та Італії передбачає можливість застосування міжнародних стандартів бухгалтерського обліку для звітів як в країні, так і в міжнародному масштабі. А декілька країн, разом з Великобританією та Австралією, прийняли політику приведення національних стандартів у відповідність до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку. Ці стандарти визнані багатьма країнами.

Бухгалтерський облік – це мова бізнесу. І дуже важливо, щоб цю мову розуміли бізнесмени різних країн. Сьогодні у світі існують різноманітні системи бухгалтерського обліку, але Україна повинна обрати свій шлях економічного розвитку.

Одним з напрямків організації бухгалтерського обліку на підприємствах в умовах становлення ринкової економіки є орієнтація його на міжнародні стандарти обліку і звітності. Це дозволяє значно підвищити якість та ефективність обліку і контролю, надає підприємствам певну самостійність у використанні більш обґрунтованої системи обліку з відображенням його особливостей, специфіки техніки і технології в організації виробництва, праці та управління. Але не можна забувати, що міжнародні стандарти – це не замкнені моделі обліку, вони не можуть замінити національних стандартів України.

МСБО саме і є узагальненням накопиченого десятиріччями досвіду країн з розвинутою ринковою економікою, які прийшли до висновку, що для ефективного бізнесу є необхідними єдині правила підготовки фінансової звітності. Коло країн, які намагаються співпрацювати в умовах ринку, усвідомили необхідність використання МСБО.

Статутом Комітету з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку визначені наступні цілі:

а) в інтересах суспільства формулювати і публікувати бухгалтерські стандарти, яких повинні дотримуватися при наданні бухгалтерської звітності, та забезпечувати їх прийняття і застосування в усьому світі;

б) сприяти удосконаленню і гармонізації правил облікових стандартів та процедур, що використовуються при наданні фінансових звітів.

КМСБО функціонує завдяки фінансовій підтримці з боку професійних бухгалтерських та інших організацій, що входять до його Правління, Міжнародної федерації бухгалтерів (МФБ) і внескам від компаній, фінансових інститутів і бухгалтерських фірм та інших організацій. Крім того, КМСБО отримує дохід від продажу своїх публікацій.

Діяльність КМСБО здійснюється Правлінням, що складається з голів бухгалтерських організацій тридцяти країн (або комбінацій країн), яких призначає рада МФБ, і до чотирьох інших організацій, зацікавлених у фінансовій звітності.

В 1981 р. Правління КМСБО заснувало Консультативну групу, що включає представників міжнародних організацій укладачів і користувачів фінансової звітності, бірж і організацій, які регулюють обіг цінних паперів. Група включає також представників або спостерігачів від агентств розвитку, організацій, що встановлюють стандарти, і міжурядових організацій.

Консультативна група збирається два рази на рік для обговорення з Правлінням технічних питань стосовно КМСБО, його програм і стратегій. Ця група відіграє важливу роль в діяльності КМСБО в частині розробки Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку і забезпечення їх прийняття в якості остаточних Стандартів.

В 1995 р. КМСБО заснував вищу міжнародну Консультативну раду, до якої увійшли видатні діячі, що займають вагоме місце в бухгалтер-

ській справі, бізнесі, та інші користувачі фінансових звітів. Роль Консультативної ради полягає в забезпеченні прийняття МСБО і підвищення довіри до роботи КМСБО шляхом:

- оцінки і коментування стратегії та планів Правління, з тим, щоб впевнитися, що потреби КМСБО будуть задоволені;

- підготовки річного звіту про ефективність роботи Правління по досягненню поставлених цілей і виконанню своїх зобов'язань;

- пропагування участі в роботі КМСБО та її визнання бухгалтерами, діловими колами, користувачами фінансових звітів та іншими зацікавленими сторонами;

- пошуку і отримання фінансування для роботи КМСБО таким чином, щоб це не підривало незалежності КМСБО;

- перевірки бюджету та фінансових звітів КМСБО.

Робота Правління забезпечується невеликим штатом співробітників, який базується в Лондоні та очолюється Генеральним секретарем.

Кожний стандарт містить інформацію за наступними обов'язковими пунктами:

- об'єкт обліку – визначення об'єкту обліку і основних понять, пов'язаних з цим об'єктом;

- визнання та оцінка об'єкту обліку — опис критеріїв віднесення об'єктів обліку до різних елементів звітності;

- оцінка об'єкту обліку - рекомендації щодо використання методів оцінки та вимог до оцінки різних елементів звітності;

- відображення у фінансовій звітності – розкриття інформації про об'єкт обліку в різних формах фінансової звітності.

Методика відображення об'єктів обліку в міжнародних стандартах та системі бухгалтерського обліку України розглядається в таблиці 2.3.

До створення КМСБО існувало багато відмінностей у формі опублікованих у різних країнах бухгалтерських стандартів, проаналізував проекти і видав бухгалтерські стандарти по кожному і які в результаті були визнані міжнародними стандартами бухгалтерського обліку (МСБО). В розроблених міжнародних стандартах приділяється увага тільки основним проблемам, оскільки створення більш детальних стандартів зробило б неможливим їх застосування всіма країнами. Видані КМСБО стандарти постійно переглядаються з урахуванням поточного стану справ та потреби в змінах.

Тому сьогодні у 56 країнах з 67, які були досліджені КМСБО, безпосередньо використовуються МСБО або національні стандарти, які на них ґрунтуються;

- національні стандарти таких високорозвинених країн, як США, Великобританія, Японія, Канада, Німеччина, мають багато спільних з МСБО положень;

➤ більшість фондових бірж світу дозволяє подавати фінансові звіти по МСБО;

➤ Міжнародна організація комісій з цінних паперів розглядає можливість визнання МСБО як обов'язкової вимоги до подання фінансової звітності на фондових біржах в усіх країнах;

➤ Європейська комісія рекомендувала членам ЄС складати консолідовану фінансову звітність за МСБО.

Комітет з міжнародних стандартів бухгалтерського визначив основні принципи (положення) бухгалтерського обліку. Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку засновані на дотриманні даних принципів:

➤ принцип єдності обліку (accounting entity) – організація є самостійним господарюючим суб'єктом, а її майно відокремлюється від майна власників цієї організації й інших організацій;

➤ принцип безперервної дії (going concern) – організація вважається функціональною, і вона буде продовжувати функціонувати в майбутньому;

➤ принцип грошового вимірника (monetary measurement) – діяльність організації оцінюється в грошових вимірниках;

➤ принцип нарахувань (accrual basis) – операції відображаються в момент їх здійснення, а не в момент надходження або виплати грошових коштів, і відноситься в обліку до того облікового періоду, в якому була здійснена операція;

➤ принцип подвійного запису (double entry);

➤ принцип періодичності (periodicity) – звітність повинна складатися регулярно по закінченні певного періоду;

➤ принцип конфіденційності (confidence) – інформація, яка відображена у фінансовій звітності організації, яка публікується, не повинна принести збиток інтересам організації;

➤ принцип дотримання методів обліку – прийнята облікова політика не змінюється кожного звітного періоду.

Комітетом уже видано 39 міжнародних бухгалтерських стандартів. Кожний включає: інформацію про завдання і концепції, покладені в основу його розробки; перелік питань, охоплених стандартом; визначення основних термінів; критерії застосування певного стандарту; бази вимірювання та методи обліку, способи розкриття інформації та пояснення до них. Міжнародні стандарти мають не юридичний обов'язковий характер, а рекомендаційний.

Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку мають свої негативні та позитивні риси.

Їх об'єктивними перевагами перед національними стандартами в окремих країнах є:

➤ чітка економічна логіка;

- узагальнення кращої сучасної світової практики в області обліку;
- простота сприйняття для користувачів фінансової інформації в усьому світі.

При цьому міжнародні стандарти дозволяють не тільки скоротити витрати підприємства на підготовку своєї звітності, особливо в умовах консолідації фінансової звітності підприємств, які працюють в різних країнах, але й знизити витрати по залученню капіталу.

Однак необхідно відмітити і недоліки МСБО, до яких можна віднести:

- узагальнений характер стандартів, що передбачає достатньо велике розмаїття методів обліку;
- відсутність детальних інтерпретацій і прикладів додатків стандартів до конкретних ситуацій.

До того ж запровадженню стандартів у всьому світі перешкоджають такі фактори, як національні розбіжності у рівні розвитку і традиціях, а також небажання національних інститутів поступитися своїм пріоритетом в області регулювання і методології обліку.

Оскільки МСБО повинні впроваджуватись у країнах з різними національними системами обліку, вони мають бути досить гнучкими. В зв'язку з цим у міжнародних стандартах жорстко регламентуються лише основні моменти того напрямку обліку, який розглядається в певному стандарті. Такий метод, мабуть, є оптимальним при розробці МСБО, оскільки збільшує можливість впровадження їх в різних умовах і полегшує розробку національних бухгалтерських стандартів з урахуванням міжнародних.

Переклад на національну мову міжнародних бухгалтерських стандартів здійснено в Об'єднаних Арабських Еміратах, Китаї, Чехії, Словаччині, Данії, Норвегії, Франції, Німеччині, Греції, Угорщині, Індонезії, Італії, Японії, Кореї, Малайзії, Польщі, Португалії, Росії, Сербії, Хорватії, Іспанії, Швеції, Таїланді, Туреччині, Україні. Певні їх концептуальні принципи увійшли до національних стандартів облікової роботи.

Усі МСБО пов'язані між собою, становлячи разом єдину систему. Отже, в процесі створення МСБО, присвячених напрямкам обліку, створюється, доповнюється й удосконалюється цілісна система бухгалтерського обліку. Застосування стандарту неминуче призведе і до використання частини цієї системи.

Проблема невідповідності моделей бухгалтерського обліку не є унікальною, притаманною лише Україні. Вона носить глобальний характер. В процесі роботи упорядників та користувачів фінансової звітності в усьому світі постає проблема уніфікації бухгалтерського обліку.

В даний час найбільш відомими стали два підходи до її вирішення: гармонізація і стандартизація. Вони спочатку розрізнялись як за складеною в них ідеологією, так і за принципами реалізації. Однак в останні

роки обидва терміни здебільшого використовуються як синоніми або як взаємодоповнюючі поняття.

Зближення обліку, організація за загально методологічними принципами можуть проходити трьома шляхами:

➤ уніфікація – всі факти господарського, життя фіксуються однаково;

➤ стандартизація – встановлюється суворо обмежений набір варіантів можливої фіксації фактів господарського життя;

➤ гармонізація – передбачає можливість трансформації одних правил фіксації в інші.

На сьогодні все більш відчутною стає тенденція до уніфікації принципів обліку, що відображає посилення інтернаціоналізації світового господарства та фінансових ринків, розширення масштабів діяльності транснаціональних корпорацій. Розробка єдиних принципів обліку для всіх країн є основою ефективного функціонування багатонаціональних підприємств у зовнішньоекономічній діяльності, оскільки підприємства, що здійснюють діяльність на території більше ніж однієї країни, вимушені складати декілька видів звітності або вживати заходи, що дозволяють забезпечити доступність своєї звітності іноземним користувачам, які потребують додаткових значних витрат.

Робота з уніфікації стандартів бухгалтерського обліку здійснюється у двох напрямках: на регіональному рівні (наприклад, в межах ЄЕС) та на рівні всього світового Співтовариства.

Для країн "загального ринку" в межах ЄЕС юридичним документом, що застосовується до уніфікації вимог з обліку та звітності, є директива ЄЕС. *Директива* - це закон ЄЕС, який країни-члени ЄЕС зобов'язані включити до свого внутрішнього законодавства. На сьогодні з метою визначення єдиних підходів до бухгалтерського обліку та звітності в межах ЄЕС відпрацьовано п'ять директив:

➤ від 25-го липня 1978 р. – про уніфікацію форм звітності та правил, їх аудиту;

➤ від 13-го червня 1983 р. – про принципи складання консолідованої звітності;

➤ від 10-го квітня 1984 р. – про кваліфікаційні вимоги, що висуваються до аудиторів, та про взаємне визнання дипломів аудиторів в країнах ЄЕС;

➤ від 8-го грудня 1986 р. – про щорічну фінансову звітність та консолідовану звітність банків та інших фінансових організацій;

➤ від 15-го лютого 1989 р. – про вимоги до щорічної фінансової звітності фінансово-кредитних організацій країн-членів ЄЕС, головні контори яких розташовані поза цими країнами, що стосуються включення до цієї звітності даних про діяльність всієї організації.

Крім ЄЕС, існують інші регіональні організації, які займаються питаннями стандартизації бухгалтерського обліку, наприклад, Американська асоціація обліку, Асоціація бухгалтерів Азії та Тихоокеанського регіону, Африканська рада з бухгалтерського обліку тощо.

Значну участь в уніфікації принципів бухгалтерського обліку приймає ООН. Початок цієї діяльності прийнято відносити до 1973 р., коли була створена група спеціалістів, метою якої було вивчення впливу діяльності транснаціональних корпорацій на економічний розвиток та міжнародні відносини. В 1982 р. була створена Міжурядова робоча група експертів з міжнародних стандартів обліку та звітності (МСОЗ), затверджена Економічною та соціальною радою ООН в структурі Центру транснаціональних корпорацій ООН. Група, аналізуючи звітну інформацію, засновує міжнародні організації, що займаються розглядом проблем обліку та звітності транснаціональних корпорацій; робить внесок в розробку національних та регіональних стандартів обліку; враховує інтереси країн, що розвиваються. На сьогодні група МСОЗ приймає активну участь в розробці принципів бухгалтерського обліку в країнах СНД з метою їх адаптації до робочого механізму, що формується.

Ідея гармонізації різних систем бухгалтерського обліку реалізується в межах Європейської спілки (ЄС). Її суть полягає в тому, що в кожній країні може існувати своя модель організації обліку та система стандартів, які її регулюють. Головне, щоб ці стандарти не суперечили аналогічним стандартам в країнах-членах спілки, тобто знаходились у відносній "гармонії" один з одним. Робота в цьому напрямку проводиться з 1961 р. З метою формування концепції розвитку обліку в країнах ЄС була сформульована дослідницька група з проблем бухгалтерського обліку. Її діяльність розглядалась як складова частина програми гармонізації національних версій закону про компанії. Результати цієї роботи опубліковані у вигляді нормативних документів, які були включені кожним членом ЄС до свого національного законодавства в сфері бухгалтерського обліку.

Ідея стандартизації облікових процедур реалізується в межах уніфікації обліку, яку проводить КМСБО. Суть цього підходу полягає в розробці уніфікованого набору стандартів, які застосовуються до будь-якої ситуації в різних країнах, в силу чого відповідає необхідність створення національних стандартів. Що стосується впровадження єдиних стандартів, то цього можна досягнути не законодавчим шляхом, а шляхом добровільної угоди професійних організацій країн. Але розробники стандартів завжди відчувають тиск внаслідок їх широкого використання менеджерами креативного обліку; від аудиторів вимагають захисту інтересів акціонерів і суспільства в цілому; на процес розробки стандартів мають вплив тенденції до глобалізації ринків капіталу і міжнародної гармонізації стандартів бухгалтерського обліку; крім того,

розробники стандартів і аудитори змушені звертатись до питань оцінки (виміру) в бухгалтерському обліку.

Україна – європейська держава. Вона повинна жити не лише в мирі та злагоді, але й тісно співпрацювати в усіх сферах, в тому числі й економіці, насамперед, з європейськими державами. Намагаючись увійти до "загальноєвропейської сім'ї", яку країни, що увійшли до неї, створювали дуже обережно, шляхом детального аналізу, зводячи всі сфери життєдіяльності людини до єдиних норм, стандартів, ми повинні або визнати ці "правила гри", або забути про входження до цього "благородного сімейства".

Нижче наведені дані про використання міжнародних стандартів бухгалтерського обліку в 67 країнах світу (табл.).

№ з/п	Країни	Порядок використання МСБО
1	Хорватія, Кіпр, Кувейт, Латвія, Мальта, Оман, Пакистан, Тринідад і Табаго	МСБО використовуються без змін як національні стандарти
2	Малазія і Папуа - Нова Гвінея	МСБО використовуються, але вони називаються "національні стандарти бухгалтерського обліку", хоча повністю відповідають структурі та змісту МСБО
3	Албанія, Бангладеш, Барбадос, Колумбія, Ямайка, Кенія, Польща, Судан, Свазіленд, Таїланд, Уругвай,	МСБО використовуються безпосередньо як національні стандарти, але в деяких випадках враховуються місцеві вимоги або обставини
4	Китай, Філіппіни, Словенія,	Національні стандарти базуються на нормах і
5	Бразилія, Чеська Республіка, Франція, Індія, Ірландія, Литва, Мавританія, Мексика, Намібія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Сінгапур, Словачія, Південна Америка, Швейцарія, Турція	Національні стандарти підготовлені з використанням МСБО і відповідають їх вимогам і принципам, але деякі можуть дати більший або менший вибір методів чи підходів. У той же час в тексті національних стандартів бухгалтерського обліку 17 країн не роблять посилань на МСБО
6	Австралія, Данія, Гонконг, Італія, Нова Зеландія, Швеція, Югославія	У стандартах в окремих параграфах дається інформація про відмінність кожного національного стандарту бухгалтерського обліку від МСБО
7	Австралія, Бельгія, Канада, Фінляндія, Німеччина, Японія, Корея, Люксембург, Іспанія, Англія, США	Національні стандарти підготовлені при застосуванні МСБО
8	Румунія	В даний момент не існує національних стандартів
9	Ботсвана, Лесото	МСБО офіційно не адаптовані, але, як правило, використовуються

До цього списку не включені Узбекистан і Республіка Молдова, які також працюють і використовують МСБО

Пахомова Т.М., Мошко В.В.

РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ОБЛІКОВОЇ ДУМКИ

Знання історії обліку важливе для розуміння його сучасного стану і оцінки можливих напрямків розвитку. Історична еволюція бухгалтерського обліку розглядається не заради її самої, а для полегшення розуміння сучасного і оцінки майбутнього.

В літературі виділяють чотири основні періоди розвитку бухгалтерського обліку: 1-й – з моменту виникнення товарно-грошових відносин до кінця XVIII ст.; 2-й – з кінця XVIII ст. до кінця XIX ст.; 3-й – кінець XIX і початок XX ст.; 4-й – з початку XX ст. і до наших днів.

Перший період характеризується виникненням різних способів реєстрації фактів в облікових реєстрах (журналах, відомостях та ін.) у вигляді систематичних і хронологічних записів. Вершиною періоду становлення бухгалтерського обліку було широке розповсюдження методу подвійного запису.

Другий період припадає на час революційних перетворень в галузі виробництва, розвитку різних форм товарних відносин та збільшення обсягів торговельних, фінансових та інших операцій не тільки в окремих країнах, але й в усьому світі. Протягом цього періоду видається досить велика кількість праць з обліку, виникають різні теорії: юридична – у Франції, матеріалістична (економічна) – в Італії, камеральна – в Німеччині тощо. Історичне значення цього періоду полягає в тому, що саме тоді було визначено основні напрямки науки "рахівництво", за якими відбувся її подальший розвиток.

Третій період – становлення бухгалтерського обліку (рахівництва) як галузі наукових знань. Протягом цього періоду зусилля більшості авторів були направлені виключно на те, щоб встановити теоретичні основи бухгалтерського обліку, визначити область тих явищ, вивчення яких складає об'єкт даної науки. Було сформульовано ряд визначень бухгалтерського обліку і його цілей.

Четвертий період поділяють на дві основні стадії.

Перша стадія охоплює період до середини XX ст. і характеризується розробкою базових принципів об'єктивної оцінки майново-правового стану самостійно господарюючого суб'єкта, галузевим напрямком у побудові системи бухгалтерського обліку, розширенням державної регламентації національних систем бухгалтерського обліку та звітності.

Друга стадія – розпочалась з середини XX ст. і триває до наших днів – характеризується розробкою принципів оцінки майново-правового стану господарюючих суб'єктів в умовах зовнішнього ринкового

середовища і у зв'язку з прийняттям ефективних господарських рішень для отримання майбутньої економічної вигоди.

Історичні пам'ятки залишили нам відомості, які дозволяють говорити про наявність та характер господарського обліку в різних країнах Стародавнього світу. Розвиток товарно-грошових відносин породжує подвійний запис як відображення вибуття одного продукту і появу іншого.

Облік Стародавнього світу - облік фактів - в цілому був статичним. В його основу було покладено інвентаризацію і пряму реєстрацію майна. Пряма реєстрація означала вказівки на певний об'єкт. Непряма реєстрація з'явилась пізніше і полягала в тому, що обліковий працівник замість певного облікового об'єкту фіксував дані з так званих первинних документів. З цього часу облікові відомості та фактичний стан справ перестають бути адекватними.

Характерною рисою обліку елліністичного періоду було прагнення все обліковувати і нічого не пропускати. Це стало передумовою суворої регламентації обліку. В Греції вперше з'явилися такі поняття, як матеріальна відповідальність та інвентаризація. Виникли перші принципи класифікації рахунків: матеріальні, особові та фінансові.

У Давньому Римі завершився розвиток стародавнього бухгалтерського обліку. Римська облікова система опосередковано увібрала в себе практично все найкраще, всі переваги та позитивні риси грецької і східної бухгалтерії, до того ж зробила це розумно, відповідно до власних умов господарювання і власних інтересів. З'явилися такі реєстри, як прибутково-видаткова книга і книга рахунків клієнта. Обидві книги вела бухгалтерія банку. Прибутково-видаткова книга була універсальною. Вона застосовувалась як в торгівлі, так і в домашньому господарстві.

Виникнення книг, термінів, які застосовуються в сучасному бухгалтерському обліку (депозит, акцепт, сума, конкуренція, дебітор, кредитор тощо) - це те, що отримала сучасна бухгалтерія завдяки цій країні.

Нікому невідомо, хто був винахідником бухгалтерського обліку. Можна лише стверджувати, що система подвійного запису поступово почала з'являтися в 13-14 ст. в деяких торгових центрах Північної Італії.

Відомий в світі вчений А.Ч.Літтлтон описав передумови розвитку системи подвійного запису, а також виділив історичні передумови, які, на думку вченого, призвели до виникнення подвійного запису в італійських містах-державах.

А.Ч.Літтлтон зазначає, що кожна з названих ним передумов існувала окремо в різних місцях і в різний час, але одночасно вони жодного разу не спостерігались. Поєднання цих передумов відбулось, коли Хрестові походи призвели до масового переміщення людей через держави Північної Італії (тоді ще не єдиної"), яка відігравала роль центру торгівлі між Європою та Близьким Сходом.

Саме з епохою Відродження пов'язується виникнення терміну "бухгалтер" (звідси і "бухгалтерія"). Першою посадовою особою, яка отримала звання бухгалтера, був Христофор Штехер, діловод Інсбрукської облікової палати. В Женевському державному музеї зберігається Указ імператора Максиміліана I від 13 лютого 1498 р. Стаття 5 цього Указу мала приблизно наступний зміст:

В Німеччині до 1498 р. особи, які займались веденням облікових книг, називались писцями. З цього часу терміни "бухгалтер" і "бухгалтерія" почали витісняти старі назви.

В епоху Середньовіччя облік активно розвивався в країнах Західної Європи – Англії, Італії, Ватикані, Франції, Іспанії, Голландії тощо. З початком епохи Ренесансу в розвитку обліку відбувся відчутний стрибок. Протягом цього періоду він систематизувався. Все частіше використовувалась подвійна бухгалтерія, яка отримала визнання в Європі. Іоганн Вольфганг Гете вустами свого героя стверджує: "...подвійна бухгалтерія є найтоншим відкриттям людського інтелекту".

В XV ст. бухгалтерський облік як сформована система обліку в окремих купецьких підприємствах набула літературного оформлення. Першим літературним твором з бухгалтерії стала праця, написана в Неаполі в 1458 р. Венедиктом Котрулі "Про торгівлю і досконалого купця", хоча надрукована вона була лише в 1573 р. Робота була присвячена організації і техніці ведення торгівлі. Бухгалтерський облік розглядався в ній як один з інструментів управління одиничним підприємством і тому автор присвятив йому спеціальну частину.

Однак вперше систематизацію обліку провів францисканський монах Лука Пачолі. Це математик зі світовим ім'ям, людина універсальних знань, учень П'єра делла Франческа і Леона Батіста Альберті, друг і вчитель Леонардо да Вінчі.

Його слава ґрунтується на відомому XI "Трактаті про рахунки і записи", який увійшов до складу фундаментальної праці - "Сума арифметики, геометрії, вчення про пропорції і відношення". Він був надрукований на чотири роки раніше книг Аристотеля і на вісімнадцять років – книг Платона. Трактат був перекладений багатьма мовами, і за ступенем впливу на розвиток обліку з ним не може зрівнятись жодна праця. Історики відмічають п'ять найголовніших моментів, які Лука вніс до справи розвитку бухгалтерського обліку.

1. Теоретичне обґрунтування подвійного запису. Л.Пачолі був першим, хто спробував пояснити поняття дебет і кредит, хоча сам їх не вживав. Він створив персоналістичну модель обліку і тим самим заклав основи для його юридичного тлумачення, яке пізніше знайшло своє відображення у відомих працях Е.Дегранжа і Дж.Чербоні. Видатний французький бухгалтер П.Гарньє назве свою книгу "Облік – алгебра права", в якій принцип подвійного запису пояснить виходячи з причинно-наслідкових зв'язків (кредит – причина, дебет – наслідок). Персо-

налістична модель виявилась настільки вдалою, що нею зацікавились і використовували у своїх геніальних працях К.Маркс і Ф.Енгельс при поясненні подвійного запису.

2. Персоналістична модель призводила до неможливості самостійного розгляду таких абстрактних бухгалтерських категорій, як дебет і кредит, що призвело до створення умов для виділення бухгалтерського обліку в окрему науку.

3. Лука Пачолі розглядав бухгалтерський облік як самостійний метод, що базується на застосуванні подвійного запису і використовується для відображення господарських процесів, які відбуваються на окремому підприємстві та за його межами. Таке тлумачення відрізнялось від праці В.Котрулі, який вважав, що об'єктом бухгалтерського обліку є окреме підприємство.

4. Подвійний запис на рахунках трактується як система (план) обліку, що не може бути постійною і залежить від мети, яку переслідує адміністрація.

5. Вперше ввів в бухгалтерський облік моделювання, що базувалось на комбінаториці Л.Пачолі. Це дало можливість побудувати загальну модель, в межах якої будь-який обліковий факт пояснюється як окремий випадок.

Вчений першим зібрав і систематизував окремі відомості про прийоми, які застосовувались купцями того часу при веденні своїх торгових рахунків і записів. Тим самим Л.Пачолі заклав основи наукової розробки обліку, виводячи його з суто практичної діяльності. Ідеї подвійного запису, закладені в середньовічній Італії, привернули до себе увагу багатьох видатних вчених того часу. Бухгалтерський облік став предметом наукових досліджень. В цей період в історії розвитку обліку було закладено підвалини для зародження науки – бухгалтерії. Попри всі негативні фактори і те, що розвиток обліку відбувся в епоху пізнього Середньовіччя, саме завдяки їм виникли посада бухгалтера і термін "бухгалтерія".

З кінця XV ст. італійські міста почали занепадати. З відкриттям Нового Світу та нових торгових шляхів центр комерції змістився в Іспанію і Португалію, а потім в Антверпен і Нідерланди. Досить природно, що італійська система подвійної бухгалтерії повинна була розповсюджуватись і на інші країни. Голландський математик Симон Стевін в числі інших авторів популяризував ідеї Пачолі у своїй книзі "Vorstelicke Boekhouding", яку було видано в 1607 р. в Лейдені і пізніше перекладено французькою мовою. Були введені незначні зміни методів рахівництва.

Історик Раймонд де Рувер назвав період з 1494 по 1800 рр. епохою Застою в бухгалтерському обліку, що не зовсім справедливо, оскільки саме в цей час закінчилися революційні перетворення і почались серйозні дослідження. Світ змінювався, а разом з ним змінювався й облік.

До кінця XIX ст. система бухгалтерського обліку, основи якої були закладені Лукою Пачолі, зазнала певних змін, що були пов'язані із специфікою господарської діяльності великих промислових корпорацій: 1) створені перші компанії, які були відокремлені від їх власників; 2) виник акціонерний капітал; 3) розмежовано капітал і прибуток; 4) введено поняття "діюче підприємство"; 5) почали працювати фондові біржі; 6) розширилась промисловість і торгівля. На сцені з'явилися люди облікової професії.

Саме життя висувало вимоги до бухгалтерії. Винаходи та відкриття створювали нові форми промисловості і торгівлі; розгалужувалась мережа залізниць; постійно удосконалювалась галузь пароплавства; розширювались торгові центри; розвивались пошта і телеграф; почали видаватись бюлетені, газети, циркуляри, які сприяли підвищенню попиту та пропозиції різних товарів; були введені в обіг векселі та чеки; зазнали перетворень мінова та кредитна системи; збільшувався обсяг біржових операцій і торговий оборот різних корпоративних підприємств; підвищувався рівень загальної та спеціальної освіти населення, – все це сприяло усвідомленню необхідності раціональної, ефективної звітності, яка неможлива без бухгалтерії.

Середина XIX ст. – це рубіж, який характеризувався значним розвитком наукової думки в різних країнах світу. В цей час в науковій літературі з'являються твердження про необхідність відтворення бухгалтерії, її розвитку і застосування на різних торговельних та промислових підприємствах. Такі ідеї були провідними у Німеччині та Австрії, де відкривались комерційні школи з ґрунтовним та ретельним викладанням бухгалтерії. В загальноосвітніх училищах теж вводився курс бухгалтерії, організовувались публічні лекції та читання з питань рахівництва в прикажчицьких товариствах та ферейнах, проводились диспути на конференціях бухгалтерів. З часом почали з'являтися нові докладні праці з бухгалтерії, все частіше на користь обліку почали виступати діячі науки, закипіла робота, і бухгалтерія почала перетворюватись з мистецтва на науку, яка набувала все більшого значення в економічному житті.

Поступово науковці дійшли висновку, що рахівництво також є наукою. Воно має свій предмет і досліджує його так, як не вивчає жодна інша наука. Рахівництво має свою загальну теорію знання, свій особливий метод дослідження і, як утилітарна наука, своє прикладне знання, як практичний додаток до загальної теорії та методу.

В період з 1870 року і до початку XX ст. наукова робота в галузі рахівництва стала ще більш інтенсивною, з'явилося багато змістовних праць з його теорії і практики. Незважаючи на окремі розбіжності, всі праці провідних вчених цього періоду в історії рахівництва по суті розвивали основні напрямки теорії рахівництва, які були сформульовані раніше (юридичний та економічний), тому історичний розвиток рахівництва збігався з розвитком основних напрямків облікової науки.

Одночасно з вченнями в галузі подвійної бухгалтерії з'являлись, як і раніше, вчення про потрійну та інші системи, і це ще більше посилило те завзяття, з яким науковці на підставі досвіду і знань продовжували дослідження.

Спробу синтезувати юридичні та економічні цілі обліку вперше зробив видатний італійський теоретик, юрист за освітою, Франческо Вілла. Саме з його діяльністю сучасна історія обліку пов'язує виникнення бухгалтерського обліку як теоретичної дисципліни. Ф. Вілла вважав, що всі його попередники говорили про бухгалтерію лише як про мистецтво ведення рахунків та книг. На його думку, для того, щоб бухгалтерія піднялася до рівня науки, вона повинна досліджувати свої принципи та категорії.

Послідовником ідей Ф.Вілли в юридичному напрямку виступив Джузеппе Чербоні – творець вчення, що отримало назву логісмографія (логічний запис фактів господарського життя). Згідно з цим вченням об'єктом обліку виступали не цінності, а права і відповідальність осіб, зайнятих в господарській діяльності. Всі особи, що мали відношення до господарства, поділялись на чотири групи: власники, адміністратори, агенти і кореспонденти (дебітори і кредитори). Цей поділ передбачав відповідну класифікацію рахунків. Слід відмітити, що положення викладеної теорії, хоча й обмежені, але протягом тривалого часу застосовувались на практиці – для ведення обліку на державних підприємствах Італії та інших країн.

На відміну від Дж.Чербоні, представник економічного напрямку Фабіо Беста вважав, що предметом обліку є не люди та їх відносини, а цінності. Облік він розумів як науку про економічний контроль, що призводить до руху цінностей окремого підприємства. Він вважав, що бухгалтерський облік – політична економія підприємства, а контроль - попередній, поточний, наступний, – є його функцією. При цьому контролюється не стільки рух цінностей (актив і кредиторська заборгованість), скільки власні засоби, що є фондами підприємства. Фонд, згідно Ф.Беста, - це загальний обсяг вартості, викладеної в підприємство.

Інший послідовник Ф.Вілли – Д.Масса – вважав, що рахівництво є галуззю, науки про управління. Мета рахівництва полягає в тому, щоб відмічати всі господарські операції і класифікувати їх за тими чи іншими ознаками, давати керуючому органу господарства всі відомості, необхідні для управління. До завдань обліку, на думку Д.Масси, входить виявлення результатів господарської діяльності та контроль всієї роботи господарства.

Відомий представник німецької школи бухгалтерського обліку І.Шротт зазначав, що рахівництво є наукою про систематичні записи господарських операцій та їх контроль, іншими словами, бухгалтер-

ський облік встановлює, з одного боку, порядок виявлення майна господарства, змін цього майна та їх результатів; з іншої боку, до його завдань входить встановлення принципів і порядку ведення облікових робіт, спрямованих на те, щоб відкрити і з'ясувати шкідливі для господарства наслідки діяльності керуючих органів.

Суттєвий внесок до розвитку облікової науки зробив видатний швейцарський вчений І.Ф.Шер. Він стверджував, що бухгалтерія - це історіографія (історія) господарського життя, викладена за законами систематизації. Предметом бухгалтерії він вважав здійснені внутрішні і зовнішні господарські та правові факти. Підхід І.Шера до бухгалтерського обліку як відображення економічного життя підприємства – історіографії – залишається актуальним і зараз. І хоча І.Шер ще був далекий від розгляду бухгалтерії з точки зору майнових інтересів різних суб'єктів економічних відносин, він зробив важливі відкриття, пов'язані з визначенням співвідношення між майновими інтересами підприємства і глибиною відображення господарського життя. Саме він сформулював економічні межі рахівництва, які, на його думку, "проходять там, де завтра на теоретично ранній організації, на підприємстві стає більше тієї приватногосподарської вигоди, яку може використати з нього підприємець". З того моменту, як тільки витрати на ведення обліку, на отримання будь-яких додаткових даних перевищать можливе отримання господарського ефекту, відбувається порушення цієї межі.

Розгляд бухгалтерського обліку крізь призму інтересів різних суб'єктів економічних відносин вперше зустрічається у працях представників французької школи Е.Леоте і А.Гільбо. Така зміна розуміння обліку була пов'язана з ускладненням економічної організації суспільства, необхідністю визначення прибутку підприємств для впорядкування взаємовідносин з акціонерами з приводу дивідендів, а також з державою – з приводу сплати податків на прибуток і на доходи. Саме ці вчені проголосили незалежність облікових ідей від вузьких практичних завдань.

Французькі вчені висунули доктрину трьох функцій обліку: 1) рахівничої, пов'язаної з розробкою спеціальної логіки, класифікацією об'єктів, рахунків тощо; 2) соціальної, що порівнює інтереси різних суб'єктів суспільних відносин; 3) економічної, що дозволяє за допомогою облікової інформації здійснити управління господарськими процесами.

Суттєвий внесок до розвитку теорії бухгалтерського обліку зробила американська школа рахівництва. В силу обмеженого характеру участі держави в регулюванні економіки (в порівнянні з Європою) і специфіки англо-американської системи права ідеї американської школи обліку значно відрізняються від європейських концепцій.

Традиційно бухгалтерський облік в США був спрямований передусім на задоволення інтересів власників і використовувався, в основному, як інформація для прийняття рішень з управління вироб-

ництвом. Завдяки цьому американські спеціалісти приділяли значну увагу розробці різних економічних методик узагальнення та оцінки фактів господарської діяльності, а також їх застосування в залежності від умов функціонування підприємства і цілей власника,

Перша згадка про виникнення управлінського обліку датується 1855 р. і відноситься до системи обліку, що застосовувалась на фабриці "Ліман Міллс" і була спроектована, виходячи з цілей більш ефективного моніторингу виробничого процесу.

Одним із значних досягнень американської бухгалтерської школи є розробка нових методів оцінки виробничих запасів, зокрема, в цінах останніх за надходженням партій (ЛІФО), перших за надходженням партій (ФІФО), відшкодування (НІФО) тощо.

У першій половині ХІХ ст. формується російська бухгалтерська школа. Її засновником вважається Карл Арнольд, німець за походженням, який вніс багато нововведень до системи обліку: відкриття рахунків через рахунок капіталу, впровадження синтетичного рахунку товарів тощо. Дана школа розвивалася в руслі ідей методів німецької школи через те, що в Росії велика кількість бухгалтерів були німцями. Однак існували спроби використати й інші доктрини. Ф.Єзерський, видатний вчений, батько потрійної бухгалтерії, намагався дати фінансове трактування обліку, яке виявилось досить близьким до ідей французької школи.

Аналіз облікової літератури до початку ХХ ст. свідчить про існування трьох напрямків в російській, а, отже, й українській бухгалтерській науці:

- 1) висвітлення в літературі рекомендацій з дотримання правил ведення бухгалтерського обліку на підставі вже існуючих шкіл;
- 2) науковий пошук та виникнення реформаторських течій;
- 3) початок наукової розробки з питань обліку і контролю.

Серед видатних вчених української школи, яка зародилася всередині російської в ХІХ ст. і продовжує розвиватись сьогодні як незалежний інститут, можна назвати: М.Т.Білуху, О.С.Бородкіна, Ф.Ф.Бутинця, Б.І.Валуєва, Ю.А.Веригу, М.Г.Гайдая, А.М.Герасимовича, В.Г.Горелкіна, З.В.Гуцайлюка, М.Я. Дем'яненка, М.Х.Жебрака, І.П.Житну, В.П.Завгороднього, Г.Г.Кірейцева, М.В.Кужельного, Л.П.Кулаковську, Б.М.Литвина, Ю.Я.Литвина, В.Г.Лінника, І.В.Малишева, Є.В.Мниха, П.П.Німчинова, В.О.Озерана, В.М.Олійника, Ю.І.Осадчого, В.М.Пархоменка, В.С.Рудницького, П.Т.Саблука, В.В.Сопка, Л.К.Сука, Ю.Д.Чацкіса, М.Г.Чумаченка, Л.С.Шатковську, В.Г.Швеця, В.О.Шевчука, С.І.Шкарабана та багато інших.

З тих пір, як Лука Пачолі написав свою книгу пройшло 500 років, а бухгалтерський облік, по суті, залишився незмінним. Мабуть, Лука Пачолі почував би себе комфортно при існуючих облікових системах. Йому було б нескладно зрозуміти і нові фінансові інструменти, які спочатку, можливо, завдали йому клопоту.

Програмісти ретельно відображають ці середньовічні ідеї на екрані

комп'ютера. Бухгалтерському обліку ще доведеться адаптувати нові винаходи, які трансформують фінансову звітність.

На заміну бухгалтерським реєстрам придуть бази даних, частиною яких стане фінансова інформація. Для менеджерів буде забезпечено безпосередній доступ до цих даних. Скорочена версія баз даних буде передаватися по телефону на лазерні компакт-диски користувачів, і вони самі зможуть визначати тип фінансового звіту, який їх цікавить. Компанії вже не будуть обирати єдиний спосіб визначення прибутку, а зможуть використовувати весь спектр методів для поглиблення і розширення аналізу. Використання структурованих гіпертекстів дозволить користувачу одержувати інформацію будь-якого рівня деталізації, яка може йому знадобитись для аналізу. З усією цією інформацією "на кінчиках пальців" інвесторів і здійсниться реальна революція в бухгалтерському обліку. Все, що для цього необхідно, – запровадити нову інформаційну технологію.

Досліджуючи історію розвитку бухгалтерського обліку, необхідно пам'ятати і про інші науки, які так чи інакше пов'язані з обліком. Думка, що кожна з наук, як об'єкт дослідження, повинна обмежити своє власне поле діяльності і займатися виключно ним, збіднює проблематику і не має майбутнього. Для розвитку науки необхідно встановлювати контакти і сприяти взаємодії між окремими галузями наук в минулому, теперішньому та майбутньому. Необхідно використовувати так званий корпоративний (селективний, об'єднуючий) підхід, суть якого полягає в тому, що знання, отримані з різних дисциплін, так чи інакше пов'язаних з бухгалтерським обліком, служать вихідним матеріалом, який може бути використаний при побудові нових методологічних конструкцій обліку.

Пахомова Т.М. Мошко В.В.

ЄДИНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ВНЕСОК ЯК СТАБІЛІЗУЮЧИЙ ФАКТОР РЕФОРМУВАННЯ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

Для багатьох уже не є новиною те, що з 1 січня 2011 року набрав чинності Закон про єдиний соціальний внесок.

Отже, з 2011 року Україна перейшла на систему єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Це означає, що замість звичної сплати соціальних внесків до чотирьох фондів соцстрахування платіж буде один - до Пенсійного фонду України.

Податкове законодавство не регулюватиме порядок нарахування, обчислення та сплати ЄСВ, оскільки він не входить до системи оподаткування (ч. 2 ст. 8 Закону про ЄСВ). Основні правові та організаційні засади забезпечення збору та обліку, умови і порядок нарахування та

сплати ЄСВ і повноваження органу, який здійснює його збір та ведення обліку, визначено Законом про ЄСВ.

Поряд із тим, що адміністрування ЄСВ (зокрема, забезпечення збору, ведення обліку надходжень від його сплати) передане ПФУ (ч. 1 ст. 12 Закону про ЄСВ), інші соцфонди не підлягають розформуванню - вони займатимуться питаннями, пов'язаними з використанням коштів їх фондів та проведенням у зв'язку з цим перевірок страхувальників.

Незважаючи на те, що передбачається одним внеском замінити наявні чотири, спростивши тим самим порядок нарахування та сплати, складання та подання звітності, а також адміністрування страхових внесків, як і у будь-якому починанні, поки що вбачається більше запитань, ніж відповідей. Прийняття Закону про ЄСВ – тільки початок. Незабаром це потрібно буде освоїти інструкції, порядки та інші підзаконні акти, в яких докладно буде описано порядок нарахування та сплати ЄСВ, подання відповідної звітності. Зауважимо: згідно зі ст. 6 Закону про ЄСВ платник ЄСВ має право безоплатно отримувати:

- від територіального органу ПФУ інформацію, необхідну для виконання обов'язків, покладених на платника Законом про ЄСВ;
- від ПФУ консультації та роз'яснення щодо прав та обов'язків платника ЄСВ, порядку його сплати.

У свою чергу, до обов'язків ПФУ належить надання роз'яснень щодо питань застосування законодавства про збір та облік ЄСВ, а його територіальні органи зобов'язані надавати платникам ЄСВ в усній та письмовій формі консультації з питань застосування законодавства про збір та облік ЄСВ, роз'яснювати права та обов'язки (ч. 2 ст. 12; п. 10 ч. 1 ст. 14 Закону про ЄСВ).

Отже, при виникненні запитань, пов'язаних зі оплатою ЄСВ, платник має повне право отримати консультацію, у тому числі в усній формі, у територіальному органі ПФУ за місцем своєї реєстрації. До речі, перереєстрація платників страхових внесків застрахованих осіб у зв'язку з набуттям чинності Законом про ЄСВ не здійснюватиметься (абз. 2 п. 3 р. VIII "Прикінцеві та перехідні положення" Закону про ЄСВ). Із дня набуття чинності Законом про ЄСВ платники страхових внесків вважаються платниками єдиного соціального внеску.

Платниками ЄСВ є страхувальники (названі в п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону про ЄСВ) та застраховані особи (названі в пп. 2 – 14 ч. 1 ст. 4 Закону про ЄСВ).

База для нарахування та утримання ЄСВ зазначена в ч. 1 ст. 7 Закону про ЄСВ (зауважимо, що вона відповідає базі, установленій для справляння внесків сьогодні). Так, єдиний соціальний внесок нараховується на:

- 1) заробітну плату найманих працівників, яка включає основну, додаткову зарплату, інші заохочувальні та компенсаційні виплати, у тому

числі в натуральній формі, що визначаються згідно із Законом про оплату праці;

2) винагороду фізособі за виконання робіт (надання послуг) за цивільно-правовим договором (далі – ЦПД);

3) оплату перших днів тимчасової непрацездатності за рахунок коштів роботодавця;

4) допомогу по тимчасовій непрацездатності;

5) допомоги або компенсації згідно із законодавством;

6) грошове забезпечення.

Єдиний соціальний внесок, як і раніше, необхідно буде обчислювати в межах максимальної величини бази, яка дорівнює 15 прожитковим мінімумам для працездатних осіб (ч. 3 ст. 7 і п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону про ЄСВ). При цьому для внеску передбачено і мінімальний розмір, обчислений виходячи з мінімальної зарплати, що діє в місяці, за який нараховують зарплату, дохід (п. 5 ч. 1 ст. 1 Закону про ЄСВ).

Окремий підхід щодо нарахування ЄСВ установлено для осіб, які (ч. 2 ст. 7 Закону про ЄСВ).

- працюють у сільському господарстві;

- зайняті на сезонних роботах;

- виконують роботи (надають послуги) за ЦПД. Так, у разі коли строк виконання робіт (надання послуг) для зазначених осіб перевищує календарний місяць, ЄСВ нараховується на суму, що визначається шляхом ділення зарплати (доходу), виплаченої за результатами роботи, на кількість місяців, за які вона нарахована.

Такий підхід застосовується з метою розподілу доходу, з якого сплачуються соцвнески, для застосування максимальної величини та включення відповідних місяців до стажу. Водночас, усі фахівці погоджуються з думкою, що логічніше було б говорити про ділення доходу не на "кількість місяців, за які вона нарахована", а про розподіл його між місяцями, на які припадає виконання робіт (надання послуг) пропорційно календарним дням. Як би там не було, це прописано в Законі про ЄСВ, а від ПФУ залишається очікувати роз'яснень щодо застосування зазначеної норми на практиці.

Зазначений порядок нарахування ЄСВ поширюється також на осіб, яким після звільнення з роботи нараховано:

- зарплату (дохід) за відпрацьований час. Наразі соцвнески на виплати, які нараховано працівнику після звільнення, не нараховуються, оскільки він уже не перебуває у трудових відносинах з установою та не є застрахованою особою;

- середню заробітну плату за вимушений прогул згідно з рішенням суду.

Розміри ставок ЄСВ стосовно бази за категоріями платників наведено у ст. 8 Закону про ЄСВ. Зауважимо, що спрощення порядку

сплати соцвнесків дозволило знизити загальну ставку в частині нарахувань тільки на 0,1 процентний пункт. Щодо внеску в частині утримань, то для звичайних працівників загальний розмір ЄСВ не змінився.

Нарахування внеску. Так, згідно з абз. 3 п. 5 ст. 8 Закону про ЄСВ для бюджетних установ єдиний внесок у частині нарахувань установлюється в розмірі 36,3%. Можна зазначити, що це сума внесків до ПФУ-33,2%; до ФБ - 1,6%, до ФССТВП - 1,4%, до ФНВ- 0,2%, зменшена на 0,1 процентний пункт.

Крім того, для військових частин та органів, що виплачують грошове забезпечення, ставка внеску в частині нарахувань встановлюється в розмірі 34,7% суми грошового забезпечення. Такий відсоток вийде, якщо підсумувати ставки внесків до ПФУ- 33,2% та до ФБ - 1,6%, та зменшити на 0,1% процентний пункт.

Утримання внеску. Щодо внеску в частині утримань, то для звичайних працівників загальний розмір ЄСВ, який утримує роботодавець за рахунок нарахованого ним доходу, становить 3,6% (фактично це сума внесків до ПФУ – 2%; до ФБ – 0,6% та до ФССТВП – 1%).

Для платників, які одержують грошове забезпечення, ставку внеску встановлено в розмірі 2,6% грошового забезпечення (це сума внесків до ПФУ - 2%; до ФБ - 0,6%).

Крім того, для платників, які працюють на посадах, робота на яких зараховується до стажу, який дає право на отримання пенсії відповідно до законів України "Про державну службу" від 16.12.93 р. 3723-XII, "Про прокуратуру" від 05.11.91 р. №1789-XII, "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів" від 23.09.97 р. №540/97-ВР, "Про наукову і науково-технічну діяльність" від 13.12.91 р. №1977-XII, "Про статус народного депутата України" від 17.11.92 р. №2790-XII, "Про Національний банк України" від 20.05.99 р. №679-XIV, "Про службу в органах місцевого самоврядування" від 07.06.2001 р. № 2493-III, Митного кодексу України від 11.07.2002 р. №92-IV, Положення про помічника-консультанта народного депутата України, затвердженого постановою Верховної Ради України від 13.10.95р. №379/95-ВР, ставка ЄСВ установлюється в розмірі 6,1% (п. 9 ч. 7 ст. 8 Закону про ЄСВ).

Ставки ЄСВ для інвалідів. Як і раніше, окрему ставку в частині нарахувань на заробітну плату встановлено для працівників, які є інвалідами. Так, згідно з ч. 13 ст. 8 Закону про ЄСВ її розмір становить 8,41%. Ставка ЄСВ в частині утримань із зарплати інвалідів така сама, як і для решти працівників – 3,6%.

Ставки ЄСВ для лікарняних. Розмір ставки ЄСВ для лікарняних (оплата перших 5 днів тимчасової непрацездатності та допомога по тимчасовій непрацездатності, яка виплачується за рахунок коштів ФССТВП) відрізняється від загальної, що, загалом, логічно, адже на цю

виплату нараховуються та з неї утримуються тільки внески до ПФУ. Розмір внеску залишився на колишньому рівні та становить 33,2% у частині нарахувань (абз. 2 ч. 6 ст. 8 Закону про ЄСВ) і 2% у частині утримань (ч. 12 ст. 8 Закону про ЄСВ).

Ставка ЄСВ для ЦПД. Окремі ставки передбачив законодавець для винагород, що виплачуються за цивільно-правовими договорами (далі – ЦПД). Так, при нарахуванні такого доходу роботодавець повинен застосувати ставку в частині нарахувань у розмірі 34,7%, а в частині утримань – 2,6%.

Допомоги від ФССТВП: новий порядок виплати.

Як і раніше, нараховувати та виплачувати допомогу по тимчасовій втраті працездатності, допомогу по вагітності та пологах, допомогу на поховання за рахунок коштів ФССТВП будуть роботодавці. Зміни полягають в іншому.

Новий порядок передбачає, що фінансувати роботодавців для надання матеріального забезпечення будуть виконавчі дирекції ФССТВП. Суми допомог перераховуватимуться на рахунки роботодавців. Для цих цілей бюджетні установи повинні відкрити окремі рахунки для зарахування страхових коштів у відповідному органі Держказначейства.

Підставою для отримання фінансування від ФССТВП буде заява-розрахунок, що містить інформацію про нараховане застрахованим особам матеріальне забезпечення за його видами. Фінансування роботодавців здійснюється протягом 10 днів після надходження такої заяви.

Зазначені кошти має бути використано виключно для надання матеріального забезпечення та соціальних послуг застрахованим особам. Про використання таких коштів роботодавці повинні будуть подавати відомості в порядку, установленому ФССТВП.

Правила сплати ЄСВ наведено у ст. 9 Закону про ЄСВ. Основні з них такі:

1. ЄСВ сплачується в безготівковій формі на рахунки, спеціально відкриті ПФУ в органах Держказначейства. Отже, ПФУ буде відкрито нові рахунки, про які має бути повідомлено платників внеску.

2. Днем сплати є день, коли ЄСВ списано з рахунка платника незалежно від строку зарахування коштів на рахунок ПФУ (ч.10 ст.9 Закону про ЄСВ).

3. Зобов'язання зі сплати ЄСВ повинні виконуватися в першу чергу, крім зобов'язань із зарплати (доходу), у тому числі і перед зобов'язаннями зі сплати податків (ч.12 ст.9 Закону про ЄСВ).

4. Платники ЄСВ зобов'язані сплачувати ЄСВ не пізніше числа місяця, наступного за базовим звітним періодом (абз.1 ч.8 ст.9 Закону про ЄСВ).

При цьому базовим періодом для ЄСВ є календарний місяць (абз. 3 ч. 8 ст. 9 Закону про ЄСВ).

Роботодавці зобов'язані сплачувати ЄСВ під час кожної виплати зарплати (доходу), на яку нараховано ЄСВ (у тому числі на авансові платежі), одночасно з видачею таких сум (абз. 2 ч. 8 ст. 9 Закону про ЄСВ). Винятком є випадки:

- якщо платіж уже сплачено не пізніше 20 числа місяця згідно з абз. 1 ч. 8 ст. 9 Закону про ЄСВ;
- якщо є переплата з ЄСВ, яка перевищує або дорівнює сумі ЄСВ, згідно зі звіркою з ПФУ.

Кошти перераховують одночасно з отриманням (перерахуванням) коштів на оплату праці (виплату доходу, грошового забезпечення), у тому числі в безготівковій або натуральній формі. При цьому фактичним отриманням (перерахуванням) коштів на оплату праці (виплату доходу, грошового забезпечення) вважається (абз. 2 ч. 8 ст. 9 Закону про ЄСВ):

- отримання коштів готівкою;
- зарахування на рахунок одержувача;
- перерахування за дорученням одержувача на будь-які цілі;
- отримання товарів (послуг) або будь-яких інших матеріальних цінностей у рахунок таких виплат;
- фактичне здійснення з таких виплат відрахувань згідно із законодавством чи виконавчими документами або будь-яких інших відрахувань.

5. Помилково сплачений ЄСВ (ч.13 ст.9 Закону про ЄСВ) зараховують у рахунок майбутніх платежів з ЄСВ або повертають платнику в порядку та строки, визначені ПФУ.

Таким чином, як і щодо внеску до ПФУ, що сплачується зараз, для ЄСВ передбачена обов'язкова його сплата в разі несвоєчасної виплати нарахованого доходу. Так, якщо підприємство не виплатить зарплату 20 числа наступного за базовим місяця, то ЄСВ усе одно потрібно сплатити в цей строк незважаючи на те, що власне зарплату буде виплачено пізніше.

Сплачений ЄСВ розподілятиметься за видами соціального страхування (до бюджету ПФУ, ФНВ, ФССТВП та ФБ) пропорційно сумах ЄСВ у відсотках.

Оскільки Закон про ЄСВ визначає організаційні засади забезпечення збору та обліку ЄСВ, питанням подання відповідної звітності в ньому приділено небагато уваги, а тільки встановлено обов'язок платників ЄСВ подавати відповідну звітність. Зокрема:

- платники ЄСВ зобов'язані подавати звітність до територіального органу ПФУ у строки, в порядку та за формою, установлені ПФУ за погодженням з відповідними фондами соцстрахування та Держкомстатом (п. 4 ч. 2. ст. 6 Закону про ЄСВ);

- роботодавці зобов'язані подавати до ПФУ персоніфіковані відомості про заробітну плату застрахованих осіб, на яку нараховано та з якої сплачено ЄСВ, та інші відомості (ч. 2 ст. 20 Закону про ЄСВ);

- до запровадження подання до ПФУ персоніфікованих відомостей про заробітну плату застрахованих осіб роботодавці зобов'язані подавати до територіальних органів ПФУ персоніфіковані відомості про застрахованих осіб, з якими стався нещасний випадок на виробництві або професійне захворювання, а також про осіб, яких звільнено з роботи за період після подання останнього звіту з персоніфікованого обліку в порядку, установленому ПФУ за погодженням з Мінпраці (п. 5р. VIII "Прикінцеві та перехідні положення" Закону про ЄСВ).

Згідно з п. 2 ст. 13 Закону про ЄСВ ПФУ та його територіальні органи проводять планові (не частіше ніж один раз на календарний рік), а також позапланові (у випадках, передбачених законом) перевірки нарахування та сплати ЄСВ. Відповідно, штрафувати за несплату, неповну сплату, а також неподання звітності буде саме цей фонд. .

Крім того, за порушення законодавства про збір та облік ЄСВ посадові особи організацій – платників ЄСВ притягуватимуться до адміністративної відповідальності.

Перевірці підлягатиме і правильність витрачання страхових коштів, отриманих від фондів соцстрахування (на виплату допомог по тимчасовій непрацездатності та допомог при нещасному випадку на виробництві). Такі перевірки проводитимуть відповідні фонди (ФЄСВВП та ФНВ).

За ухилення від сплати ЄСВ передбачено також кримінальну відповідальність.

Література

1. Закон про ЄСВ – Закон України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 08.07.2010 р. № 2464-VI.

2. Антоненко О. Випереджаючи пенсійну реформу / О. Антоненко // Бухгалтерія. Право. Податки. Консультація. – 2010. – № 17. – С. 73–78

3. Зайчук Б. Річниця Пенсійного фонду України / Б. Зайчук // Вісник Пенсійного фонду України. – 2011. – № 12. – С. 4–6

4. Партин Г. О. Пенсійні фонди як учасники фінансового ринку / Г. О. Партин, О. І. Тивончук // Фінанси України. – 2011. – № 9. – С. 143–150

5. Ткаченко Л. Пенсійна реформа в Україні: крок уперед два кроки назад // Україна: аспекти праці. – 2010. – № 8. – С. 13–19

Петренко А.Г.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Поняття «громадянське суспільство» останнім часом, займає чільне місце в українській суспільно - політичній думці. Становлення та розвиток громадянського суспільства нерозривно пов'язані з новими політичними та економічними умовами життя країни. Як нам бачиться, воно є невідмінною умовою успішної реалізації реформ, що проводяться в нашій країні. Розуміння цього поняття громадянами країни і особливо молодому поколінню дасть змогу:

- відчути себе господарями в своїй державі;
- зрозуміти своє місце в розбудові своєї країни;
- піднести патріотичний дух українського народу;
- реалізувати себе в своїй державі не шукаючи щастя за її межами.

Перед автором статті стоїть завдання показати зародження і розвиток громадянського суспільства, співвідношення громадянського суспільства та держави, розкрити сутність самого поняття «громадянське суспільство» та його структуру.

Слід зазначити, що як в науковій літературі так і в повсякденному житті ми зустрічаємо такі поняття як «суспільство» та «громадянське суспільство». Чи є ці поняття тотожними? Спробуємо розібратися в цих категоріях.

Суспільством можна назвати спільноту людей, яка створюється на засадах взаємних інтересів, взаємного співробітництва. Хоча, не всяка сукупність людей, об'єднаних спільними інтересами, є суспільством. Так студентів в аудиторії або глядачів у театрі хоча і об'єднує спільний інтерес, але ми не можемо їх назвати суспільством, бо саме суспільство не є простою сукупністю індивідів.

Суспільство це система взаємодії людей, що пов'язані між собою інтересами у сфері виробництва, обміну та споживання матеріальних благ і ці спільні інтереси регулюються за допомогою соціально-правових норм.

У будь-якому суспільстві, зважаючи на конкретно-історичні особливості, склалася своя система відносин: економічних, соціальних, політичних, ідеологічних. Ці відносини залежать від характеру політичного режиму. Він впливає і на основні елементи, що визначають суспільство: власність, працю та сім'ю.

Воно виникає з виникненням людини і об'єднання її у соціальні групи, верстви, спільноти і т.п. Тому суспільство – складна динамічна система взаємозв'язків людей, об'єднаних сімейними зв'язками, груповими, становими, класовими, національними відносинами. Отже, у кожному суспільстві є свої суб'єкти соціального спілкування: особа, сім'я, стан, клас, група, нація, держава та ін.

Існування суспільства не залежить від того чи є держава правовою, чи є людина вільною як економічно так і духовно, чи існує рівноправ'я серед його членів.

Часто-густо у людей виникає враження, що громадянське суспільство – це суспільство яке складається з громадян певної держави. Але не кожне суспільство можна назвати громадянським суспільством.

Громадянське суспільство – система взаємодії, в межах права, вільних і рівноправних громадян держави, їх об'єднань, що добровільно сформувалися та перебувають у відносинах конкуренції і солідарності, поза безпосереднім втручанням держави, покликаної створювати умови для їх вільного розвитку.

Тобто, суспільство може називатись громадянським суспільством лише за умови, якщо в ньому панує зацікавленість суспільними (громадськими) справами, а індивідуалізм та конкурентність поєднуються з готовністю до співпраці, до кооперації зусиль заради досягнення спільних цілей.

Як тип взаємодії громадянське суспільство має ту особливість, що його суб'єктами виступають вільні і рівні індивіди, що вірять у свою здатність вирішувати малі і великі справи і справді це роблять, добровільно входячи й виходячи з асоціацій, належачи, зазвичай, до декількох із них одночасно. Окремий індивід, що є членом кількох асоціацій, є тим містком, який забезпечує перехресне спілкування в цілій мережі громадянського суспільства, що запобігає партикуляризму окремих об'єднань.

Як тип культури громадянське суспільство асоціюється з цінностями довіри, поміркованості й толерантності. Його члени з довірою ставляться до своїх колег по діяльності, до інших людей та до суспільних інститутів, визнають право інших громадян на власну думку, її висловлення та захист. У межах структур громадянського суспільства (асоціацій, громад) формується громадська добросовісність і громадянська позиція, що знаходить вираз у понятті соціального капіталу.

На відміну від суспільства громадянське суспільство прийшло на зміну традиційному, станово-кастовому, в якому держава практично співпадала з майновими класами і була відособлена від основної маси населення. Громадянське суспільство по своїй суті буржуазне: його основою є вільний індивід, незалежний від влади і форм колективного життя. Найістотніша передумова його свободи — інститут приватної власності, що формує розвинуту цивільну самосвідомість.

Сама ідея громадянського суспільства бере початок у Стародавній Греції та античному Римі, зокрема з творчості Платона, Цицерона та ін., коли склались уявлення про громадянство, громадянина. Однак тривалий час сам вираз “громадянське суспільство” ототожнювалось з державою, точніше – не відрізнялося від неї. Для стародавніх греків усе суспільне життя було політичним, тобто полісним, яке визначало сукупність громадян і міського населення, і держави. Але було в них поняття “політія”, яке визначає одночасно і права суспільства, і форму правління, і конституцію, і особливості державного управління. А суспільство – це сукупність громадян, які мешкають в політії – місті

державі, що відрізняється від села. Громадянин у давньому Римі – особисто вільна людина (тобто не раб), підданий Римській імперії (не іноземець), мешканець Італійського півострова (а не провінції або колонії). Римлянин мав громадянські обов'язки: служив в армії, брав участь у народних зборах і політиці. Він мав права, навіть привілеї: його не можна було віддати на ганебну страту – розіп'яти на хресті.

Із зростанням продуктивності праці, диференціацією різних сфер суспільства, визволенням із-під всеосяжної державної влади об'єднання людей в різні асоціації стають чисельнішими і різноманітнішими. Спільний інтерес пов'язує це об'єднання, вони прагнуть свободи, автономії від держави і колективного життя. Проблема співвідношення суспільства і держави, у зв'язку з цим, стає однією з важливих в працях мислителів середини XVII ст. Т.Гоббса, Дж. Локка. Ця проблема дістала розвиток в XVIII–XIX в., у працях Ж.Ж.Руссо, Ш.-Л.Монтеск'є, Д.Віко, В. фон Гумбольдта, І.Канта, Г.Гегеля, К.Маркса.

Починаючи з XVII століття, мислителі не ототожнювали громадське суспільство з існуючою державою або реальними формами державного управління. Навпаки, вони відзначали, що в дійсності реальна держава найчастіше пригнічує громадянське суспільство, і вважали законним тільки той уряд, який запровадили, і підкорятися якому добровільно згодилися б усі громадяни. Дж.Локк, наприклад, вважав абсолютну монархію, яка декому уявлялася єдиною формою правління у світі, насправді, несумісною з громадянським суспільством і, отже, неможливою формою громадянського правління. Таким чином, поняття “громадянське суспільство”, яке з'явилося в XVII ст., вже тоді включало в себе такі важливі елементи, як договір, облік та реалізацію інтересів громадян.

Відомий представник німецького Просвітництва XVII ст. В. фон Гумбольдт найчіткіше провів розподіл між державою і громадським суспільством, виділивши три головні відмінності між ними: по-перше, це система національних суспільних закладів, які формуються “із низу самими індивідами, і система державних інститутів; по-друге, “природне і загальне право” і позитивне право, що видається державою: по-третє, “людина” і “громадянин”. Він робить висновок про те, що “державний лад не є самоціль, а лише засіб для розвитку людини. Державна діяльність, за Гумбольдтом, повинна підкорятися задоволенню інтересів і потреб людини.

Ідею підкорення держави інтересам суспільства, індивіда підтримував І.Кант. Він вважав, що громадянське суспільство – це сукупність відносин між вільними громадянами, і вищою метою історії повинна стати така держава, в якій розвиватимуться усі первісні задатки людського роду. І.Кант сформував основні засади, на яких ґрунтується існування громадянського суспільства: свобода члена суспільства як людини, його рівність з другими людьми, самостійність члена суспільства як громадянина.

Істотний вклад в розробку теорії громадянського суспільства вніс німецький філософ Г.В.Гегель. Свої погляди на громадянське суспільство він висловив в праці “Філософія права”. Для нього громадянське суспільство – це передусім система потреб, що заснована на приватній власності і загальній формальній рівності людей. Гегель вважав, що громадянське суспільство може виникнути лише на певному, досить високому етапі розвитку людства, і громадянське суспільство він протиставляв дикості, нерозвинутості, нецивілізованості. Під ним розуміється, звичайно, класичне буржуазне суспільство, створене, за його словами, лише в сучасності. Головним елементом в громадянському суспільстві, вважав Гегель, виступає людина – її роль, функції, становище. Окрема особа є для самої себе метою, і її діяльність спрямована передусім на задоволення власних потреб (природних і соціальних). Тут вона являла собою егоїстичного індивіда. Однак, в той же час, такий індивід може задовольнити свої потреби не інакше, як знаходячись у колективі, в певних відносинах з іншими людьми. “В громадянському суспільстві кожен для себе – мета, всі інші для нього ніщо. Але без співвідносин з іншими він не може досягнути всього обсягу своїх потреб”. Громадянське суспільство, по Гегелю, це не проста сукупність окремих індивідів, а складне об’єднання різних соціальних груп, які сформувались в результаті розподілу суспільної праці, мають внутрішню структуру і “суспільний лад”, зумовлений, передусім, відносинами між багатими та бідними... Основними принципами, на яких функціонує громадянське суспільство, Гегель називає такі: а) приватну власність, б) особисту свободу, в) публічну поінформованість, г) вільно сформовану суспільну думку, д) справедливі і суворо дотримані закони. Пануючі в суспільстві приватновласницькі відносини здавались Гегелю непорушними, а нерівність людей природженою. Без приватної власності, за Гегелем, свобода особи неможлива.

Вагомий внесок у розвиток ідей про громадянське суспільство внесли К.Маркс та Ф. Енгельс. Маркс прийшов до чіткого усвідомлення того, що в вивченні держави необхідно спиратися на аналіз громадянського суспільства. Не держава породжує суспільство, а, навпаки, родина і громадянське суспільство складають передумови держави. В своїх ранніх працях К.Маркс використав поняття “громадянського суспільства” для позначення ним структури родини, станів, класів, власності, розподілу, реального життя людей, підкреслюючи їх об’єктивний характер та економічні підстави. К.Маркс показав, що саме громадянське суспільство, складаючи першооснову людського співжиття і діяльності, є головним двигуном історичного прогресу. “Візьміть певний ступінь розвитку виробництва, обміну і споживання, – писав він, – і ви отримаєте певний суспільний лад, певну структуру родини, станів, класів, певне громадянське суспільство. Візьміть певне громадянське суспільство, і ви

отримаєте певний політичний лад, який є лише офіційним виразом громадянського суспільства”. Сфера діяльності громадянського суспільства, за Марксом,- не тільки економіка, але й культура, ідеологія і породжені ними суспільні рухи.

Відомий італійський політичний діяч і вчений А.Грамши, аналізуючи механізм панування керуючого класу в першій половині ХХ століття, виділив три його складові частини, три “суспільства”: економічне (економічний фундамент панування буржуазії – її володіння засобами виробництва і розподілу), політичне і громадянське. Сукупність тих частин, які здійснюють функцію примусу і прямого панування (військового, поліцейського, правового) складають “політичне суспільство”. Однак такого суспільства, яке б відповідало системі “охорони суспільного порядку і дотримання законів”, не існує. Воно переплітається з тією частиною суспільства, яка іменується “громадянським суспільством”. Це сукупність усіх тих важелів і органів в державі, які дозволяють буржуазії здійснювати ідейне і моральне керівництво підлеглими класами. У зв'язку з цим А.Грамши писав: “На Сході держава була всім, громадянське суспільство знаходилося у первісному, аморфному стані. На Захід між державою і суспільством були упорядковані відносини, і якщо держава починала хитатися, одразу ж виступала на поверхню міцна структура громадянського суспільства. Держава була лише передовою траншеєю, позаду була кріпка низка фортець і казематів.

З наведених вище поглядів на громадянське суспільство можна виділити ряд його основних характерних рис.

По-перше, розвиток громадянського суспільства зв'язувався з подоланням жорстких рамок станово-феодалного ладу, з появою капіталістичних виробничих відносин.

По-друге, громадянське суспільство виникає у певний період суспільного розвитку і зв'язано з історично минулими формами держави, є силою, що постійно знаходиться з державою в суперечливій, діалектичній єдності.

По-третє, у рамках громадянського суспільства неминуче зростає значення особистості людини, що перетворюється з підданого в громадянина.

По-четверте, більш складне і близьке нам за часом є грамшианське трактування громадянського суспільства. Правлячий буржуазний клас, на його думку, здійснює свою гегемонію не тільки через механізми влади (політичної й економічної), але і через структури суспільної свідомості, що дозволяють включити громадянське суспільство як додатковий важіль тиску на індивіда. Буржуазні цінності, по Грамши, просочують не тільки інститути влади, але і виробництво, культуру, побут - усі “пори” громадянського суспільства. Перед нами більш складний варіант кла-

сичної схеми співвідношення громадянського суспільства і держави, зв'язана зі зміною реальних меж між ними в першій половині ХХ с.

У другій половині ХХ століття проблема громадянського суспільства не отримала належного розвитку в науковій літературі. Сам термін “громадянське суспільство” знову став актуальним в 70-80 рр. Головною причиною цього була різка активізація експансії держави в сфері приватного життя громадян не тільки в соціалістичних, але й і в несоціалістичних, розвинутих країнах. Суттєвим змістом цього процесу було переусвідомлення понять громадянських прав. Громадянство наповнювалось соціальним змістом, перетворюючись в юридичне закріплене право громадянина на отримання певної послуги – безкоштовної освіти, медичної допомоги, пенсії і т.п. – від держави.

У 80-ті роки з'явилась нове трактування поняття “громадянське суспільство”, пов'язане з іменами таких політичних діячів та вчених, як В.Гавел, Дж.Кин, А.Арато, У.Уейр. Формують свої визначення громадянського суспільства і вітчизняні вчені, такі як А.Мигранян, В.Ступишин, Ю.Васильчук, І Кравченко та інші. Таким чином, виникло багато різноманітних визначень поняття “громадянське суспільство”; в кожному визначенні особливий акцент падав на один з його аспектів. І все ж сутність всіх визначень можна звести до такого: громадянське суспільство – це сукупність недержавних суспільних відносин (економічних, духовно-моральних, родинно-побутових та ін.) та інститутів, що дають можливість людині реалізувати її громадянські права, які виражають різноманітні потреби, інтереси та цінності членів суспільства.

Можна виділити три етапи становлення громадянського суспільства, кожний із яких супроводжувався істотними змінами економічних відносин, суспільного і державного ладу, розвитком свідомості індивіда і суспільства, культури народу і нації, перетворенням суспільної ідеології:

I (XVI–XVII ст.ст.): процес визрівання передумов (економічних, політичних, ідеологічних) розвитку буржуазного суспільства, усунення юридичної нерівності, обмеження політичної влади правом;

II (кінець XVII – кінець XIX ст.ст.): формування громадянського суспільства в найбільш розвинутих буржуазних країнах на засадах загальної юридичної рівності, вільного підприємництва і приватної ініціативи. Формальна рівність відкриває можливості для прояву індивідуальності: з'являється громадянин як самостійний суб'єкт, що усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства. Він конституційно наділений певним комплексом прав, свобод і водночас несе відповідальність перед суспільством. Держава все більше віддаляється від виконання функцій власника. Розвиваються правові механізми, що стримують політичну владу, ставлячи її в рамки закону. Відбувається становлення представницької демократії – постійно діючих представницьких загаль-

нонаціональних установ парламентського типу з суворо позначеними повноваженнями затверджувати податки і приймати закони;

III (рубіж XIX – XX ст.ст.): розвиток постіндустріального суспільства з машинним виробництвом, фабричною організацією праці, загальнонаціональним ринком; відокремлення влади від власності; перехід управління громадськими справами практично до рук вчених-спеціалістів (менеджерів) із збереженням інститутів традиційної демократії та політичного плюралізму; розширення і поглиблення рівноправності людей.

Головними передумовами громадянського суспільства є:

законодавче закріплення юридичної рівності людей на основі наділення їх правами і свободами;

юридична свобода людини, обумовлена матеріальним благополуччям, свободою підприємництва, наявністю приватної власності, яка є економічною основою цивільного суспільства;

створення механізмів саморегуляції і саморозвитку, формування сфери невіддільних відносин вільних індивідів, що володіють здатністю і реальною можливістю здійснювати свої природні права.

Сам термін "громадянське суспільство" використовується як в широкому, так і у вузькому значеннях. В широкому значенні громадянське суспільство включає всі соціальні структури і відносини, які безпосередньо не регулюються державою. Воно виникає і змінюється в ході природного історичного розвитку як автономна, безпосередньо не залежна від держави сфера. При такому підході громадянське суспільство сумісно не тільки з демократією, але і авторитаризмом, і лише тоталітаризм означає його повне, а частіше часткове поглинання політичною владою.

У вузькому значенні - це суспільство на певному етапі свого розвитку, коли воно виступає соціально-економічною основою демократичної і правової держави. Сучасне розуміння громадянського суспільства в політології переважно виходить з цього вузького значення.

Громадянське суспільство - це сукупність між особових відносин, які розвиваються зовні кордонів і без втручання держави, а також розгалужена мережа незалежних від держави суспільних інститутів, які реалізують індивідуальні і колективні потреби.

У сучасній політології громадянське суспільство розглядається як складна і багаторівнева система невіддільних зв'язків і структур. Вона включає:

1) всю сукупність міжособових відносин, які розвиваються зовні кордонів і без втручання держави;

2) розгалужену систему незалежних від держави суспільних інститутів, що реалізують повсякденні індивідуальні і колективні потреби.

Оскільки повсякденні інтереси громадян нерівнозначні, остільки і сфери громадянського суспільства мають визначену підпорядкованість, яку можна виразити таким чином:

- перший рівень міжособових взаємодій – базові (первинні, вітальні) потреби в їжі, одязі, житлі і т.д., забезпечуючи життєдіяльність індивідів. Вони задовольняються завдяки виробничим відносинам і реалізуються через такі суспільні інститути, як професійні, споживацькі та інші об'єднання та асоціації;

- другий рівень між особових взаємозв'язків - потреби в продовженні роду, здоров'ї, вихованні дітей, духовному вдосконаленні, інформації, спілкуванні, сексі і т.д., які реалізують комплекс соціокультурних відносин (включаючи релігійні, сімейно-шлюбні, етнічні та інші взаємодії) в рамках таких інститутів, як сім'я, церква, освітні і наукові установи, творчі союзи, спортивні суспільства і т.д.;

- третій, вищий рівень міжособових відносин складають потреби в політичній участі, пов'язані з індивідуальним вибором на основі політичних переваг і ціннісних орієнтацій. Політичні переваги індивідів і груп реалізуються за допомогою груп інтересів, політичних партій, рухів і т.д.

Головні ознаки громадянського суспільства:

розмежування компетенції держави і суспільства, незалежність інститутів громадянського суспільства від держави в рамках своєї компетенції;

демократія і плюралізм в політичній сфері;

ринкова економіка, основу якої складають недержавні підприємства;

середній клас як соціальна основа громадянського суспільства;

правова держава, пріоритет прав і свобод індивіда перед інтересами держави;

ідеологічний і політичний плюралізм;

свобода слова і засобів масової інформації.

Громадянське суспільство є системою, в якій переважають горизонтальні (невладні) зв'язки і відносини, що само організовується і само розвивається. В державі ж переважаючими є вертикальні зв'язки. В основі функціональної взаємодії громадянського суспільства і правової держави лежить принцип єдності і боротьби протилежностей. З одного боку, вони як би протистоять один одному, а з іншою - вони неможливі один без одного.

Які ж особливості становлення громадянського суспільства в Україні? Як швидко може йти процес його формування?

На Заході громадянське суспільство формувалося еволюційно на протязі кількох століть (і сьогодні воно далеко від ідеалу). В Україні, як і в усій Росії, елементи громадянського суспільства існували вже на межі ХХ століття. Однак процес його визрівання був зупинений соціалістичною революцією 1917 р. і встановленням диктатури пролетаріату. Все, що не

було дозволено пролетарською державою вважали злочинним. Про громадське суспільство навіть в науковій літературі в загалі не згадувалось, тому що це поняття переважно вважалось “буржуазним”. На багато років утвердився різний розрив між декларованими, формальними принципами суспільних організацій (передусім відносно становища людини) і реальними суспільними відносинами. Держава заповнила собою увесь суспільний простір. В економіці відбулося об’єднання влади і власності. В політиці – “одержавлення” усіх механізмів, що відкривають масам доступ до керування суспільством; об’єднання партійного апарату з державним.

В духовній сфері сформувався певний тип масової свідомості, свідомості жаху перед державою, а жах породжував пасивність. Переобрати цю дійсність тоталітарного суспільства, врятувати цілі покоління від догм, що їм прищепили, - процес довгий, який триватиме не одне десятиліття.

Ось чому саме на протязі довгого часу потрібен перехідний період щільної, часто суперечливої взаємодії та взаємовпливу демократично сформованих органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. Така взаємодія необхідна саме тому, що у випадку різкого переходу від тоталітаризму до демократії при відсутності досвіду суспільно-політичної діяльності широких мас існує небезпека переходу не до демократії, а до охлократії, розвалу держави та зупинки формування громадянського суспільства.

Тому тільки поступово, по мірі підвищення культурного рівня, придбання керівних навичок, компетенції в судженнях про найважливіші суспільно-державні проблеми, громадяни через інститути громадянського суспільства візьмуть на себе все більше функцій державної влади і будуть переходити до самоуправління.

В Україні, як і в інших країнах СНД, є й інші, не менш складні проблеми на шляху до громадянського суспільства.

По-перше, це практично повна відсутність реальних горизонтальних зв’язків між різними соціальними групами. Після проголошення незалежності України державні структури, що пронизують суспільство зверху до низу, стали єдиною основою, що об’єднує суспільство. В таких умовах різке послаблення вертикальної регулюючої ролі державних структур може привести до серйозних економічних та соціальних потрясінь.

По-друге, не можна не враховувати сформовані в роки урівнюючого “соціалізму” психології соціального утримання і існування, у зв’язку з цим, значних соціальних прошарків, що негативно ставляться до формування ринкових відносин. Деякі люди не можуть забути про “безкоштовну” освіту, “безкоштовну” медичну допомогу і багато чого іншого “безплатного”, хоч і ледве животіли. Звідси – острах ринку та невміння для багатьох пристосуватися до нових умов. До цього додається негативний досвід переходу до ринку практично усіх країн СНД, коли цей процес нерідко стає некерованим, пов’язаний з різким підвищенням цін, глибокої

послабленням соціального захисту простих трудівників, зростанням диференціації між різними соціальними прошарками, появою впливових мафіозних структур, корумпованістю на всіх ступенях державного апарату і другими негативними явищами.

По-третє, серйозною перепоною на шляху формування громадянського суспільства є державна бюрократія в центрі і на місцях. В ході тривалого історичного розвитку бюрократія перетворилась в міцну соціальну структуру, яка займає центральне місце не тільки в суто державних, але й суспільних структурах. Більш того нерідко саме бюрократія витісняє справжні суспільні, економічні та соціальні структури. Без скасування подібного протиприродного становища розвиток громадянського суспільства неможливий.

По-четверте, немалі труднощі залишаються і на шляху формування нових суспільних організацій і рухів. З одного боку, значна частина населення скептично оцінює реальні можливості впливу на суспільні відносини таких організацій. З іншого, державні структури прагнуть надати подібним організаціям напівдержавний статус і цим самим під личиною оновлення зберегти стару систему.

Приймаючи до уваги вище зазначене можна передбачити, що процес формування громадянського суспільства в Україні буде не тільки довгий, але й складний, болючий. До позитивного початку, безсумнівно, слід віднести прийняття у 1996 р. Конституції України. В ній не існує термін “громадянське суспільство”, однак у багатьох статтях закріплюються елементи його фундаменту. Так, у статті 5-й народ проголошений носієм суверенітету та єдиним джерелом влади; ст.21 гарантує права і свободи громадян; ст.24 – рівність усіх громадян перед законом; ст.35 – свободу світогляду та віросповідання; ст.36 – свободу об’єднання в політичні партії та суспільні організації; ст.41 – незалежність приватної власності та ін.

Література

1. История политических и правовых учений XVII–XVIII вв. – М., 1988.
2. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Дж. Кін. – К., 2000.
3. Конституція України. – К., 1996.
4. Локк Дж. Два трактата о управлении / Дж. Локк // Локк Дж. Собр. соч. : в 3 т. – М., 1988.
Т. 3. – 1988.
5. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Т. 3
6. За матеріалами ЛІГА БізнесІнформ (www.liga.net).

7. Степаненко В. Проблемы формирования гражданского общества в Украине: институты, практики, ценности / В. Степаненко. – К., 2004.

8. Закон України про основи національної безпеки України // Урядовий кур'єр. – 2003. – 30 липня.

9. Мельниченко В. Напрями і проблеми становлення громадянського суспільства в Україні / В. Мельниченко // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук. – К., 2001.

10. Ситник Г. П. Актуальні проблеми формування громадянського суспільства в контекст і національної безпеки України / Г. П. Ситник // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2001.

ЗМІСТ

<i>Томек В.Й.</i> Особливості та проблеми політичної влади в сучасній Україні.....	3
<i>Томек В.Й.</i> Політична культура і соціологія.....	14
<i>Томек В.И.</i> Політична влада як вагомий елемент життєдіяльності суспільства.....	26
<i>Драчук Л.І.</i> Культурологічний аспект викладання літератури.....	37
<i>Єфремов В.В.</i> Особливість сигналів на ринку праці в Україні.....	42
<i>Єфремов В.В.</i> Становлення марксизму – провідної світоглядної концепції кінця ХІХ ст.....	51
<i>Єфремов В.В.</i> Економічне піднесення України: чому воно було неможливо у минулому і чи можна очікувати на нього у майбутньому?.....	70
<i>Жук А.В.</i> Безробіття як вияв макроекономічної нестабільності.....	84
<i>Жук А.В.</i> Зайнятість – показник ефективності функціонування ринку праці.....	95
<i>Городецька М.О.</i> Економічна політика України: чи захищає вона права і свободи пересічного українця.....	103

<i>Петренко М.І.</i> Проблеми бюджетної децентралізації в Україні.....	118
<i>Пахомова Т.М., Мошко В.В.</i> Міжнародні аспекти обліку та їх застосування в Україні.....	126
<i>Пахомова Т.М., Мошко В.В.</i> Розвиток наукової облікової думки.....	134
<i>Пахомова Т.М., Мошко В.В.</i> Єдиний соціальний внесок як стабілізуючий фактор реформування пенсійної системи в Україні. .	142
<i>Петренко А.Г.</i> Становлення та розвиток громадянського суспільства.....	148

Наукове видання

Відповідальна за випуск
Пахомова Тетяна Михайлівна

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

*Збірник наукових праць викладачів
кафедри економічної теорії та соціально-економічної політики*

Випуск VII

Технічний редактор – Сливко В. П.
Верстка, макетування – Приходько Н. О.

Видання друкується за авторським редагуванням

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16.
Обл.-вид. арк. 10,04
Ум.-друк. арк. 9,3

Папір офсетний.
Тираж 100 прим.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
8(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.